

ҚАЗАҚСТАН ТАРИХИ 6

(*Оттура әсирләр*)

Умумий билим беридиган мектепләрниң
6-синиплири үчүн дәрислик

*Қазақстан Жүмһүрийити Билим өз
пән министрлиги тәстікливдән*

Алмута "Мектеп" 2018

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Каз)я72
Қ18

Мүэллилири:

Т. Омарбеков, Г. Хабижанова, Т. Қартаева, М. Ногайбаева

Тәржиман: М. Жұмаров

Омарбеков Т. вә б.

Қ18 **Қазақстан тарихи (Оттура әсирләр).** Умумий билим беридиган мәктәп-ләрниң 6-сыниплири үчүн дәрислик / Т. Омарбеков, Г. Хабижанова, Т. Қартаева, М. Ногайбаева. — Алмута: Мектеп, 2018. — 192 б., сур.

ISBN 978—601—07—1042—9

Р $\frac{4306020600-108}{404(05)-18}$ 37—18

УДК 373.167.1
ББК 63.3(5Каз)я72

ISBN 978—601—07—1042—9

© Омарбеков Т., Хабижанова Г.,
Қартаева Т., Ногайбаева М., 2018
© Тәржиман: Жұмаров М., 2018
© “Мектеп” нәшрияты,
бәдіний безек, 2018
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширге айт мұлкий һоқуқлар
“Мектеп” нәшриятыға төөллук

Киришмә

Қәдирлик оқуғучилар!

6-сипатта силәр һазирқи Қазақстаннин оттура өсирләр дәвринин тарихини оқуисиләр. Оттура өсирләр — инсанийәт тарихинин қедимий дуния вә йеңи заман тарихи арилиғини өз ичигә алидиған дәвир.

Қазақстаннин оттура өсирләр тарихи қазақ хәлқинин тарихда интайин муһим вақиәләрниң болуши билән тәриплиниду. Балдурқи оттура өсирләр дәври Фәрбий Түрк, Шәрқий Түрк, Түркәш, Қарлук, Қараханийлар хақанлиқлири, Оғуз дәлитинин қелип-лишиши, шәһәрләр мәдәнийитинин тәрәққияти, Иран вә Византияни Шәрқий Түркстан билән улаштуридиған Улук Ипәк йолинин риважлиниши билән аләнидилиниду. Бу дәвирдә шәһәр мәдәнийити билән биллә шәһәрләрниң мемарчилиқ қурулуши, бенакарлық сөнъет ядикарлиқлиринин илғар үлгө-нәмунилири қелиплашти. Улук Даладики балдурқи түркій қәбилилири ислам динини қобул қылди. Балдурқи түркійлик өмәлий сөнъет, ташни йонуп-пәдәзләш сөнъити, сапалчилиқ сөнъити өзигә хас йәрлик аләнидиликлири билән намайән болди.

Шу дәвирдә Әл-Фарабий, Мәхмут Қәшқәрий, Йұсүп Хас Һаҗип, Әхмәт Яссавий охшаш дана мутәпәккүрләрниң өсөрлири пүткүл аләмгә тонулди. Түркій язма ядикарлиқлиринин, оғуз-қипчақ язма мәдәнийитинин дуниявий цивилизациядик тәрәққият вә чүшкүнлүгинин өзигә хас орни һәм роли ениқланди.

Оттура өсирләр дәври жирик тарихий вақиәләрни — Улук Даладики моңғолларниң басқунчилеги, Алтун Орда, Ақ Орда дәләтлиринин тәрәққияти вә парчилиниши, Қазақ ханлиғинин қурулуши, Алаш бирләшмиси асасида қазақ хәлқинин шәкиллиниши мәсилилирини өз ичигә алиду. Шәһәр мәдәнийитинин, мәнивий мәдәнийәтниң техиму риважлиниши һәм мошу дәвиргә тән.

Кейинки оттура өсирләр дәврини өз ичигә алған мавзулар Қазақ ханлиғинин ички вә сиртқи сәясәттә күчийиши, қазақ ханлиринин паалийәтлири, һоқуқый низамнамиләрниң қобул қилиниши, бийләр вә батурларниң, жиравларниң жәмиәйттә тутқан орни билән тонуштуриду. “Улук Даала ели”, “Мәңгүлүк Әл” аталған Қазақ елиниң тарихи қедимдин башлиниду. Елимизниң бай тарихини билиш бизниң билимимизни толуқтуруп, миллий роһимизни көтирип, вәтәнпәрвәрликкә тәрбийиләйду.

Мана шунлашқыму бу тарихни оқуп-үгиниш силәргә нағайити зәрүр!

Мұәллилләр

І бөлүм
**VI—IX ӘСИРЛӘРДИКИ
 ҚАЗАҚСТАН**

**§ 1. Оттура әсирләрдикі Қазақстан тарихини
 умумий шәрниләш**

Бу дәристә:

- оттура әсирләрдикі Қазақстан тарихи немини оқитидиғанлиғини ениклаймиз;
- оттураәсирлик Қазақстан тарихиниң дәвирлири тоғрилық билимиз.

Тирәк сөзләр

- оттура әсирләр
- түрк
- балдурқи түрк
- дәвирләр

**Оттура әсирләрдикі Қазақстан тарихи не-
 мини оқутиду?**

“Оттура әсирләр” аталғуси дуниявий тарих илимида инсанийәт тәрәққиятиниң еник дә-
 вирлирини оқутидиған пән нами ретидә қобул
 қилинған. Қазақстан тарихиниң оттура әсир-
 ләрдикі дәвриму мошу дуниявий тарихиниң
 қанунийәтлиригө өмәл қилиш асасида түзүлгөн.

Барлық тарих илими охшаش, оттура әсирләр тарихиму, биринчи
 новёттө, хәлиқниң тарихини тәтқиқ қилиду вә оқутиду.

Улук Даңа тәвәсидө қедимий дөләтләрни құрған вә гүлләндүргөнлөр
 қазақ хәлқиниң өжәдатлири болуп несаплиниду. Оттура әсирләрдә қа-
 зақ хәлқиниң өжәдатлири “түркләр” дегөн нам билөн тарих сәһнисигө
 чиқти. Бу тарих бизнин заманимизниң (миладиниң) V ә. башлиниду.

Қедимий түркійләр дәвридики балбалташ. Жамбул вилайити

Қазақ хәлқиниң өждатлири “Балдурқи түрклөр” (“прототүрклөр”) деген нам билəн мəлум болған сак, сармат, һун, үйсүн, қаңлы қəбилəвий иттипақлирини құрған. Әнді V—VI əə. қийилишида бу хəлиқлəр түрклөр, түркəшлөр, оғузлар, қарлуқлар, қимақлар, қипчақлар дəп аталған бирлəшмə иттипақларға бирикти. Уларниң давами ретидə тарих сəһисигə жалайир, керейт, найман, мерkit, алшин, арғын охшаш йеңи бирлəшмилəр чиқти. Уларниң барлиғи “Алаш бирлəшмиси” деген намни қелиплаштурди. XIII—XIV əə. қелиплашқан бу этнослуқ бирлəшмə “Алтə Алаш” деген нам билəн XV ə. иккинчи йеримида Улук Даға территориясидики келəчəк қазақ хəлқиниң асасини тəшкил қилди. Оттура əсирлəрдə яшиған түркii тиллиқ қəбiliлəр Улук Даға тəвəсидə — хаканликлар, ордилар, улуслар вə ханлиқлар құрған болса, бу пəйдин-пəй қазақ хəлқиниң тунжə миллий дəлити — “Қазақ ханлигини” шəкиллəндүрүшкə елип кəлди. Дəрислик оттура əсирлəрдə йүз бəргəн мошу хил муһим мəсилилəрни оқутиду.

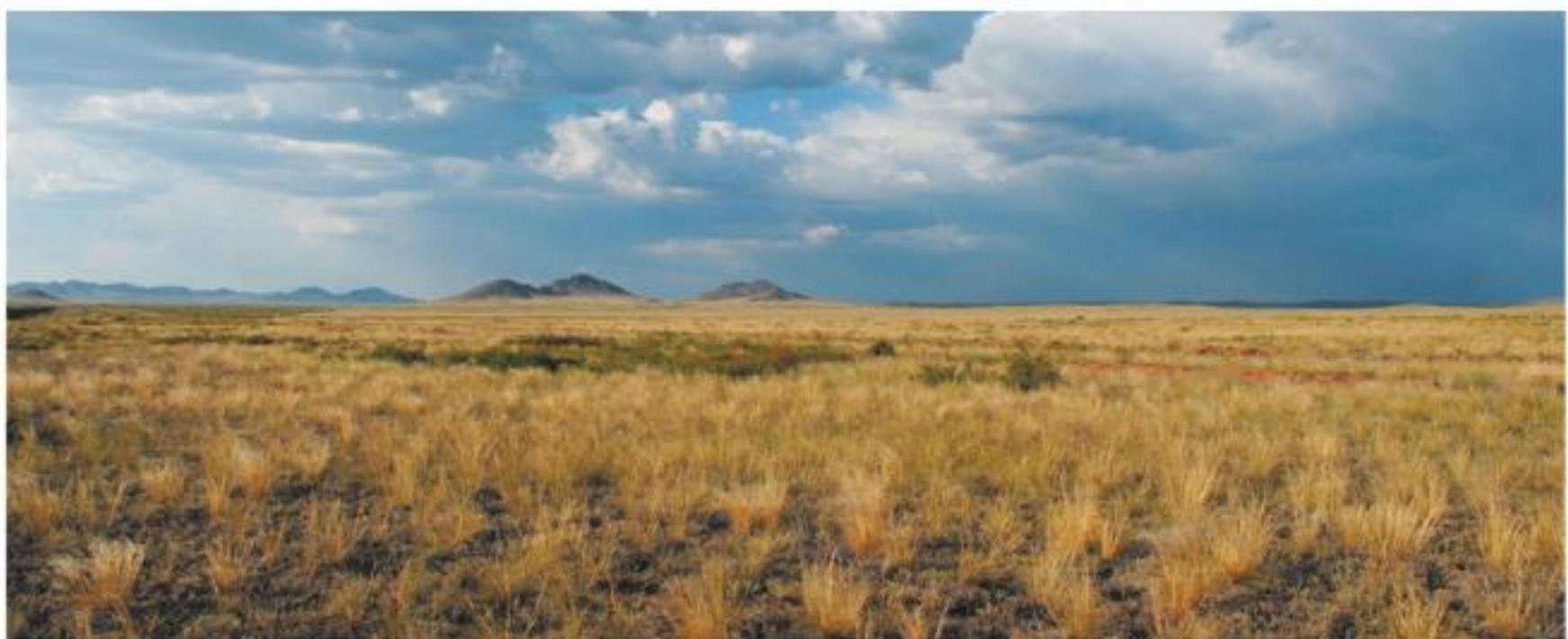
Оттура əсирлəрдики Қазақстан тарихи — вəтинимизниң Улук Даға дəп атилидиган тарихий тəвəсидə оттура əсирлəрдə қелиплашқан дəлəтлик қурулмилири, монголлар һакимийити орниған вақитта елимиздə қелиплашқан улус вə ордиларниң өтмүши, кəчмəн вə олтиришлиқ мəдəнийəт аланидиликлири тоғрилик, Қазақ ханлигиниң қурулуши вə мустəһкəмлиниш тарихини оқутиду.

Оттураəсирлик Қазақстан тарихиниң дəвиrlири. Оттура əсирлəрдики назирқи Қазақстан тарихиниң хронологиялик дəври миадиниң V—XVII əə. арилиғини өз ичигə алиду. Мошу тарихий дəвиргə айт асасий үч дəвири көрситишкə болиду. Улар:

Дəвиrlər	Тəриplimisi
Балдурқи оттура əсирлəрдики Қазақстан (V—IX əə.)	Түркii дəлəтлири дəвri
Тəрəккii ətkən оттура əсирлəрдики Қазақстан (IX—XIII əə. биринчи йерими)	Тəрəккii ətkən оттураəсирлик дəлəтлəр вə монгол һəкүмранлиғи дəвri
Кейинки оттура əсирлəрдики Қазақстан (XIII ə. оттурисидин — XVII ə. бешиғичə)	Алтун орда вə Қазақ ханлиғи дəвri

Таштиki түрк жəнчисиниң тəсвири. Баянжүрек.
Алмута вилайити

Улук Дала

Қазақ хәлқиниң тарихи пүткүл Оттура Азиядикі түркій тиллиқ хөлиқләрниң оттура өсирләрдики шәкиллиниш жәриянилири билән биртуштуштур. Йәни, оттура өсирләрдики қазақ хәлқиниң тарихини башқа түркій тиллиқ хөлиқләр тарихи билән биллә қараштуруш лазим. Бу назирқи Қазақстан территориясидин сирт төвәләрниң ту тарихини өз ичигө елип оқутушни тәләп қилиду. Оттура өсирләрдә қазақтар вә уларниң өждатлири маканлиған тәвә “Дәшти Оғуз” (Оғуз даласи), андин кейин “Дәшти Қипчак” (Қипчак даласи) дәп аталса, назир “Улук Дала” деген нам билән мәлум. Дәсләпки икки аталғу мошу йәрни маканлиған қебилиләрниң нами билән бағлиқтур. Әнді “Улук Дала” намини Қазақстаниң тунжы Президенти Н. Ә. Назарбаев “Қазақстан” намиға тәңдаш нам сүпитетідә тәвсийә қылған. Бу уқум Қазақ елиниң тарихи, бепаян даласи билән зич бағлинишилик. Улук Дала уқуми өзигө хас тәкрапланмас алайдишиликкө егө көчмәнләр цивилизациясиниң аләмгө мәшһур болғанлиғини тәрипләйдү.

Инсанийәт тарихи ортақ қанунийәтләргө вә өз ара бағлинишилик тарихий системиға бекинидиғанлиғи мәлум. Қазақстан тарихиму өзигө хас алайдишилиги қаримастин, мошу системидин сирт қалмайду. Шуңлашқиму дуниявий тарихтика инсанийәт тарихиниң төрөккиятини дәвирләргө бөлүп қараштуруш тәртиви Қазақстан тарихидimu сақлиниду.

Билимиңни тәкшүр:

1. Пирамидиниң сүритини ясап, униң бойиға қазақ тарихиниң оттура өсирләрдики дәвирлирини йезип қоюңлар.
2. Оқуғучилар икки топқа бөлүнүп, бири “Таштики түрк әскириниң тәсвири”, иккінчиси “Улук Дала” деген сүрәтләрдә немә тәсвиirlәнгәнлигини ениклайду. Андин икки топ бирлишип, “Улук Дала” һәққидә эссе языду.

§ 2. Тұрк хақанлиғи (552—603-жж.)

Бу дәристә:

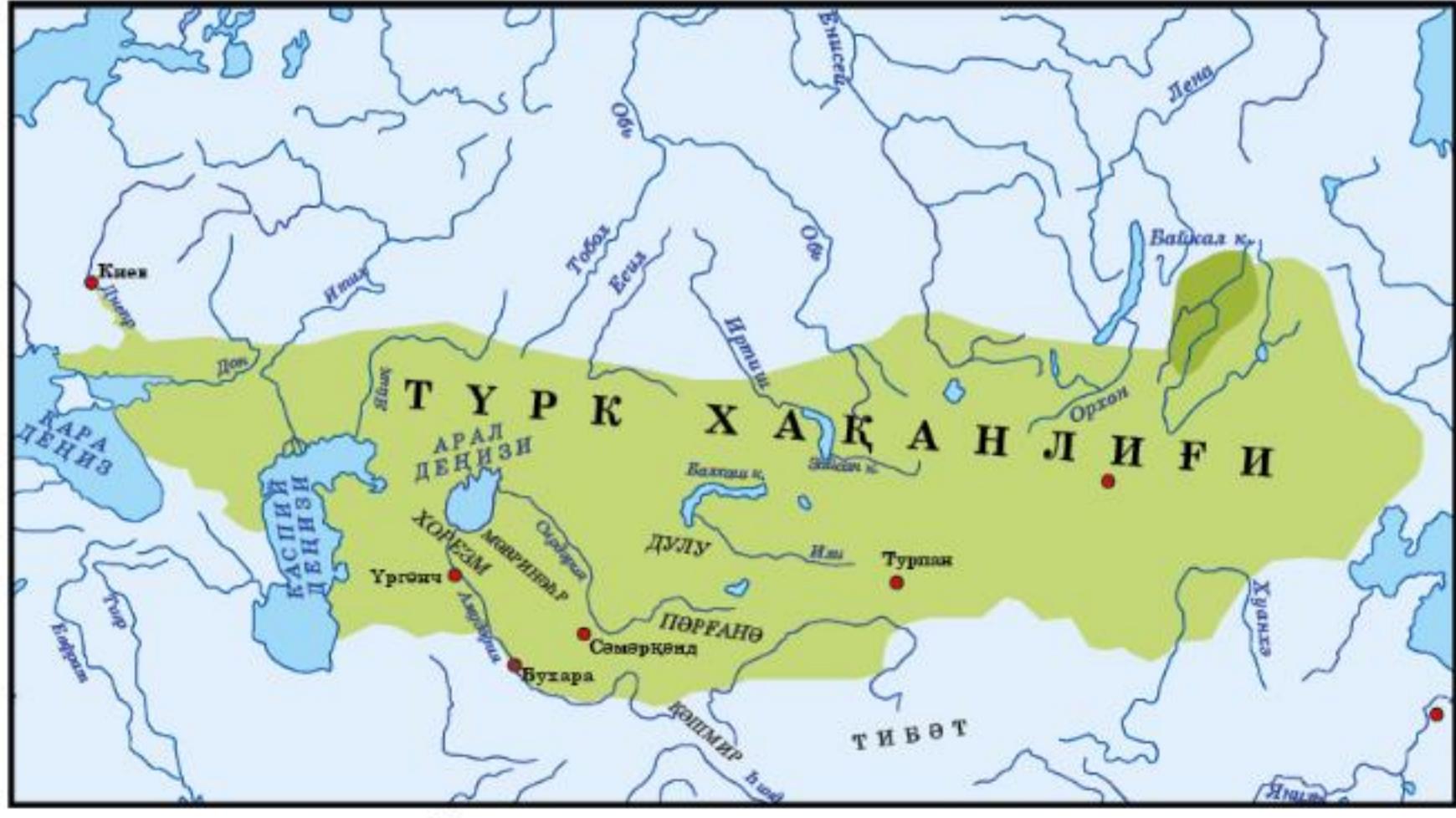
- “Тұрк” аталғусиниң мәнасини ениқлаймиз;
- Тұрк хақанлиғи қачан вә қандак қурулғанлиғини билимиз;
- Улук Дала кәнлигидә түркійләр һөкүмранлиғиниң қандак орниғанлиғини чүшинимиз.

“Тұрк” этноними тарих сөһнисиге VI ə. оттүрисида чиққини билән, түркій тиллиқ хәлиқләрниң шәкиллиниши — қедимий дәвирләрдин башланған хелә муреккәп жәриян. Тұрк қәбилилири тоғрилиқ язма мәнбәләр VII—VIII ə. йезилған Орхон-Енисей язма ядикарлықлири арқылы мәлум. Бу ядикарлықлар Енисей вә һазирқи Монғолиядикі Орхон дәрияси өтрапидин тепилғанлиқтін, *Орхон-Енисей язмилири* дәп атилиду. Бу йезиқлар шу дәвирдики Тұрк хақанлиғиға һөкүмран болған Билгे хақан, Көлтекин, Тоникөк охшаш шәхсләрниң һөрмитегө орнитилған ядикарлықлардикі дерәк-мәнбә болуп несаплиниду. Хитайниң қедимий жилнамилирида түркләрниң келип чиқыш теги һәккідә мәлumatлар берилиду. Уларда “... Түркләрниң қедимий өждатлири һунларниң шималидики сақ елидин чиқти” дәп йезилған.

Или дәриясиниң шималий-шәриқ тәрипи迪ки төвәдә түркләрниң дәсләпки дөлитини құрғучи Нагит Тұрктын тарифан *Ашина сулалиси*

Тираж сөздәр

- “тұрк” этноними
- Тұрк хақанлиғи
- хақан (қаған)
- Ашина сулалиси
- Бумин хақан

Тұрк хақанлиғиниң территорияси

Қедимий түрк қәбри. Алмута вилайити

Бумин хақан ядикарлиғи.
Түркійә

тонулушқа башлиди. Хитайнин қедимий жилнамиси бу һәктө мундақ дәйду: “Улар Алтунтағниң күнгәй тәрипини маканлап, жұжанцларға төмүрчи болди. Алтунтағниң шәкли дулуғиға охшайду. Улар дулуғини өз тилида “түрк” дәйду. Бу сөз хәлиқниң нами болуп қалди”.¹

552-ж. түрклөрниң хақани болуп Бумин сайланды. Униңдин илгири Хитай өлчилиринин келиши түрклөрниң даңқини ашуриду. Әнди улар хәлиқара миқияста күчлүк дөләт ретидә етирап қилиниду. Хитай мәнбәлиринин биридә түрклөрниң Хитай өлчилирини қобул қилиш вактидикі хошаллиғи йезилған. Түрклөр бир-бирини

қутлишип, өз ара: “Әнди бизниң дөлитимиз гүллинидиған болиду. Бизгө улук падишалиқниң өлчилири көлди өмөсму!” — дәп шатланған. Келәр жили Түрк хақанлиғиниң өлчилири Хитайнин пайтәхти Чанъаньға бариду. Шундақ қилип, икки әл оттурисида һәрбий иттипақ қелиплишиду. 553-ж. Бумин хақан вапат болуп, униң иниси Иштәми хақан ғәрипкә һәрбий жүрүшини башлайду. Ғәлибә қазанған түрклөр Мәркизий Азиядә вә Жәнубий Сибирьда өзлиринин һөкүмранлигини мустәhkәмләшкә башлайду. Әнди түрклөрдин Хитай елиму қаттық қаймуқидиған болди.

¹ Хитай жилнамилиридики қазақ тарихиниң мәлumatлири (миладиғиче 275—840-жж.). Иккінчи китап. — Алмута, 2006. — 109-б.

Ядінда сақла! VI ә. иккінчи йериміда "түрк" нами Евразия кәнлигидә кәң тариліді. Түрк дөлітінің тәрківидә оғуз, қарлук, қирғиз, түркәш, уйғур, қипчақ охшаш 30 дин көп урук-қабилиләр бирләшти.

Улар шәриқтін ғәрипкө қарап силжип, Оттура Азияни вə Каспий деңиздин Шималий Һиндстан вə Шәрқий Түркстанғиче болған йәрләрни өзигө бекіндурди.

Бу вақиеләрни кейинирек Билгө хақанниң мәқбәрисидиқи һәйкөл таш жилнамиси мундақ баянлайды: ...“Адәм балиси ұстигө ата-бовам Бумин хақан, Иштәми хақан тәхткө олтарди. Тәхткө олтирип түрк хәлқини, елини қелиплаштурди, өз тәхт-төрини орнатти. Төрт тәрәптиклөр қарши яв болди.

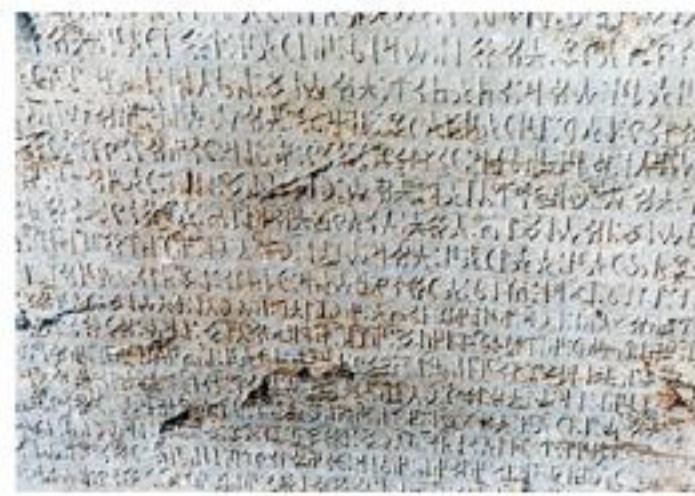
Әскөр атландуруп, төрт тәрәптики хәлиқни бекіндурди. Бекіндуруп, тинич қилди. Беши барни баш өккүзді, тизи барни тиз пүктүрди.”

Дәслөпки Түрк хақанлиғи нағайити күчлүк дөлөт болди. У өзиниң қурулмиси жәһеттін *hәrbий империя* еди. Әлни идарә қилиш үчүн асасий шәрт — хақан пәкәт **Ашина сулалисидин** болушқа тегиш еди. Түрк хақанлириниң сәяситидө құндылықтың накимиити бириңчи орунға қоюлди. Уларниң бағир-қериндашлири — *текинлар* дөлөтни башқурди. Униңдин кейинки лавазимлар хақан сулалисидин чиққанларға берилди.

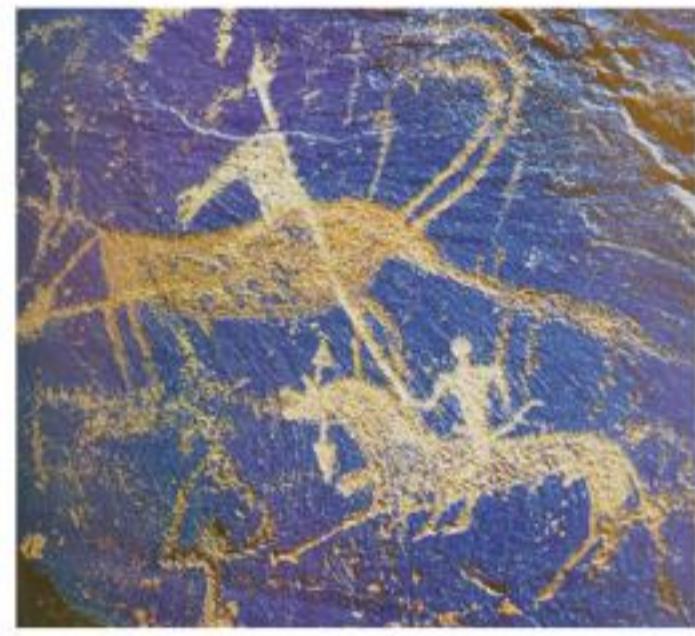
Хақан сулалисидин чиққанларниң тәхт үчүн талаш-тартишлири дөлөтни ажызлатти. Шуниң ақиветидө 603-ж. Түрк хақанлиғи иккі дөлөткө — Шәрқий вə Фәрбий Түрк хақанлықлириға бөлүнүп көтти.

Билимнің тәкшүр:

1. Түрк хақанлиғи қачан вə қайердә қурулди?
2. Түрк хақанлиғи таштиқи тәсвиригө қарап, униңда қандақ һайванаттарниң әкис етилгәнлигини вə адәмләрниң иш-һәрикәт һәм қурал-ярақлирини тәрипләп эссе йезиндер.
3. 7-бәттиқи "Түрк хақанлиғиниң территорияси" деген хәритигө қарап, бу хақанлықниң қайси географиялық тәвәдә орунлашқанлиғини ениқлаңдар.

Билгө хақан ядикарлиғидиқи
кона түркій йезиғи

Түрк тутқан атлик түркниң қия
таштиқи тәсвири.
Кулжабасы комплекси.
Түркстан вилайети

§ 3–4. Фәрбий вә Шәрқий Түрк хақанлиқлири

Бу дәристә:

- Фәрбий Түрк хақанлиғи тоғрилиқ билимиз;
- Шәрқий түркләрниң кимләр екәнligини ениқлаймиз.
- Фәрбий вә Шәрқий Түрк хақанлиқлириниң өз ара мұнасивәтлирини ениқлаймиз.

Тираж сөздәр

- Фәрбий Түрк хақанлиғи
- Дулулар иттипақи
- “Он оқ” ели
- Шәрқий Түрк хақанлиғи
- Әл хақан (Илик хақан)

Фәрбий Түрк хақанлиғи 603-ж. Түрк хақанлигиниң парчилиниши нәтижисидә пәйда болған. Или дәриясидин вә Жоңғария тәвәсидин ғәрип тәрәптики Йәттису йери, Қаратакқычә созулған жәнубий территорияләр Фәрбий Түрк хақанлиғиниң йәр-зимини еди. Униң һекүмранлири пәйдин-пәй Оттура Азиядик Сәмәрқәнт, Бухара шәһәрлири өтрапиғичә болған йәрләрни бекіндурди. Дәләтниң қишлиқ пайтәхти Чу вадисиға йеқин орунлашқан Суяб шәһири болса, язлық пайтәхти Талас дәриясиға йеқин өтраптики Миңбулақ йери еди. Бу дәләтниң асасини *Дулулар иттипақи* салды.

Ядига сақла! Дулулар иттипақи Түрк хақанлиғи ғулиғандын кейин, йәни 603-ж. ғәрипкә силжиған түрк қабилилирини бириктүрүп, Фәрбий Түрк хақанлиғи дәп аталған дәләтниң асасини салды.

Фәрбий Түрк хақанлиғиниң территорияси

Он оқ ели. Ғәрбий Түрк хақанлиғиниң аһалиси қедимий үйсүн йериниң Қаратағдин Жөңғариягиче болған арилиғини маканлиған 10 қәбилидин ибарәт болди.

Ядінда сақла! Ғәрбий Түрк хақаны 10 қәбилиниң һөкүмраниға дәләтлик һакимийәтниң рәмз-бәлгүси ретидә алтун садақниң оқини бәргән. Шунлашқimu тарихий мәнбәләрдә Ғәрбий Түрк хақанлиғини "Он оқ" ели дәп атиған. Өз новитидә 10 қәбилә икки қанатқа бөлүнгән:

1. Дулу —Чу дәриясидин шәриккә қарап маканлиған бәш қәбилә.
2. Нушиби — Чу дәриясидин ғәрипкә қарап маканлиған бәш қәбилә.

Ғәрбий Түрк хақанлиғиниң дәләтлик вә жөмийәтлик құрулмиси. Хақанлықни түркниң Ашина уруғидин чиққан бөгзадиләр башқурди. Әң алий һөкүмран хақан болди. Хақан — дәләт башлиғи, һәрбий баш қолбашчи, алий сот болуп һесапланди. Ғәрбий Түрк хақанлиғида хақандин кейинки дәләт лавазимлирини төвөндикиләр егилиди:

- *шад, ябгу, әлтәбир* (дәләтни башқури-диған алий өмәлдарлар)
- *бәгләр* (урук-қәбилә йетөкчилири)
- *тарханлар вә бүйругұлар* (сот хизми-тини бәжиргүчиләр)
- *тудунлар* (аһалидин дәләт ғәзни сиге селиқ жиққучилар)
- *қара будунлар* (аддий малчи, дехан-лар)
- *татлар* (урушта өсиргө чүшкөн қуллар)

Салт атлиқ түрк тәсвири.
Монғолия

Қедимитүркійлик таш һәйкәл. Мерке ибадәтханиси. Жамбул вилайити

Шәрқий Түрк хақанлиғи. У Орхон дәрияси бойидики аһалилық маканлардин шәриктө тағлиқ Хинганғиче Монғолияниң мәркизий вә шәрқий төвөлирини егилиди. Кейинки қазақни тәшкил қилған қәбильәвий иттипақларниң бәзилириниң этнослуқ томури Шәриқ түрклиридин башлиниду. Уларниң өждатлириниң дәсләпки маканлириму мошу төвәдә орунлашқан еди.

Хитайниң Суй сулалисиға нарази болған бәзи һакимлири Шәриқ түрклириниң һөкүмрани Сувар хақан билән йеқинлишиду. Ахири улар Сувар хақан йетөкчилигидиқи түркйләр билән бирлишип, 618-ж. Суй сулалисини тәхттин чүшәрди. Әнди Хитайди-

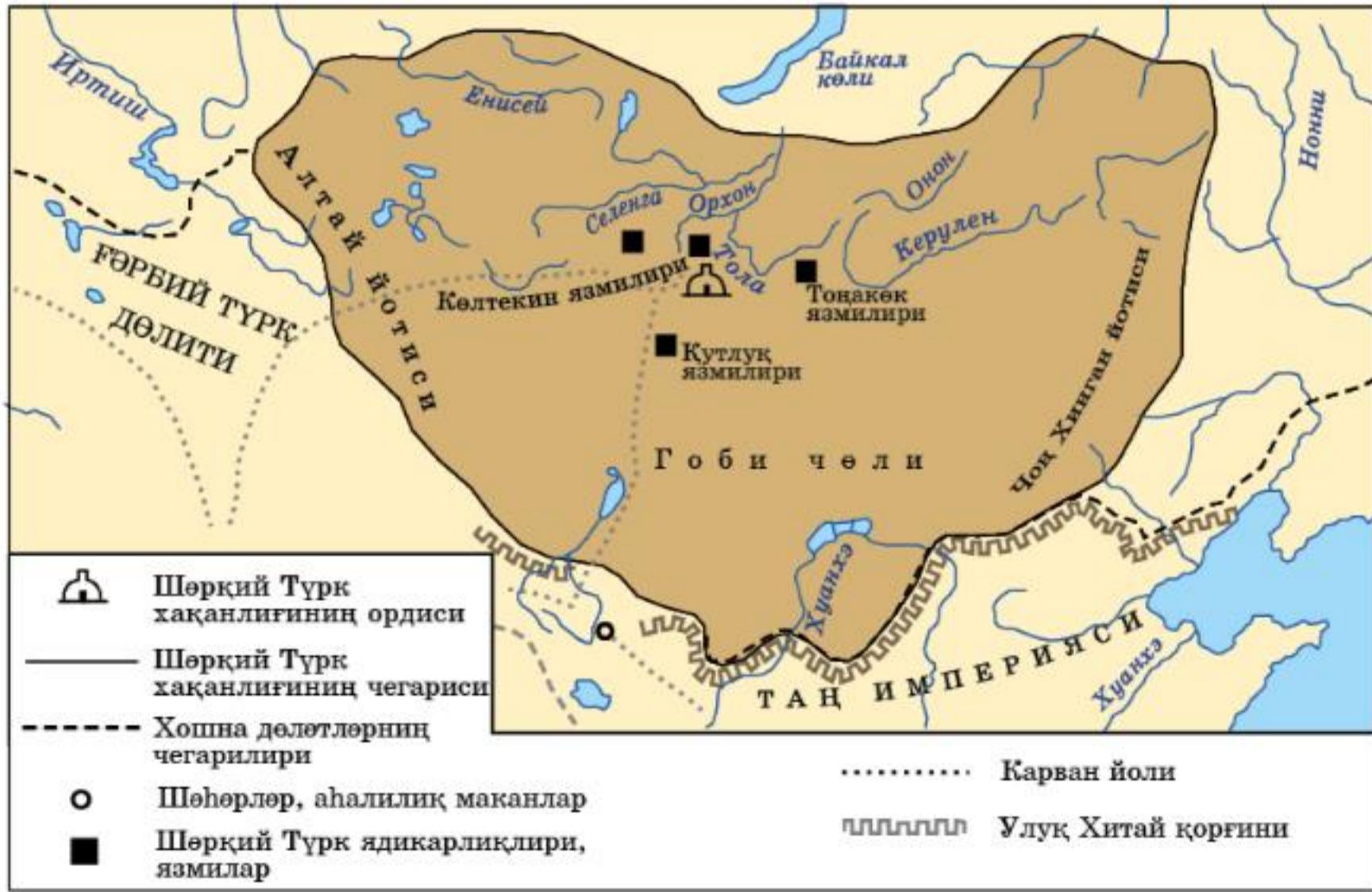
Шәриқ түрклириниң ташқа йонулған тамғиси.
Жайсан ибадәтханиси.

Жамбул вилайити

ки һакимийәт бешиға Таң сулалиси келип, хитай ели *Таң падишаһи* дәп атилидиған болди. Таң сулалиси дәслөп Сувар хақанни қоллиғини билән, көп өтмәйла униңдин үз өрүвалиду. 619-ж. Ордосқа һүжүм қилған Сувар хақан вапат болди. 620-ж. униң орниға тәхткө чиққан Әл хақан түркійләрни күчлүк әлгә айландурушни қолға алди. Әл хақан өсқири Хитай йеригө нурғун һәрбий жүрүш қилиду.

Тоққуз жилға созулған үзлүксиз жүрүшләр көчмән түркләрниң сиртқи сәясәт-тиki мустәқиллигини мустәһкемлиди. Бирақ үзлүксиз бу жүрүшләр уларниң өзлириниму һалсиратти. Көп миңлиған өскәрни

жабдүшқа жұт вә ачарчилик апәтлири қошумчө тосалғу болди. Урук-қәбилә башчилири хитайларниң әлни ичидин парчиласш сәяситиниң қурвини болди. 626-ж. башлап түркій тиллиқ қәбилиләр Әл хақанға қарши қозғилаң башлиди. Әл хақанниң бу қозғилаңларни бесиши һәрикәтлири мұваппәқијәтсиз аяқлашти. Чүнки қозғилаңчиларни Хитайниң Таң сулалиси қоллиған еди.

Шәрқий Түрк хақанлигиниң территорияси

Қедимий түркійләрниң алтун қутиси.
(Милади VI ə.)

Қедимий түркійләрниң зебу-зенәтлири. Суханово
(VI ə.)

Қедимий түркійләрниң бәлдиги вә аяқ киймелириниң бәләклири.
Шелюги (VII ə.)

Өл хақанниң Оянлин теғидики (Шаньсидики) жәндө хитай өскөрлиридин мәғлуп болуши өһвални бирә-тола һәл қилди. Хақан өсиргө чүшүп, Таң падишлиғиниң пайтәхти Чанъаньға елип кетилди. Өзиниң қәйсөр хақанидин жұда болған түркійләрниң бир қисми Хитайни етирап қилди, бекінғуси көлмігөnlөr Fәrbий Түрк хақанлиғына көчти. Қудрәтлик Шәрқий Түрк хақанлиғы өз мустәқиллигини йоқитип, мустәмлиқө өлгө айланди.

Fәrbий вә Шәрқий Түрк хақанлиқлириниң өз ара мунасивәтлири. Икки дәләтниң өз ара мунасивәтлири нағайити көскін болди. VII ə. оттурисида бу икки хақанлиқниң арисидики уруш 16 жилға созулди.

Шәрқий Түрк хақанлири өзлирини дәләтни құрғучилар ретидө етирап қилишни тәләп қилип, Fәrbий Түрклөргө қисим көрсөтти. Улар Fәrip Түрклириниң айрим дәләткө бөлүнүп кетишигө қарши болуп, уларға қарши һәrbий жүрүшлөрни қилди. Мошундақ шаралтта тәхткө йеңидин олтарған түркій хақанлири өз накимиитини сақлап қелиш үчүн Таң империясидин ярдем сориди. Шу арқылы ular хитай императориниң һоқуқий вә сөясий қоллишиға еришишкө тиришти. Мошуни пайдиланған Таң империяси Йәттису зиминини бесивелип, тәхткө өз тәсир даирисидики түрк хақанлирини олтарғузди. Bahalәnki, Түрклөр билән Таң империясиниң оттурисидиму пат-патла өз ара тоқунуш вә урушлар йүз берип турди.

Билимиңи тәкшүр:

- Хәритидин Fәrbий вә Шәрқий Түрк хақанлиқлириниң территориясини көрситіндар.
- “Он оқ ели” наминиң мәнасини чүшәндуруп беріндер.
- 11-бәттики тәсвиrlәрниң кимлигини тәрипләндер.

§ 5. Тұркәш хақанлиғи (704—756-жж.)

Бу дәристә:

- Тұркәш хақанлиғи қачан вә қандақ қурулғанлиғини ениқлаймиз;
- Тұркәш хақанлириниң хитай вә әрәп басқунчилириға қарши қуриши билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр

- Тұркәш хақанлиғи
- серик тұркәшләр
- қара тұркәшләр
- Үч илик хақан
- Сулұ хақан

Тұркәш хақанлиғиниң қурулуши. Хитай мәнбәлиридә вә ташқа йезилған қедимий Орхон ядикарлықлирида тұркәшләрни тұрктуқю қәбилилиригө түкқан болуп келиду дәп көрситиду.

VII ə. тұркәшләр Тарбағатайниң ғәрбидә көчүп-қонуп жүргөн еди. Тарихий мәнбәдин мәлуми — тұркәшләр *Алаш улуси* дегендә нам билән VII ə. ахирида Йәттисудики Он оқ елиниң тәркивигө киргөн. Униң ичиidә бәш тұрк (дулу) қәбилә иттипақиға ятидиган улус еди. Йәни тұркәшләр Фәрбий Тұрк хақанлиғидики бәш өл дулуниң хелә чоң қәбилисисиңиң бири еди. Қедимий дулуларниң тәркивидә болған бәш улусиңиң бири — Тұркәш-Алаш чор улусиңи VII ə. Или дәриясиниң оттура вә төвөнки вадилирини маканлиғанлиғи мәлум.

Тұркәш хақанлиғиниң ташқи сәясити. Йәттисуда Тұркәш хақанлиғи 704—756-жж. арилиғида можут болған. Хақанлиқниң йәр-зимини жәнубий-шәриқтө Чач (Ташкөнт) шәһиридин Шәрқий Тұркстандикі Бәшбалиқ, Турпан шәһәрлиригиче созулди.

Тұркәш хақанлиғиниң асасини Үч илик хақан (708-ж. вапат болған) салди. Үч илик хақан өзиниң дөлитини он вә сол қанаттики икки ордиға бөлди. Чу дәриясиниң бойидиқи Суяб шәһирини асасий пайтәхт қылса, иккінчи кичик пайтәхт Или дәрияси бойидиқи Қойлуқ (Күнгіт) шәһири болди. 20 мәмурый аймақниң һәрқайсисида урушқа тәйяр 7 мин әдәмдин ибарәт өскөрлөр можут болди.

Йәттису йеридә тұркәшләрниң мәркизи болған Суябта вә башқыму аналилиқ жайларда тепилған маддий ядикарлықтар, болупму тұркәшләрниң тәңгилири, бу дәләтниң өз заманисида бир қәдәр күчлүк болғанлиғини көрситиду. Тұркәш тәңгилиридә Он оқ елигө хас садақ оқиниң учы селинған вә кона тұрк (Орхон) йезиғи билән биллә соғда йезиғиму қоллинилған. Буниң өзи тұркәшләрниң хошна дәләтлөр биләнму мунасивитиниң күчәйгөнлигини рошән өкис өттүриду.

Үч илик хақандын кейин Тұркәшләрниң Шәрқий Тұрк хақанлиғи билән өз ара мунасиветлири кәсқинләшти. Шәриқ түрклириниң

түркөшлөргө қарши уюштурған икки уруш жүрүши мәлум. Орхон йезиқлирида *Бөкө чор (Қапаган)* хақанниң вактида түрклөрниң түркөшлөр билөн Болчу дәрияси бойида 711-ж. жән қи-лғанлиғи йезилған. Мошу йәрдә түркөшлөрниң хани Сақа хақан қаза болуп, униң өскөрлири вәйран қилинди. Түркөш хақанлиғи Сулу хақанниң һө-кумранлиғи дәвридә (711—738-жж.) күчәйди. Сулу хақанға Он оқ ели пәйдин-пәй түгөл бекинди. Улардикі ахали сани 200 мин адәмгә йөтти. Униң ташқи сәясити һәм Хитай, һәм Тибәт билөн течлик мұнасивәтлөрни мустәһкемләшкө қаритилди. Шәрқий Түрк хақанлиғи билөн дүшмәнлишиш тохтап, туққанчилик алақылар йолға қоюлди. Хақан Тибәт билөн иттипақлишип, Хитайниң төрт шәһирини булап қайтиду. Бирақ көп өтмәй у Хитай билөн қайтидин течлик мұнасивәт орнитиду. Униң бу сәяситини хоп көргөн Хитай императори униңға өзинин қизини ятлик қилиду вә 715-ж. униңға “Адил хақан” дегөн һөрмәтлик унван-лавазим бериду. Хитайниң Сулу хақанни мундақ алқишлиши дипломатиялық мұнасивәтлөрниң мустәһкемләнгөнлигидин еди. Сулу хақанму Хитайға йәттө мәртө өлчиләрни өвөтип, мол соға-салам бәргөн.

Түркөшлөр тамғиси.
Алмута вилайити

Түркөш хақанлигиниң территорияси

Сулу хақан һаятиниң ахирқи жиллирини Талас дәриясинин яқисиға бастуруп киргөн өрөплөргө қарши күрөшкө беғишлиди. Бу күрөштө улар бир-бирини новәтлишип йенип, өз ара қарши туруш техиму овж алди.

Издән! Түркәш хақанлиғиниң ақылаш вә парчилиниш сәвәплирини еникла.

Түркәшләрниң мис тәңгилири.
ХХЖ, ШУАР (VIII ə.)

Хитайниң тәсири билән вә Түркәш һөкүмранлириниң өз ара мажралириниң ақиветидин Он оқ елигө һөкүмранлик қиливатқан түркәшләрниң өзимү пәйдин-пәй иккигө бөлүнүп көтти. Улар қара түркәшләр вә сериқ түркәшләр

дегөн нам алди. Түркәшниң Сулу хақаниға (711—738-жж.) өгәшкөн йәрлик дулулар қара түркәшләр дәп атилип, Қара Түркәш ханлиғини қурди. Хитай жилнамилирида түркәшләрниң йәнә бир хани Сақани (708—711-жж.) қоллайдығанлар болса сериқ түркәшләр дәп аталди. Түркәшләрниң мундақ бөлүнүши уларниң бәзи қәбилиригиниң һакимийәтни бесивелишқа дегөн интилишилирида ениқ көрүнди. Мошундақ вәзийәттө Түркәш урук башчилири арисида қара вә сериқларға бөлүнүп, тәхт талишиш тохтимиidi. Мошу вәзийәтни Алтайдин көчүп көлгөн қарлуқлар пайдилинип, һакимийәтни бесивалди.

Издән! Түркәшләр немә сәвәптин "сериқ" вә "қара" болуп бөлүнди?

Ядинаңда сақла! Түркәш дөлитинин ғулаш қисмити мұстәқилликниң қәдрини билмәсликниң, сәясий шәхсләрниң алий лавазим үчүн күрәшни әл мәнпийитидин жуқури қоюшиниң апәтлик ақивети болуп һесаплиниду.

Билимиңни тәкшүр:

- Оқуғучилар үч топқа бөлүнүп, биринчи топ Үч илик хақан, иккинчи топ Сулу хақан, үчинчи топ Сақа хақан болуп, уларниң хизметини көрситидиған эссе йезин්лар.
- Түркәшләрниң тәркивидики қабилә иттипақлирини вә Түркәш хақанлиғиға хошна әлләрни ениқлаңлар.

§ 6. Қарлук хақанлиғи (766—940-жж.)

Бұ дәристә:

- қарлуқтарниң этнослуқ келип чиқиши тегини ениқлап, уларниң Йәттисуда һакимийәт бешіға көлгәнлегини билимиз;
- қарлуқтарда шәһәр мәдәнийитиниң қандак риважланғанлиғини ениқлаймиз.

Қарлук хақанлиғиниң құрулуши. Қедимий Хитай мәнбәлиригө қариғанда, қарлуқтар — тағлиқ һәм қарлик төвөләрдө яшиған қедимий һүнларниң өвлатлири. Хитай жилнамилири бойичә қарлук — түркниң бир тармиги. Дәсләп улар Бәшбалиқниң шималидики Алтунтағниң (Алтайниң) ғәрбидә маканлашқан еди. Уларниң дәсләп үч қәбилиликтің бирләшмидин — чиғил, булақ вә ташлиқтардин тәшкилләнгөнлиги мәлум. VI ə. бу қәбиләвий бирләшмә шәриқтиki Тоққуз оғузларға йеқин жүргөндө Үч оғуз бирләшмиси дәп аталса, кейинөрөк Үч қарлук дәп аталды.

Ядина сақла! Қарлук қәбилилири тоғрилиқ қедимий язма мәлumatlar хитай жилнамилирида яхши сақланған. Шунинң билән биллә қарлуқтар тоғрилиқ мәнбәләр Орхон-Енисей язма ядикарлиқлиридіму учришиду.

654-ж. қарлуқтарни Таң империясiniң өскөрлири бесивалди. Улар бираз вакит хитайларға бекінди. 682-ж. қайта құрулған Шәрқий Түрк хақанлиғи уларни өзигө қошуvaldi. Бирак қарлуқтар хақанлыққа қарши 711-ж. башлап бирнәччә жирик қозғилаңларни

Тиræk сөзләр

- “Қарлук” этненими
- Таң империяси
- уйғурлар
- басмиллар
- Суяб

Қарлук хақанлиғиниң территорияси

Қарлуқлар пайтәхти – Суяб шәһириниң харабаси

көтөрди. Ахир несапта уларниң уйғурлар вә басмиллар билән биллә баш көтириши Шәрқий Түрк хақанлиғини ғулатти.

744-ж. Көк түрклөрниң құдрөтлик хақанлиғи йоқитилип, әнди уйғурлар һөкүмранлиқ қылған түркійлөрниң бирлөшкөн хақанлиғи орниди. Қарлуқлар басмиллар билән биллә, амалсиздин, уйғурларға бекінділиққа чұшти. Һәрhalда улар йені сәясий һакимийәткө толук бойсунмиди. Қарлуқларниң соң бөлиги ғәрипкө көчти.

Ядінда сақла! 756-ж. Йәттисудики һакимийәтни қарлуқлар тартивалди. Түркәшләрниң қедимий пайтәхти Суяб шәһири әнди қарлуқларниң пайтәхтигә айланди. Или дәриясидин Чу дәриясинин vadisiғиче болған тәвәни өз ичигे алған Қарлук ханлиғи (хақанлиғи) дүнияға кәлди.

Көлиплашқан сәясий өhвалға бағлиқ VIII ә. оттурисиға қәдәр улар икки соң бөләккө бөлүнди. Уларниң бираз уруклири шәриқтө қелип уйғурларға бекінса, ғәрипкө силжиган иккінчи топи — Алтай вә Шәриқ Тәңритағлири (Тәнь-Шәнь) арилиғида яшиди. Бирақ 755-ж. уйғурлар ғәрипкө силжип, қарлуқлар билән басмилларни қайтидин өзигө бекіндерди. Пәкәт төрт жилдин кейинла қарлуқлар уйғур өзгүсидин қутулуп, жәнубий тәвәләрни бесивелиш жүрүшлирини башлиди. Улар дәслөп Иссиқкөл вә Талас тәвәсидин оғузларни қисип чиқарди. Оғузлар амалсиздин Сирдәрияси бойидики қедимий қаңлиларниң маканиға көчүп-орунышишқа мәжбур болди. Қарлуқларниң өзлири көлгічө Йәттисуда һөкүмранлиқ қылған түркәшлөр билән болған алақә-мунасивәтлириму течлиқ йөнилиштө болмиди. Бирақ түркәшлөр өз ара урушыватқанлиқтын қарлуқларға ейтарлық қаршилиқ көрситөлмиди. Буниң барлиғи қарлуқларни күчәйтти.

775—776-жж. арилиғида қарлуқлар һөкүмранлиғи Қәшқәр вә Пәрғанә өлкілиридиму орниди.

Ядінда сақла! Қарлуқларниң йәр-зимини бурунқи Он оқ елиниң, йәни Түркәш хақанлиғиниң йәр-зиминини өз ичигे алди.

Қарлуқларниң шәһәр мәдәнийити. Қарлуқларда шәһәр мәдәнийити бир қәдәр яхши тәрәккүй қилди. Улук Ипәк йолиниң қарлуқ зимины арқилиқ өтүши бу йәрдә шәһәр мәдәнийитиниң тәрәккүй қилишиға тәсир қилди. Тараз, Қулан, Суяб шәһәрлириниң өтрапида жирик карван мәркәзлириниң болғанлиғи мәлум. VI—X өесирләргиче шималға баридиған сода йоллири қарлуқ йеридә орунлашқан мошу шәһәрлөр арқилиқ Чачтин чиқип, Чу вадисиғиче барди. Аталған шәһәрлөрдин сода йоллири Сибирьға, Шималий Қаспий вә Кавказ тәрәпкә елип барди.

Шәһәрлөрниң өтрапида терилғулук мәйданлири, бағлар вә көктатлиқлар риважланди. Шәһәрлөр узун сепиллар билән қоршалди. Буниң өзи шәһәрлөрни қарлуқ хақаниға бекінде болмаслиққа шаралт яратти. Талас вадисида вә Йәттисуда шәһәр аһалисиниң сани Оттура Азия шәһәрлиригө нисбәтән хелила аз еди. Йерим көчмән егилік билән шуғулланғанлиқтын, аһали деханчилиқ биләнму мәшғул болди. Шәһәрлөрниң мудапијә сепил тамлири су толтурулған чоңкур хәндәклөр билән қоршалди. Қорған-қәлъөниң ичидә сарай ордиси орунлашти.

Қарлуқларниң һөкүмранлиғи вактида йәттисулукларниң ислам динини паал рөвиштә қобул қилишқа башлиғанлиғи мәнбәләрдә ейтилған. Чүнкти қарлуқлар Сирдәрия яқисида мусулман зимиңғожилиқлири билән тутушуп ятатти.

Іәрhalда қарлуқлар бир мәркәзгә бекинидиған күчлүк дөләт бәрпа қиласыди. Қарлуқ ябғусиниң һакимийитини йәрлик тәвә башчилири толук етирап қилмиди. Олтиришлиқ наийәләр көпинчә көчмәнлөрдин чиққан урук башчилириға бекінди. Мошунинга бағлиқ X ө. қәдәр қарлуқларниң Йәттисудики һакимийити пәйдinpәй налсирашқа башлиди.

Издән! Өз вактида уюшуп айрим хақанлық, йәни дөләт құрған қарлуқлар кейинәрек немә сәвәптин һәрхил түркій тиллиқ хәлиқләрниң тәркивигә кирип, парчилинип кәтти?

Билимиңни тәкшүр:

- Тарих хәритисини пайдилинип, қарлуқларниң Шәрқий Түрк хақанлиғиниң территориясидин Йәттисуға кәлгән йолини ениқлаңдар.
- 17-бәттиги “Қарлуқ хақанлиғиниң территориясы” намлиқ хәритидин мошу хақанлық орунлашқан тәвәни ениклап, дәптириңларға йезиндер.

§ 7. Иккинчи Шәрқий Түрк һөкүмранлириниң сәясити тоғрилиқ таштики язма мәнбәләр

Бу дәристә:

- Иккинчи Шәрқий Түрк хақанлығинин қандақ мустәһкәмләнгәнлигини Тоңакәкниң Мәңгү таш ядикарлиғидиқи йезиқлардин билимиз;
- Билгә хақан вә Көл текинниң дәләтни мустәһкәмләштиki сәясити бизгә қайси мәнбәләрдин мәлум болғанлығини ениқлаймиз.

Тираж сөздәр

- Ашина Құтлук
- Тоңакәк
- Билгә хақан
- Көл текин батур
- Бекәчор Қапаған хақан

Билгә хақан язма ядикарлиғиниң дерәклири.

Хитайниң тәсиригө чүшүп қалған түркійләр өз мустәқиллиги үчүн күрөшкө атлиниду. 679-ж. 24 түркий қәбилисі бирлишип, өз ичидин хақан сайлайды. Лекин хақан урушта қаза болуп өскәрлири толук вәйран болиду. Түркійләр ортақ дүшмәнгө қарши бирлишип күришиш орниға өз ара мажралишип, мәғлубийәткә учрайду.

682-ж. Ашина Құтлук өзиниң азла шериклири билән йеңи қозғилаңни башлиди. Униң мәнивий мәдәткари данишмән Тоңакәк еди.

Бари-йоқи 700 адәмдин ибарәт қозғилаңчилар Қарақорум шәһирини бесивелип, өз тәрәпдарлирини 5000 адәмгичә көпәйтти. Тоңакәк мәтиnidө бу мәсилә мундақ баян қилиниду. “Бөд (тәхт) һәйвити қалмиди. Орман, тағ арисида қалғанлири жигилип, 700

болди. Икки бөлиги атлик еди. Бир бөлиги пиядә еди... Бириктүргүчиси мән едим... Билгә Тоңакәк... Андин кейин Көктики Тәңри қоллиғанлықтын, қудрәтлик хақан билән уқуштум”. Бу мәнбәдә “қудрәтлик хақан” аталған Құтлукни қозғилаңчилар Қарақорумда Әлтәриш хақан деген исим билән тәхткә олтарғузди. У Тоңакәкниң мәслиһити билән дәләтни мустәһкәмләш үчүн һәр тәрәпкә жүрүшкө атланди.

Ядинаңда сақла! Әлтәриш Құтлук хақан тәхткә олтарған 682-ж. тартип Иккинчи Түрк хақанлығиниң тарихи башланди.

Әлтәриш Құтлук хақан ғәрип вә шәриккә бөлүнүп көткөн түркійләрни қайтидин бирләштүрүш үчүн өзиниң ордисини түркійләрниң қедимий вәтини Өтүкөнгө

Билгә хақан ядикарлиғи.
Кошо-Цайдам мирасгали.
Монголия

(Ханғайға) көчөрди. Хақанлиқни мустөһкемлигөн Әлтәриш хақан 691-ж. вапат болди (бәзи мәлumatларда — 693-ж.). Әлтәришниң оғуллири Моюнчор билөн Көл текин кичик болғанлиқтин хақанниң иниси Қапаған — *Бөкәчор хақан* болуп тәхткө олтарди.

Мәнбә: Униң оғли Билгә (Моюнчор) хақанниң мәқбәрисидики мәтингин бу һәктә мону баянларни оқуymиз: "... Тәнри күч-кувәт бәргәнликтиң дадам хақанниң (Әлтәриш хақанниң) әскәрлири гоя бөридәк еди. Дүшмәнлири болса қойдәк еди... Жүрүшкә атланди. Жигирмә мәртә урушты. Тәнри қоллиғанлиқтин елини һалсиратмиди, хақанлиқни қансиратмиди. Дүшменини вәйран қилди. Тизи барни чөктүрди, беши барни баш әккүзди. Дадам-хақан елини бирләштүрүп, тәхт-төрини орнитип, паратәткә йәткүзди".

Қапаған хақан Хитайға жүргүзгөн жүрүшлири вақтида шәһәрләрни булап-талап, көп минлиған адәмни өсиргө алди. У түркйләрниң һәйвәтлик дөлитини өслигө көлтүрди. Униң өскириниң сани 400 минға йәткән.

Мәнбә: Моюнчор мәтингидә Қапаған хақанниң жүрүшлири мундақ тәсвирилиниду: "Барлығи болуп 25 мәртә жүрүшкә чиқип, 13 мәртә уруштуқ. Елини һалсираттуқ, хақанлиғини қансираттуқ. Тизи барни чөктүрдүк, беши барни баш әккүздүк...".

Әл болуш үчүн көчмәнләрни күч қоллинип бирләштүрүшкө мәжбур болуватқан Қапаған хақанниң дана сәяситини башқылар чүшинәлмиди. Бәзи бир түркй қәбилиләр униңға қарши баш көтөрди. Мошундақ топилаңларниң биридә Қапаған хақан 716-ж. қаза болиду. Пүткүл түркйләрниң бешини бириктүрмөк болған Қапаған хақанниң изгү мәхсити өмөлгө ашмиди.

Қапаған хақанниң орниға мәшһур *Қутлуқ-Әлтәриш хақанниң* соң оғли Моюнчор Билгә хақан дегөн нам билөн тәхткө чиқиду. У данишмән мәслинәтчиси Тоңакөкниң тәкливи билөн Хитайға течлиқ шәртнамисини тәклип қилип, қозғилаңлардин һалсирған хақанлиқни қайта мустөһкемлөшни көзлиди.

Мәнбә: Билгә хақанниң мошундақ изгү мәхсәтлик ишлири униңға беғишенған язма ядикарлиқта мундақ баян қилиниду: "... Түрк хәлқиниң атақдаңқи өчмисун дәп Тәнри әмри билөн хақан болдум. Ач-ялиңач, һалсизланған хәлиқни башқурдум... Түрк хәлқи үчүн түндә ухлимидим, күндүз олтармидим".

Билгә хақан тажи. Кошо-Цайдам мирасгәни. Монголия

Көл текин язма
ядикарлиғи. Монголия

Көл текин ядикарлиғи.
Монголия

Билгө хақан илгөрки Түрк хақанлигини өслигө көлтүрди. Әнди Хитайниң түркий тиллиқларни өз ара зитлаштуруп, парчилап тутуш сөясити өмөлгө ашмай қалди.

Ядинаңда сақла! 721-ж. Таң империяси Билгө хақан билән течлик шәртнамә түзүшкә мәжбур болди. Бу Түркий хақанлиғиниң Хитай тәрипидин дөләт сұпитидә етирап қилиниши еди.

Билгө хақанға қериндаш-бағри һәм мәшһүр қолбашчыси Көл текинниң 731-ж. вапат болуши орни толмас жудалиқ болди. Жасур Көл текиндин қаймуқуп жүргөнлөр әнди аста-аста баш көтиришкө башлайды. 734-ж. Билгө хақанни өзиниң садиқ вәзири зәһәр берип өлтүриду. Әнди түркий дөлитидә тәхткө чиққан хақанни өлтириш адәттики ишқа айлинип қалиду. Мошундақ еғир шарайтта басмил, қарлук вә уйғурлар хақанлықтын бөлүнүп кетишкө һәрикәт қилиду. Бу түркий хақанлиғиниң парчилинишиға елип көлди.

Ядинаңда сақла! 745-ж. уйғурларниң яғлақар қәбилә-қәвими түркләрниң ахирқи хақани Болмиш хақанни өлтүриду. Шундак қилип, ички зиддийәт ақиветидин құдрәтлик Иккінчи Түрк хақанлиғи бирә-тола ғулайды..

Түркий хақанлиқлириға һөкүмранлик қилған Ашина сулалисому һакимийәттин бирә-тола чөтнитилип, уларниң орнини уйғурларниң яғлақар сулалиси егәлләйдү.

Билимиңни тәкшүр:

Оқуғучилар үч топқа бөлүнүп, биринчи топ Қутлук-Әлтәриш хақан, иккинчиси Моюнчор-Билгө хақан, үчинчиси Қапаған-Беке хақан ролини атқуруп, уларниң әрликлирини тәрипләп эссе йезинлар.

§ 8. Коның түркій язма ядикарлиқлары

Бұдайстә:

- Коның түркій язмының төрлилік билимиз;
- Коның түркій язма ядикарлиқлары билән тонушимиз.

Түрк тили вә йезигиниң томури чоңкур тарихқа егө. Руна йезиги пәйда болғанда түрклөр соғда елипбесини пайдиланған еди. Түрклөрниң өз елипбеси VII ə. биринчи йеримидин башлаған тонулушқа башлиди. У һөрхил тамғилиқ бәлгүлөрдин ибарәт болуп, жәми 37—38 һәрипни тәшкил қылды.

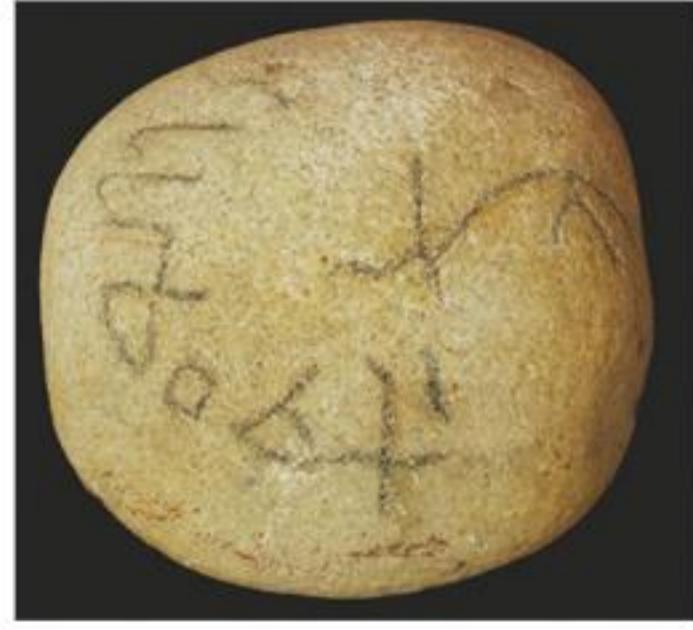
Бұ мүһим! Йеңи түрк йезигиниң әвзәллігі — у яғач вә ташқа йезишқа алаһидә қолайлық болди. Униң үстігө руна йезиклирида түркій тилиниң мүмкінчілік, иқтидари һесапқа елинди. Кейинирек тәтқиқатчилар у йезикни руна йезиклири дәп атиди.

Руна йезигіда йезилған ядикарлиқлар Орхон, Тола вә Селенга дәриялириниң вадисида таралған. Уларниң арисида Билгө хақан вә Көл текинниң ядикарлиқлари, Тоңакөк ядикарлиғи, Онгин йезиги, Селенга теши, Терхин һәйкәл теши, Қарабаласағун йезиги вә һақазилар бар. Бу йезиклар умумий йосунда *Орхон ядикарлиқлари* дегендам билән мәшінур. Орхон-Енисей тәвөсідікі мундақ бәлгүлүк йезик түрлири 150 көйетиду. Уларниң арисида та һазирғанда толук оқулмиғанлириму бар. Қедимий түркій язиклар арқылың бизгө үткөн тарихий мәлumatлар түркійлөрниң рохий-мәнивий мәденийитиниң интайин жуқури дәрижидә болғанлиғини дәлилләйду.

Түркійлөрниң һәртүрлүк миграциялық қозғилишлири жәриянида тил түрғусидин өз ара йеқинлишишиму йүз бәрди. VI ə. оттурисида Мәркизий Азиядә Түрк хақанлиғиниң қорулушыға бағылған коның түркій қәбилилериниң һакимийет үчүн күрәш жәриянида бөлүнүп кетиши миграцияға һәл қылғучи тәсир үткүзді. Евразия вә униңға хошна тәвәләрдә бирнәччә коның түркій тиллиқ топлар: булғар-хазар, Фәрбий Түрк (оғуз), Қарлук бирлешмилири шәкилләнді. VIII—X əə. Иртиш өтрәпидики түркійләрдә қимақ-қипчақ коның

Тирәк сөзләр

- руна
- Орхон-Енисей язмилири
- таштиқи йезиклар

Таштиқи коның түркій язиги.
Талас дәриясиниң жуқарқы екенин (VII—VIII əə.)

Буғута язма ядикарлиғи.
Монголия

Талас язма ядикарлиғи
(VIII–X əə.). Кам учришидиган
китаплар мирасгәни. Алмута
шәһири

түркийләр, умум алғанда, милиридин, урпи-адәтлиридин мәнтиқө (логика) бурунқи ата-бовилардин өнъөнивий тәпеккүр системисини йетилдүрүп, уни йеңи чүшөнчиләр билән толуктурди. Буниң өзи Евразия көнлигидики қәбилиләрниң түркийләрниң тәсиригө чүшүшини тезләтти.

Билимиңни тәкшүр:

1. Руна йезиклири дегинимиз немә?
2. Орхон-Енисей язма ядикарлиқлири немидин ибарәт?

түрк тил топи муқумлашти. Түркий тиллик топлар билән қатар Йәттису вә назирки Жәнубий Қазақстан зиминида Ипөк йолиниң гүллиниши вактида иран тиллик *сөгдилік топлар* олтиришлиқ маканларда түркийләрниң арисиға киришкә башлиди. Мәсилән, Чу вадисида VI—VIII əə. 18 гүлләнгән жирик шәһәр вә шәһәрчиләрниң асасый аналисими түркийләр билән қатар соғдилар, сириялиқлар вә парслар тәшкіл қылди. Шунинц билән биллә Фәрбий Түрк хақанлиғида оттураәсирлик шәһәрлик вә деханчилик мәдәнийити түркийләр аммисиниң арисиға киривалған соғдиларниң қатнишиши билән шәкиллинишкә башлиди. Фәрбий Түрк хақанлиғиниң Чач вә Пәрғанидә тепилған тәңгилиридә соғда тилидики йезикларниң тепилишиму шунин испати. Ипөк йоли бойида айрим топлар түридә орунлашқан соғдилар түркий тили вә мәдәнийитиниң тәсиригө бәрдашлық берәлмиди. Уларниң көпчилиги пәйдин-пәй түркийлишип көтти.

Мәркизий Азиягә көң таралған өрәп басқунчиліғиму түркийләр алимигә рохий-мәнивий тәсир йәткүзди. Мәсилән, өрәплөр йәрлик бәзи қәбилиләрниң ислам динини қобул қилишиға вә Қараханийлар дөлитиниң пәйда болушыға бағлиқ өз тилини дин вә һоқуқ саһасида өркин қоллинишқа башлиди. Бирак өзлириниң өнъөнивий тәпеккүр система қол үзмиди. Йеңи исламий диний

орхон-енисей язма ядикарлиғи дегендегенде өз түрк тил топи мүнәсабатынан өзлирүүсүнен көрүнүштөрүп, уни йеңи чүшөнчиләр билән толуктурди. Буниң өзи Евразия көнлигидики қәбилиләрниң түркийләрниң тәсиригө чүшүшини тезләтти.

§ 9. Атлах (Талас) және (751-ж. яз пәсли)

Бу дәрістә:

- Атлах жәнинің сәвәплири вә бериши билән тонушимиз;
- Жәңниң әһмийити вә тарихий ақывәтлирини ениқлаймыз.

Атлах жәнинің сәвәплири вә бериши. Талас дәриясиға йеқин жайда, назирқи Қазақстан вә Қирғизстан территориялириниң чегарисида, кона Атлах шәһириниң йенида өрәпләр билән хитайлар оттурисида чоң жәңд йүз бәрди.

Тирәк сөзләр

- Атлах
- қарлуқлар
- Талас дәрияси

Издән! Тарих хәритисидин Атлах шәһири орунлашқан йәрни ениқла.

Атлах жәнинің сәвәплири төвәндикічә болди. Түркөш хақанлығи парчиланғандын кейин Таң империяси өзлири қоллаватқан түркөш һөкүмранлириға ярдәмлишимиз деген баһанә билән Йәттисуға бесип кирди. Хитай өскөрлири Сирдәрия өтрапиға йеқинлиди. 740-ж. улар Тараз шәһирини бесивелип, булап-талиди. Шәһәр һимайичилири қирғинчилиққа учриди.

Әрәп хәлипилигиниң Атлах және һарписидики зимины

748-ж. қолбашчи Гао Сяньчжи башқурған хитай өскөрлири илгөрки Түркөш хақанлиғиниң пайтөхти Суяб шәһирини вәйран қилди. 749-ж. болса хитайлар Чач шәһирини (Ташкәнт) бесивалди. Чач һөкүмраниниң оғли Хорасандики өрөп һакимидин хитайларға қарши ярдем сорайды. Бу тәклипни хоп көргөн өрөплөр Талас яқисиға өз өскирини өвөтиду. Бу өскөр тәркивидә ислам динини қобул қылған соғдилиқлар билөн түркійлөрму бар еди. Қарши тәрөплөрниң өскөрлири Жәнубий-Фәрбий Йәттисуда учрашти.

Ядидан сақла! Жән 751-жили июль ейида Талас дәриясиниң яқисидики Атлах шәһириниң йенида болди.

Қарлук өскөрлири хитай өскириниң арқа тәрипидин учтумтут нүжүм қилиду. Мошу жән һәққидә “Ду Хуаньниң Фәрипкө сөяһөт өслимилири” намлиқ мәнбөдө мундақ дәйду: “Бу уруш бәш тәвликкө созулди. Жән баричә кәсқин тұс алғанда Таң империясиниң тәркивидики қарлуклар қозғилаң көтирип, өрөплөр тәрипигө өтүп кетиду. Нәтижидә өрөп вә қарлукларниң өскөрлири Таң армиясини икки яқтын қистап, зәrbө бериду. Мошундақ жошқун зәрбидин Гао Сяньжиниң өскөрлири толук дегүдөк қирилди. Гао Сяньжиниң өзи болса жән мәйданидин аран дегөндө жән сақлап, қечип қутулиду”.

Икки тәрәптин қисилица, нүжүмға учриған хитай өскөрлири зор чиқимға учрап, қечишқа баштайдаду. Жән нәтижисидә хитайнин 100 миң өскириниң тәң йерими қирилип, 20 миң өсиргө чүшкөн.

Атлах жәциниң әһмийити. Бу жәндә өрөплөр билөн қарлуклар көп олжыға егө болушти. Әсиргө чүшкөн тутқунлар қатарида хитай қол һүнәрвәнлириму болди. Улар йәрлик хәлиққө қөғөз чиқириш вә ипәк тоқушни үгитиш үчүн Сәмөрқәнт вә Ираққа өвөтилди. Талас

Атлах (Талас) жәни

жәнідә Хитайниң мәғлубийеткө учриши тарихимиздики мәнивий, сәсий вә этнослуқ өзгиришлөр билән бир қатарда интайин муһим вә həл қылғучи тарихий вақиә болди.

Бу муһим! 751-жилқи мошу жәндә түркійләрниң әрәпләр билән биллә ғәлибә қазиниши Таң империясиниң Оттура Азиялик мәсилиләргә арилишиша хатимә қойди. Нәқ мошу жәндін кейин хитайлар 10 әсирчә вақит мабайнида бу өлкигә қәдәм ташлаштын қаймуқуп, әймәнди.

Талас жәнідин кейин хитай өскири чекинишкә мәжбур болди. Лекин әрәплөрму бу йәрдә турақлишип қалалмиди. Оттура Азиядә башланған наразилиқлар уларниму чекинишкә мәжбурлиди. Мошундак, вәзийәт түркәшлөргө өз мустәқиллигини мустәhkемләшкә имканийәт бәрди. Лекин улар иккигә бөлүнүп, өз ара күрәшмәктө еди.

Алтай вә Тарбағатайдин кәлгөн қарлуқлар жәндін кейин Йәттисуда сәсий həkүмранлиққа йетишни ойлаштурушқа башлиди. Уларниң әрәплөр тәрипиге өтүши түркій-қарлуқларниң Йәттисудики сәсий вәзийәттин наһайити яхши хөвөрдар болғанлиғини көрситиду. Улар өнд зор ховуп-хөтөрниң Хитайдин келидиғанлиғини чүшөнди. Бу уруштиki ғәлибә түркійләрниң хитай өмәс, бәлки әрәп-исlam мәденийитини таллишиша тәсир қылди. 766-ж. кейин қарлуқларниң Йәттисудики сәсий hакимийити күчийип, Қарлук хақанлиғи пәйда болди.

Ядига ал! Түркәшләр немишкә иккигә бөлүнүп кәтти?

Билимиңни тәкшүр:

1. Атлах жәнини жуқуридики хәритиләргә қарап тәрипләнлар.
2. Оқуғучилар үч топқа бөлүнүп: бири әрәплөрниң, иккинчиси хитайларниң, үчинчилири қарлуқларниң Атлах жәнидики мәвқәсіні тәрипләп языду.

§ 10. Оғуз хақанлиғи (IX–XI ə. беші)

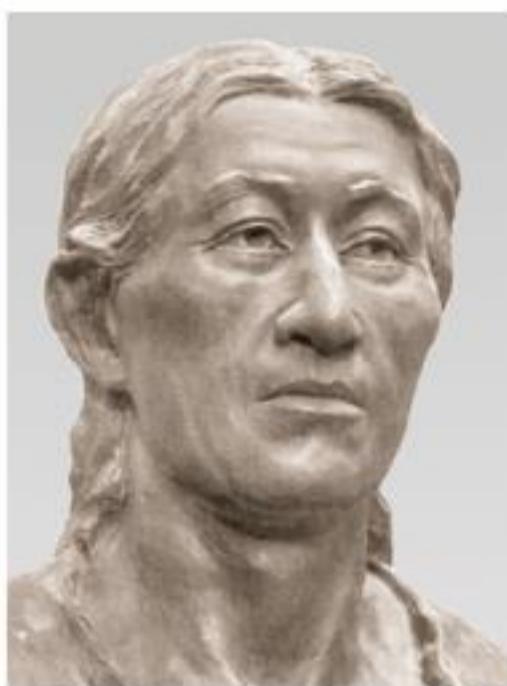
Бу дәристе:

- “оғуз” этноминин мәнасини чүшинимиз;
- оғуз дөлитиниң қурулуши вә орунлашқан йерини ениқлаймиз.

Оғулар деген ким? Оғуз исими VI ə. башлап мәлум. Қедимий Хитай жилнамилирида Оғулар “Уғу” деген нам билән VI ə. башлап учришиду. Оғуз дөлитини қурған тарихий шәхсниң қәһриманлиқлири “Оғузнамә” дастанида баян қилиниду. “Оғузнамә” дастанида Оғуз

Тирәк сөздәр

- Оғуз
- “Оғузнамә” дастани
- Йенікәнт

Оғузханниң антропологиялык һәйкәлчеси

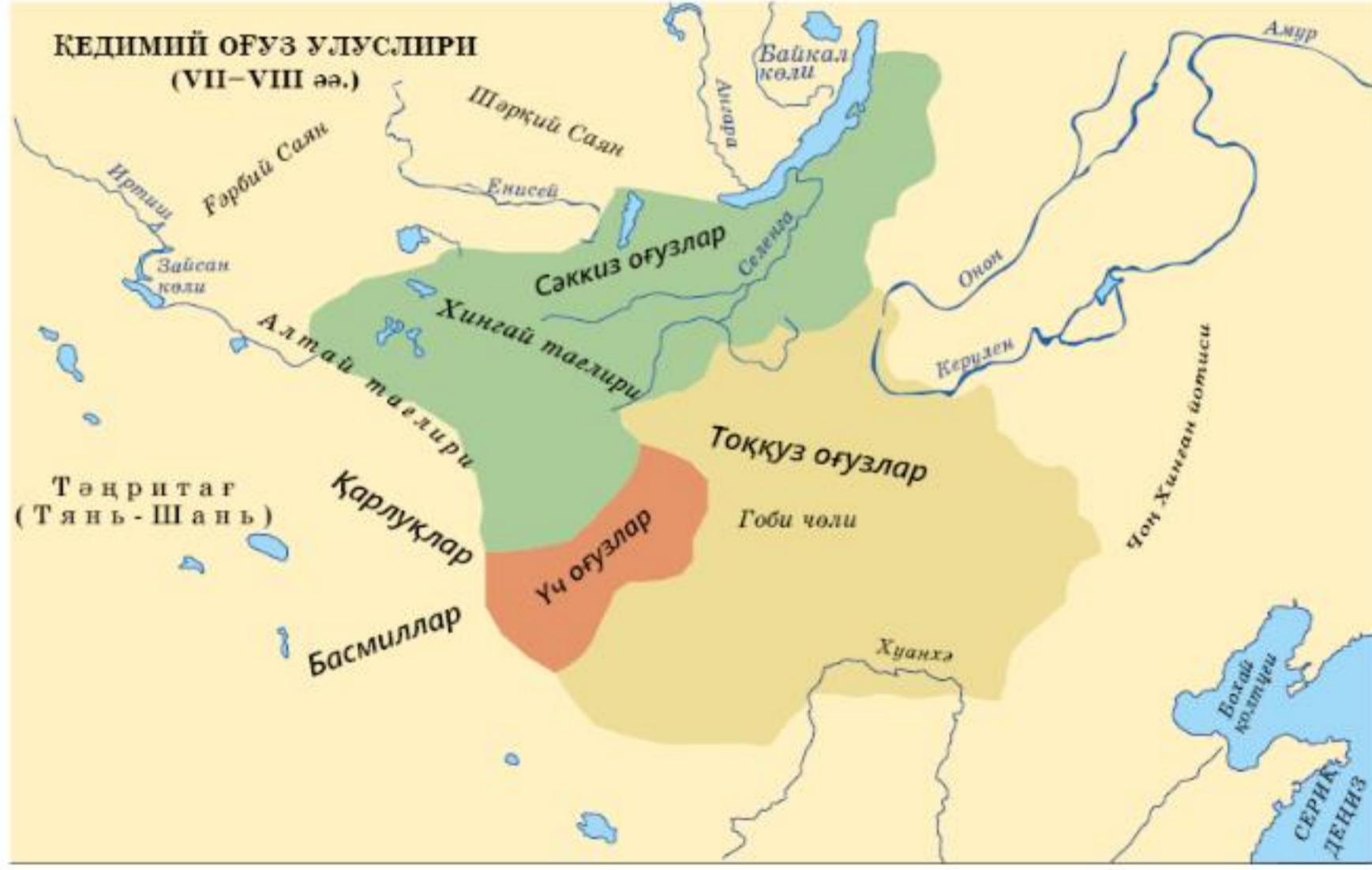
хақанниң өз оғуллириға қол астидики урук вә қәбилиләрни “боз оқ”, “үч оқ” дәп атап, икки топқа бөлүп бәргөнлиги тәkitlinиду.

Ядинаңда сақла! Бәзи түркій хәлиқлири (түркмәнләр, қарақалпақтар вә һаказа) та һазирғычә өзлиринин шәжирәлирини Оғузхандин башлайду.

Ядинаңда сақла! Maһmut Қәшқәрийниң “Дивани луғатит түрк” намлиқ әсәридә оғузларниң 24 қәбилидин ибарәт екәнлиги йезилған.

Бурунқи тарихий вәтинидә оғузлар Сөккиз оғузлар, Тоққуз оғузлар, Үч оғузлар деген қәбиләвий иттипақларни құрған еди. Улар күчийип, хошна қәбилиләрни бесивалған вақтида уларни Оттuz оғузлар дәпму аташқан. Оғузларни бурунқи Бүйүк Түрк хақанлиғиға киргән түркій тиллиқ қәбилиләр тәшкіл қылди.

Оғуз дөлитинин қорулуши вә униң территорияси. Оғузларниң түп-асасиј вәтини VI—VII өз. һазирқи Монголиядикі Орхон дәриясидин ғәрипкә қарап, Йәттису арқылы, Сирдәрия дәриясинин яқилириғичә созулуп ятти.

Кедимий Оғузлар улусинин территорияси

VIII ə. оттурисиға қәдәр күчийип, айрим дөләт қурған уйғурлар дәсләп оғузларни, андин кейин қарлуқларни ғәрипкә қисип чиқарди. IX ə. иккинчи йеримидин башлап оғузлар шәриқтин бу йәргө қарлуқларниң келишигө бағлиқ, Йәттисудин Сирдәрияниң оттура вә төвәнки еқинлиридики вадиларға көчүшкә башлиди. Көп кечикмәй бу йәрдә оғуз қәбилилирини бирләштүргөн дөләт қурулди. Униң һөкүмранлиқ қылған төвәси Аral деңизини бойлап, Каспий деңизиғичә созулди. Оғуз дәлитиниң ордиси Сирдәрияниң яқисида орунлашқан Йеңикәнт шәһири болди. Дөләт башчиси яғы дәп аталди.

Оғузлар Ордиси болған Йеңикәнт шәһириниң ҳарабасидин тепилған сапал идишлар

Бу мұһим! X ə. ахирида — XI ə. бешіда Мәркизий Азиядін бесип киргән сәлжүклар оғузларға қаттық зәrbә бериду. Шималда хошна ятқан қипчақ қәбилилириму XI ə. иккинчи йеримиға қәдәр Сирдәрия, Аral деңизи әтрапидин оғузларниң асасий қәбилилирини қисип чиқиришқа башлиди.

Қипчақларниң қисими билән оғузларниң жирик қәбилилири Еуропиниң шәрқигө вә Кичик Азия йәрлиригө көчүшкә мәжбур болди. Оғузларниң бираз қәбилилири Итил (Волга) дәриясиғичә берип, бу йәрдә печенеглар билән тоқунушса, өнді иккинчи бир соң бөлиги Мәркизий Азиядіки мусулман зимилириға бесип кирип, та Йәроттура деңизиғичә йетип барди. Улар көчүп барған йәрлиридә дәсләп түркмән дәп атилишқа башлisa, кейиннөрек өзлири орунлашқан өлкіләрдики башқа йәрлик хәлиқләр билән арилишип: сәлжүқ, түрк, гагауз, өзәрбәйжан вә башқа йеңи исим-намларға егө болуп өзгөрди.

Бу мұһим! Оғузлар Евразия кәңлигидә түрк, өзәрбәйжан, түркмән, қазак, қирғиз, қарақалпақ, татар, башқорт, өзбек охшаш түркій тиллиқ хәлиқләрниң шәкиллинишигә вә уларниң миллий дәләтлириниң қурулушиға өзлириниң үлүшини қошти.

Билимиңни тәкшүр:

1. Оғуз хақанлығы қачан вә қәйәрдә можут болған?
2. Оғузларниң дәсләпки турақлири билән кейинки Сирдәрия, Аral бойидики дәлитиниң орунлашқан жайини еникла.

§ 11. Қимақ хақанлиғи (IX–XI ə. беши)

Бу дәристә:

- қимақтарниң этнослук тәркиви вә Қимақ дөлити тоғрилиқ мәлumatлар алимиз;
- қимақтарда шәһәр мәдәнийитиниң қандак тәрәккүй әткәнлигини ениқлаймиз.

Тирәк сөзләр

- қимақтар
- Имақия (Қимақия) шәһири

Қимақ хақанлиғиниң құрулуши. Фәрбий Түрк хақанлиғиниң орнида IX—XI ə. арилиғида үч жирик дөләтлик бирләшмә можут болди. Биринчиси — Йәттисудики Түркөш хақанлиғиниң орниға көлгөн Қарлук хақанлиғи. Иккінчиси — Сирдәрияниң оттура вә төвөнки еқинлири вә

Арал деңизи яқисидики вадиларға орунлашқан *Огузлар дөлити*. Үчинчиси һазирқи Қазақстаниң Шималий, Шәрқий вә Мәркизий далалиқ өлкекилирини маканлиған *Қимақ хақанлиғи* еди.

Ядигда сақла! Мәнбәләргө қарығанда тәркивигә 7 қабилә киргән қимақтар бирләшмиси VIII ə. бешіда тәшкилләнгән.

IX ə. Иртиш бойидин жәнуптики Жоңғар Алитеғи арилиғиғиңе болған тәвәдә қимақтарниң 12 қабилиси бирлишип, йеци дөләт қурди. Бу дөләтни *хақан* башқұрди. Хақанға қабилиләрниң данилири — *ябгулар* бекінди. Әнді айрим урук-қабилиләрни болса *шадлар* башқұрди. Һакимийәт мирасқа қалдурулди. Дөләтни идарә қилиш ишлириға һәrbий қолбашчилар паал ариласти.

Қимақтар дөлитиниң мәркизи Иртиш дәриясиниң яқисидики Имақия (Қимақия) шәһири болди.

Ядигда сақла! Қимақ дөлитиниң хақаны Иртиш дәриясиниң яқисидики Имақия (Қимақия) шәһиридә турди. Бу шәһәр Қимақ дөлитиниң пайтәхти ретидә ташқи яв-дүшмәндин яхши қоғдалди. Униң әтрапида тәмүр дәрвазилиқ қорғанлар, егиз сепил-қамаллар болди. Шәһәрниң ичиңе базар вә ибадәтханилар қәд көтәрди.

Қимақ хақанлири асасөн йеци йәрлөрни бесивелишқа көп көңүл бөлди. Шунин ғылән биллә, әрәп-парс мәлumatлирида көрситилгендәк, хошна мәмликтеләр билән зич мұнасиветтө болди. VIII ə. иккінчи йеримидин IX ə. бешіғиңе арилиқта қимақтар ғәрипкә қарап қозғилишқа башлиди. Буниң асасий сөвөви Қимақ дөлитиниң пәйдин-пәй ажызлишишиниң башлиниши еди. Һәddидин ташқири көң миқияслиқ далалиқ йәрлөрни егөлләш, хошна көчмөнләр билән дайими урушларни жүргүзүш қимақтарниң пәйдин-пәй ғулишиға

елип көлди. Қимақтар иттипақида паал болған қипчақ ханлиринин дөлөт һакимийтини өз қолиға елишқа дайими интилишириму Қимақ дөлитинин һалсиришини тезләтти.

Қимақтарниң егилиги вə шəһəрлиринин риважлиниши. Қимақтар ата көспи ретидө мал чарвичилиғи билəн шуғулланди. Улар қой, илқа, сийир, төгө вə өшкө өстүрди. Жəнупта вə Улук Ипек йолинин тармақлири таралған нанийәләрдө уларниң бəзилири олтирақлишип, деханчилик билəнму шуғулланди. Уларда айрим шəһəрлəр яхши гүллəнди. Шəһəрлəрдө болупму қол һүнөрвəнчилик яхши тəрəккij əтти. Жундин рəхт тоқуш, кийим тикиш, терə əйлəш, яғач буюмларни ясаш ишлири қолға елинди. Қимақтар тəмүрни қайта ишлəштиму яхши муваппəкij əтлəр қазинип, униңдин həрхил қурал-ярак вə башқа сайманларни яси迪. Алтун, күмүч охшаш қиммəт металлардин түрлүк зибу-zenət буюмлирини ясашму уларда яхши риважланди. Кəчmən қимақтарниң жəнуптики шəһəрлəр билəн сода-сетик қилиши шəһəр мəдəнийтинин тəрəккиятиға тəсир қилди. Әрəп географи əл-Идриси (XII ə.) Қимақ елиниң тарих xəritisini сизған. Униң мəлumatлири бойичə, қимақтарда 16 шəһəр болғанлиғини байқаймиз. Бу шəһəрлəр жəнуптин шimalға қарap созулған сода йоллиринин бойида, дəriя вə кəllərniң яқисида, тағ даванлиринин eфизидики бəкинишлəрдө, шундақла пайдилик қезилма байлиқлири чиқидиган кан орунлиринин əтрапиға селинди. Бу шəһəрлəрдө сода базарлири, диний ibadəthaniilar можут болди. Қимақ шəһəрлиринин кəпчилиги Иртиш дəriyasınıң яқилирини бойлап əтидиган сода йоллиринин бойида орунлашти.

Қимақ хақанлигинин территорияси

Қимақларниң шәһәрлири, жәнуптики Пәрғанидин, оғуз вә ток-қузоғузларниң қимақлар мәркизигө апиридиған иккі чоң карван йолининң бойида орунлашқан екөн. Шәһәрләрниң риважлинишиға қимақларниң X ə. ғәрипкө қарап силжип, Сирдәрия яқисидики оғузлар вә жәнупта Йәттису вадисини маканлиған қарлуктар билөн, шундақла шәриктө Енисей (Анасай) қирғизлири билөн сода-сетик ишлирини көң риважландурушиму тәсир қилди. IX—X əə. қедимий түрк йезиғи бар қол өйнәклөрниң тепилиши бу шәһәрлөрдө йезик мәдәнийитиниң болғанлиғидин дерек бериду. XI ə. бешіда қимақлардин əл-Қимақи дәп аталған алим вә язғучи чиққан. У өзиниң өсөридө шәһәрлөр, сепиллар, сода йоллири, деханчилик вә диний ишәнч-етиқатлар һәккүдө қиммәтлик дерек-мәлumatларни қалдурған.

Билимиңни тәкшүр:

1. Əл-Идриси қимақлар тоғрилиқ қандақ мәлumatлар қалдурди?
2. 31-бәттиги "Қимақ хақанлиғинин территорияси" хәритисидин қимақларниң қандақ территориядә, кимләр билөн хошна орунлашқанлиғини ениқланылар.

§ 12. Түркйләрниң һәrbий сәnъити

Бу дәристә:

- көчмән түркләрниң һәrbий сәnъетни үзлүксиз мukәmmälләштүрүш сәвәплири;
- овчилиқниң һәrbий сәnъетни йетилдүрүшкә қандақ тәсир қылғанлиғи билөн тонушимиз.

Тиrək сөзлəр

- һәrbий сәnъет
- овчилиқ
- ибадәтхана
- жәңгиварлық

Кәбилиләр вә дөләтләр оттурисидики үзлүксиз тоқунушлар вә Хитай охашаш күчлүк дөләт билөн хошна болуп, униң билөн пат-патла дүшмәнлишиш түркйләрни өзлириниң һәrbий сәnъитини үзлүксиз йетилдүрүп турушқа мәжбурлиди.

Садақ, нәйзә, қилич вә шәмшәрни ат үстидө чевәрлик билөн қоллиниш көчмән түрклөрдө бала вактидин башлапла шәкилләнди. Түркйләр яш балиларни атқа мингүзүп, чоңлар билөн биллө аң овлашқа қатнаштурди. Улар мошундақ шарапитта ат үстидө һәrbий қуралларни қандақ пайдилиниш керәклигини кичигидинла үгөнді. Көчмәнлөргө очилиқ кәспи пәкәт күн көрүш ғемила болуп қалмастин, яшларни һәrbий ишларға мәшиқләндүрүш үчүнму наhайити зөрүр болди.

Бу муһим! Әрәпләр қалдурған язма мәнбәләргө таянсақ, түркләр очилиқ биләнму турақлиқ шуғулланған. Топлишип аң овлашниң артуқчилиғи — бу кәсипниң өзимү һәrbий оқуш-мәшиқ охашаш муһим болған.

Көдимий түркійләрдә ахали һәрбий-мәмурий система асасида тәшкілләнди. Һәрбий вә пухралиқ һакимийәт бир адәмниң қолида болди. Әскәрләр онлук система асасида қурулди.

Издән! Әскәрни онлук система билән тәшкілләш дегенни қандак чүшинисиләр?

Көчмәнләр олтиришлиқ ахалиға пат-патла һүжүм қилидиған. Шуңлашқа олтиришлиқ ахали көчмәнләрни дай-им басқунчи ретидә қобул қилатти. Шуницға аит түркійләрни хитай тарихчилири сәлбий мәнада тәсвирләйду.

Түрк қолбашчилиринин бири өз шериклири билән биллә Түрк хақанлинин баш мәслихәтчisi Тоңакөккө мәслихәт елишқа келип, униңға хитайлар尼克иге охшаш шәһәр-қәлъә, сепил-қамал вә ибадәтханиларни селип көрәйли дәп ейтиду. Тоңакөк вәзир болса: “Болмайду. Түркниң ахали сани аз, таңлиқларниң (хитайлар) йүздин биригimu йәтмәйду. Биз суниң сұзғуини, чөпниң йеңисини издәп, бир йәрдә турақлиқ олтармиғанлықтын, һәмдә аң овлашни көсип қилип, барлығимиз қурал тутуш сөнъитини өзләштүргөнлигимизниң арқисида улар билән һеликәм тәң тақабил көлмәктимиз. Күчәйсәк өскәр атландуруп булап-талаймиздә, мабада һалсирап қалсақ тағу-таш вә орман-тоқайлиқларни маканлаймиз... . Ибадәтхана адәмни изгүлүк вә мөмүнлүккө үгитиду. Бу — жәңгиварлиқ йоли өмәс! Уни селишқа болмайду”, деди. Шундақ қилип түркләрниң башчилири олтиришлиқ болуп, шәһәрләр селиштин вә у йәрләрдә диний етиқатларни тәрғип қилидиған ибадәтханиларни ясаштин ваз көчкөн еди. Һәқиқәтәнму, һәр дайим һәрикәттә болидиған көчмәнлик һаят тәрзи түркләрни сан жәһәттин өзлиридин бирнөччә һәссә көп хитайлардин қоғдал, аман елип қалди.

Түркләрниң қечип жүрүп урушуш маһаритигө қаттық нарази болған хитайлар уларниң тәртипсиз урушидиғанлиғини, қийин дәқиқидә “атлирини арқыға бурап, кәйнигө чекинишни өзлири үчүн номус һесаплимайдиғанлиғини” өйипләп язиду. Буниң өзи хитайлиқ муәллипләрниң көчмән қәбилиләрниң урпи-адәтлири билән урушуш сөнъити һәққидә чонқур билип көтмәйдиғанлиғидин дерәк бериду.

Кона түркій қәбилилиринин жәңчилири (III–VIII əэ.).
Рәссам X. Ахметжанов

Садақ тутқан қедимий түрк тәсвири.
Алмута вилайити

Атлик вә пиядә әскәр арисидики
жәң. Алмута вилайити

Ядигда сақла! Хитай мәнбәлиридә көчмән түркләрниң пүткүл һаяти һәрбий турмушқа маслашқан, уруш һәриkitигә һәрқачан тәйяр туридиған, шу арқылы Хитайға ховуп туғдуридиған жәмийәт сұпитидә қаралған.

Түрк йериге бесип киргөн әрәпләрму түркий көчмәнлирини өң ховуплук рәқипләр сұпитидә һесаплиди. Улар түркийләргө өзлириниң дин таратқуучилирини өвәтип, уларни исламға бәт бурғузушқа вә шу арқылы җәңгивар түркийләрни өзлириниң иттипақдашлириға айландурушни үмүт қилди. Бирақ көчмәнләрниң үзлүксиз һужумлириға бәрдашлық берәлмігөн әрәпләрму дала билән чегаридаш йәрләргө түркләрниң һужумидин қоғдинидиған сепилларни салди.

Әрәпләр түркләрниң җәңгиварлық хисләтлири һәққидә илгиридинла хөвөрдар еди. Мұһәммәт Пәйғембәрниң бир һәдисидә өз өвлатлириға түркийләр билән урушмаслиқ тоғрилиқ вәсийәт қалдурғанлиғи һәққидә ейтилиду. Униң мәна-манийити: “түркийләр” силәрни өз райиңларчә қалдуруп турғанда, уларни силәрму

(тиничлик билән) өз райичә қалдуруңлар”, демәктүр (башқа нусхилирида: “Силәргө ховуп туғдурмиғичә түркийләргө ховуп туғдурмаңлар”, “Түркийләргө уруш ачмаңлар, чунки улар ховуплук” дәпму ейтилиду). Бу һәдис икки қәһриман этносниң арисида шәкилләңгөн аләнидә мунасивәтни, йәни әрәпләрниң көчмән түркийләр билән урушуш нийитиниң болмиғанлиғини, әксичә, уруштин көрө рөний, мәнивий җәһәттин йеқинлишишни муһим дәп һесаплиғанлиғини көрситиду.

Қедимий түркий дәвриди-
ки қиличтики безәк (VII ә.).
Эрмитаж. Санкт-Петербург

Билимиңни тәкшүр:

1. Қедимий түркійләрниң һәрбій сәнъеткә майил болушиниң сәвәви немидә?
2. Түркләрниң даналириниң бири Тоңакекниң көчмән һаятни немә сәвәптин яқлиғанлиғини чүшәндүрүп эссе йезинчлар.
3. Әрәпләр түркійләрниң һәрбій сәнъитини қандақ баһалиған??
4. Жуқуридики “Қедимий түрк дәвридики қилич безиги” сүритини вә униндин кейинки түркій хәлиқләр һүнәрвәнчилеги ошашлиқни һәкқидә тохтилиңдар.

§ 13. Көчмәнләрниң әнъәнивий егилегиниң алаһидиликлири

Бу дәристә:

- көчмәнләрдики мал чарвичилиғиниң алаһидиликлири билән тонушимиз;
- түркій қәбилилири мал чарвичилиғи билән қатар сода вә деҳанчилик биләнму паал шуғулланғанлиғини оқуп-билимиз..

Мал чарвичилиғи. Оттура өсирләрдики көчмән түркләр илқа, қой, сийир вә төгә өстүргөн. Болупму илқа вә қой өстүрүшкә алаһидә диққәт ағдурулди. Чүнки улар көчүп-қонушқа вә қишта отлақта бекишишқа хелә қолайлық мал еди. Қой көчмән хәлиқниң пәкәт озуғила болуп қалмай, шуниң билән биллә унин жуң вә териси көчмәнләргө һажәтлик өшия болди. Өнди илқа-ат болса түркійләрниң наһайити зөрүр вә өң муһим улиғи еди. Көчмәнләрдө кимниң илқиси көп болса, шу бай несаплинатти.

Түркләр қой вә илқа билән биллә қаримал өстүрүшкиму көңүл бөлди. Бирақ уларниң сани

Тирәк сөзләр

- көчмән вә йерим көчмән мал чарвичилиғи
- илқа вә қой өстүрүш
- қаримал (ириқара) өстүрүш
- олтиришлиқ мәдәнийити

Қедимий түркійләрниң ат жабдуқлири (VI ə.)

Терә вә ипәктин ясалған ҳалтағожынлар (VII–VIII ə.ə.)

хелə аз болди. Чүнки сийир вə өкүзлəр жирак мусапилəргə көчүшкə төзүмлүк əмəс еди. Һəрhalда турмушта илқа мели йетишмигəн қəбилилəрниң өкүзниму улақ ретидə пайдиланғанлиги мəлум. Түркий қəбилилириниң бираз бəлиги сийирниң бесим болушиға бағлиқ, турақлиқ қишликтарда туруп, йерим көчмəнлик һаят кəчүргəн. Чəл вə йерим чəл тəвəлəрдə көчмəнлəр тəгə əстүрүшкə кəп кəңүл бəлди.

Бу муһим! Улук Даңа тəвəсидики һава райи шарапти (климат) мал чарвичилиғини риважландурушқа қолайлық болди. Шунин්ға бағлиқ бу əлкилəрдə көчмəн вə йерим көчмəн мал чарвичилиғи бесим роль аткурди. Шуңлашқиму бир хəлиқни көчмəн болғанлиқтын тəрəққиятта арқыда қалди дəп чүшинишкə болмайду.

Деханчилиқ вə һұнәрвəнчилиқ. Түрклəрдə шундақла деханчилиқ, болупму жəнуптики дəрия, кəллəр яқисидики вадиларда, яхши та-raldi. Мəркизий Қазақстанда яз айлириниң қисқа, əнді қишиниң узақ болушидин, шундақла суниң тапчиллиғидин, деханчилиқ кəспи яхши риважланмиди.

Ядиңда сақла! Дəрия бойини маканлайдыған түркий қəбилилəрдə деханчилиқ билəн мал чарвичилиғиму қатар тəрəққий қилди.

Суғирилма деханчилиқ болупму VI—XII əə. арилиғида Тараз, Ақмечит, Аспара, Оттар, Сайрам, Түркстан, Савран, Талхиз вə б. шəhəрлəрниң əтрапида ронақ тапти. Бу йəрлəрдин археологлар қол түгмəнлириниң, тəмүр оғақларниң, кəтмəнлəрниң, тəмүр кəкə-жотуларниң қалдуқлирини тапқан. Суғирилма деханчилиқ билəн шуғулланған Йəттису турғунлири ашлық əстүрүш билəн биллə

Қедимий түркийлəрниң алтун бəлдиги
(VI–VII əə.)

Қедимий түркийлəрниң
үзəңгиси (VI–VII əə.)

Қедимий түркійләрниң сапал идишлири (VII–X əə.)

Түркійләрниң ташқа оюлған өрнәклири (VI ə.). Монголия

үзүм өстүрүшниму өзләштүргөн. Улар шундакла көктатчилик нәм бағ өстүрүш биләнму шуғулланған. Уларни мәхсус қезилған өстөң-ериқлар арқылы суғиратти. Оттураәсирлик қедимий турғунлар қол һүнәрвәнчиликини риважландурушқому йетөрлик көңүл бөлди. Улар болупму ат өнжамлирини, қурал-сайманларни, һәрхил зибүзенәтлөрни ясашқа дикқәт бөлди. Археологлар тапқан ат жабдуқлири, қурал-сайманлар вә қурал-ярақлар түркій қәбилилириниң төмүр еритиш ишинimu яхши өзләштүргөнлигидин дерек бериду. Түркійләрниң тепилған башқа буюмлири яғачқа, сүйәккө (усти-хан) вә ташқа өрнәк селиш сөнъитиниң яхши риважланғанлигини көрситиду. Сапал чинә-қача, тавақ вә башқа идиш-аяқлар ясаш қолға елинди. Уларға түрлүк найванат тәсвирлири, өсүмлүк түридики өрнәк-нәқишлир селинған. Түркійлөр дәвридө қәбиргө адәмлөр кийим-кечиги билән дәпнә қилинғанлықтын, уларниң кийим тикиш ишидиму зор утуқларға йөткөнлигини байқашқа болиду. Болупму уларда жундин һәрхил кийимлөрни токуш, теридин тон вә өтүклөрни ясаш көң таралған.

Билимиңни тәкшүр:

1. Түркійләрниң мал чарвичилиғини асасий кәсипкә айландурғанлиғына тәбиий муһитниң қандак тәсир қылғанлиғини қисқича йезин්дер.
2. Түркійлөр немә сәвәптин бәзи тәвәләрдә суғирилидиған деханчилиқни мал чарвичилиғи билән қатар өзләштүрүшкә дикқәт бөлди?
3. Дәрисликтә берилгән түркійләрниң мәиший буюмлариниң вә идишлириниң асасида уларниң егилиги тоғрилик эссе йезин්дер.

§ 14. Түркійләрниң дуния тонуш алғидиликлири

Бу дәристә:

- кона түркійләрниң ишәнчә-етиқат алғидиликлири билән;
- түркійләрниң дуния тонушидики исламниң тәсирі билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр

- Көк Тәңри
- Умай Ана
- христиан
- будда
- ислам

Кона түркій қәбилиләр исламғын өзигө хас алғидиликләргө егө ишәнчә-етиқатларға сиғинди. Түркійләрдө отқа сиғиниш, өждатлар роһиға сәждә қилиш вә у дуниядики өмүргө ишиниш орун алғанлиғи мәлум. Шунин өзін билән биллә язма мәнбәләрдө қедимий түркійләрниң Ай, юлтұз, Күнгө сиғинғанлиғи һәкқидиму ейтилиду.

Түркійләрниң тәбиәт күчлиригө сиғинғанлиғи мәлум. Ваһаләнки, Көк Тәңри — Асман худаси

түркійләрниң диний системисинин асаси болди. Мундақ ишәнчә-етиқатларни *тәңричилік* дәп атайду. Түркійләрдө башқа худалар билән биллә Тәңри пүткүл аләмни башқуруп, адәмләр тәғдирини һәл қилиду дегендеген ишәнчә-етиқат бесим болған. Барлығи Асман-Тәңринин ханиши билән йүз бериду дегендеген көзқарашни кона түркій руна йезиқлириму испаттайду.

Қедимий түркійләр тарихида баҳшилиқ алғидә орунни егилігөн. Баҳши — башқа бир тилсім дуния билән алакә бағлап, униңдики роһлар билән “мунасивет қилғучи” адәм.

Түркій қәбилилири айлә вә пәрзәнтыләр ғәмхорчысы Умай Аниға сиғинди.

Баҳши. Рәссам M. Қайдаров

Бу муһим! Умай Ана — түркій тиллиқ хәлиқләрниң чүшәнчесидә ана вә балиниң пири, аилисинин йөләкчеси, яхшилик қилғучиси дәп һесапланди. Бәзибир урпидәтләрни өткүзүш вақтида Умай Аниның исми атилип, мунажәт қилиннатти.

Түркійләр етиқатлири ичидә *анимизм, фетишизм* бәлгүлириму болди. Көчмәнләр отқа, хасийәтлик тағ-жайларға, дәрәк вә йәр-суға, қәһриман-батурлар роһиға сиғинди. Тотемизмда атқа, бәригө вә наказиларға сиғиништөк элементларму учришатти. Ашина қәбилисинин теги-тәктинин өзін билән бағ-

линиши тоғрилиқ өпсанә-ривайәт бар. Ривайәт бойичө, Ашинани сәби чеғида көк бөрө әмгүзүп өсүргөн. Бу түркіләрниң Көк бөрини алайды қәдир тутуп, унинға сиғинишини көлтүрүп чиқарди.

VI—VII өө. Улук Ипек йоли арқилик һәрхил хәлиқләр вә дөләтләр билән ала-қә-мунасиәтләр риважлинип, түркіләрниң ишәнчә-етиқатлируму дайим өзгирип турди. Түркійләр арисида һәрхил дин вә диний илимлар тарқалди.

Христиан дини һазирқи Жәнубий Қазақстан вә Йәттису шәһәрлиридә кәң таралди, чирколар селинди. Конан уйғурларниң арисида үч дин: христиан, манихей вә будда динлири, кейинәрек ислам дини һекүмран болди. Түркійләр буддизмни соғдилар вә хитайлар арқилик тонуп билди. Әнди Фәрбий Түрк хақанлиғида буддизмниң кәң тарифанлиғини археологиялық ядикарлық-тепилмиларму испатлайду.

Түркійләрдә VI—VIII өө. дин саһаси қариму-қаршилиқларға толған һәм турақсиз еди. Бу заманларда түркій ишәнчә-етиқатлири дуниявий динларниң тәсиридә техиму мурәккәпләшти.

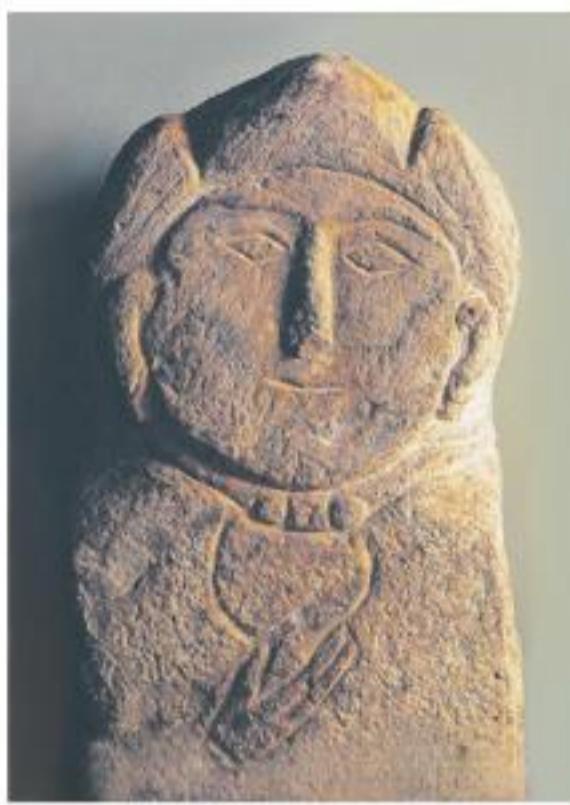
Түркійләрниң дуния тонущидики исламниң тәсири. Мундақ диний өзгиришләр жәмийәт ичидә бөлгүнчилик пәйда қилип, һәрхил чүшәнчә-ишәнчиләр түрлүк тоқунуш вә мажра-зиддийәтләргә алас, түрткә болди. Мана мошундақ зиддийәтләр вә тоқунушларниң чиқиши — ислам дини болди. Биринчидин, ислам дини бирла, йәккә-йеганә худаликка асасланған, толук мәналиқ роһий паклиққа үндәйдиган дин еди. Иккинчидин, башқа дуниявий динлар билән селиштурғанда, ислам дини һәрхил хәлиқләрдин өтмүш тарихини, өнъенә-дәстүрлирини, ана тилини унтушни тәләп қилмиди. Шуңлашқиму Мәркизий Азиядә ислам диниға дәвәт қылғучиларға кәң йол ечилди. Шуниң арқисида ислам башқа динларниң түркійләр зимиnidики тәрғип-тәшвиқ (миссионерлик) урунушлирини қисип чиқарди.

Бу муһим! Улук Дала вә умумән Мәркизий Азия территориясидә ислам дини унин сұннә, йәни хәнифилік мәзһәби түридә тарқалди. Бу йөнилишниң асасини салғучи алим-өлүма Әбу Хәниф (Нұғман ибн Сәбит, VIII ә.) болди. Бу йөнилиш динни муқум, реал һаят билән зич бағлиништа қарап, әрәп әмәс милләтләрниң һоқуқлирини һөрмәтләш билән алайдиләнди.

Кедимий түркійләр ривайитидики бөрө ядикарлиғи.

Астана шәһири

Кона түркійлик бахшиниң таштики тәсвири (VI–VII ə.э.). Жамбул вилайети

болса ислам хөлиқ аммисиниң аң-сөвийесиниң күч ретидә Мәркизий Азиядә һөкүмранлиққа еришти.

Түркійләрниң исламни тинич, ихтиярий қобул қилишиға исламниң асасий қәдрийәтлирила өмәс, бәлки шундақла коңа түркійлик Тәңричиликниң бир худаға сиғиниш охшашлиғи, түркійләр билән өрәпләрниң өз ара роңий охшашлиқлириму (батурлар роңи, сөз чевәрлиги вә өжәтларға һөрмәт, урук-қәбиләвий аң-сөвийә вә наказа) тәсир қилди. Исламни қобул қилған түркійләр өзлириниң роңий вә сөясий өркинлигини, этнослук аң-сөвийәсини, тил вә мәдәнийитини йоқатмиди вә уларни ислам цивилизацияси билән үйғунлаштуруп, тәхиму бейитти.

Х ə. иккинчи йеримида түркійләрниң исламлишиши паал жүрди. Әнді XII ə. болса ислам хөлиқ аммисиниң аң-сөвийесиге тәсир қилғучи роңий

Билимниң тәкшүр:

1. Түркійләр арисида исламдин илгири тарифан динларни ениңла.
2. Ислам дининиң һазирқи Қазақстанға тарқилиш сәвәплирини ениңла.

§ 15. Түркій тиллиқ хөлиқләр миграциясинин Евразия тарихиға тәсирі

Бу дәристә:

- Монғол идириғидики түркій қәбилилириниң пәйдин-пәй ғәрипкә силжиш сәвәплири билән тонушимиз;
- Улук Даңада қипчақлишиш жәрияни күчәйгән чаңда йүз бәргән өзгиришләрни билимиз.

Тираж сөздәр

- Монғол идириғи
- Үйғур хақанлығи
- Қипчақлар
- Оғузлар

Монғол идириғидики дәрияларниң үнүмлүк вадилири түркій қәбилиләрниң ата маканлири еди. Улар Түрк хақанлиғиниң қорулуши һар-писида, IV—V ə. түркій тиллиқ қәбилиләр иттипақиға киргән болса, кейинәрәк төрт бөләккә: түрк, теле, сөккиз оғуз, тоққуз оғуз болуп бөлүнүп көтти. Мошу хил ҷоң-кичик қәбилә бирикмилирини пәйдин-пәй жирик қәбилиләр бирләшмилири қисип чиқиришқа башлиди.

Монголиядикі кона түркійләрниң ядикарлиқлири

Қазақстандикі кона түркійләрниң һәйкәл ташлири (балбал).
Жамбул вилайити

Бу муһим! Тарихий тәтқиқатлардин VIII ə. оттурилириғиңе Монголидирилиғини, асасен, түркій қабилиләрниң маканлиғанлиғы мәлум болди.

VIII—IX ə. түркійләр вәтиnidə *Уйғур хақанлығы* һөкүмранлық жүргүзди. Уйғур хақанлиғиниң ғөриптө хошниси — Иртиш бойидики қимақлар вә Алтай йотисиниң ғәрбидики қарлуклар болди. Уйғур хақанлиғиниң күч-қисимиға чидимиған қипчақлар ғөрипкә силжип, назирқи Қазақстанда, йәни Улук Далада қипчақ этнослук бирләшмисини қелиплаштурди.

Дәсләп бу өлкигө шәриқтин түркій тиллиқ оғузлар көчүп көлди. Улардин кейинәрек кәлгән қипчақ уруклири оғузлар билән арилишип, йеңи Алаш жамаә-бирләшмисиниң шәкиллинишини тезләтти.

Бу муһим! Улук көчмәнлик урпи-адәт, дәстүр-әнъәнә вә һәрбий аристократиялық системиға асасланған дәләтлик һакимийәт қипчақларниң Евразия кәңлигидә этнослук вә сәясий турғудин хелә кәң тарилишиға елип көлди. Бу тәвә-аймақта бәрпа қилинған көплигән түркій тиллиқ дәләтләр өзлириниң этнослук вә сәясий тәрәкқиятида қипчақ дәстүрлирини давамлаштурди.

Қипчақ тили наһайити соң тәвәдә бир қатар түркій хәлиқлириниң миллий тилиниң вә мәдәнийитиниң шәкиллинишигө беваситә тәсир йәткүзди.

Уларниң ичидә Алаш жамаәсиниң асасида кейинәрек айрим милләт болуп шәкилләнгән қазақ хәлқому бар. Улук Даладики кейинки көплигән қәбиләвий иттипақлар өзлириниң тарихий томурлирини өшу қипчақ бирләшмиси билән бағлаштуриду. Көчмән қипчақлар өзлири билән биллә түркій тиллиқ һәрхил қәбилиләрни өгөштүрүп жүрди вә улар йәрлик қәбилиләр билән ассимиляциягә чүшти.

Издән! "Алаш" ататұсунинң түркійләр тарихида қачандын буян орун алғанлиғини ениқла!

Улар һазирқи Қазақстанниң шималий вә ғөрип аймақлирида көлгүси Алаш (Алтә Алаш) жамаәсini шәкилләндүрүшкө шәртшараитлар һазирлиди. Бу, асасөн дәсләп түкқан алтә қәбилиниң: қипчак, жалайир, найман, аргин, алшин, қонират бирләшмиси түридики көрүнишидур. Түркій тиллиқларниң мошу йөнилиштә қипчақлар иттипақиға топлиниш жәрияни XIII ə. йеңидин қурулған дәләтлик бирләшмө — Чингиз ханниң чоң оғли Жоши башқұрған улуста давамлашти. Бу улуста Алаш жамаәси йеңи балдаққа көтирилип, көлгүси қазақ хөлқиниң асасини салди.

Билимиңни тәкшүр:

1. Түркій қәбилилириниң әң дәсләп маканлиған тәвәси қайси йәрләр болған?
2. Қипчақларниң ғөрипкә силжиши Улук Дала тәвәсидики түркій қәбилиләрниң қандақ этносаясий өзгиришләргө дучар қилди?
3. Түркій тиллиқ хәлиқләр немишкә қипчақ вә оғуз тиллиқларға бөлинидиғанлиғини ениқлаңдар. Шу хәлиқләрниң шәриқтін ғөрипкә көчүшиниң (миграция) униңға йәткүзгән тәсири қандақ болди?
4. Қедими түркій қәбилилири, жұмлидин Үйғур хақанлиғи вә хақанлири тоғрилиқ эссе йезинлар.

II бөлүм

Х ӘСИР — ХІІІ ӘСИРНИҢ БЕШИДИКИ ҚАЗАҚСТАН

§ 16. X—XIII ә. Улук Даланиң сәясий хәритисиниң өзгириши

Бу дәристә:

- Улук Дала территориясиге шәриқтін силжип келип орунлашқан түркій қабилилириниң X—XIII ә. тарихий тәғдирини оқуп-билимиз;
- көрситилгән дәвирдә Улук Далада йұз бәргән өзгиришләр вә уларниң тарихий ақывәтлири билән тонушимиз.

Ядіңға ал! X ә. бурун ғәрипкә көчкән қандак түркій қабилиләрни билисиләр?

924-ж. башлап қиданларниң Мәркізій Азия далалириға уюштурған жүрүшлири зор палақеткә айланди. Бу Мәркізій Азияниң этнослук хәритисини тұп-асасидин өзгөртиветти. X ә. қәдәр илгири Түрк хақанлиғи һөкүмранлық қылған Орхон дәриясиниң тәвәсидә қиданларниң *Ляо дәліти* орниди. Бу мөшү йәргө шәриқтін көчүп көлгөн туңғус-манжур, йәни кона монғол тилида сөзлишидиғанларниң бурунқи түркій тиллиқлар билән арилишип орунлишиша елип көлди. X—XI ә. қиданларниң қисими Хитай билән чегарыда орунлашқан көплигөн түркій тиллиқ қабилиләрни ғәрипкә силжишқа мәжбурлиди.

Ениқла! Қиданлар деген кимләр?

Түркій тиллиқларниң ғәриптиki тәвәләргө көчүшкә башлиши Орхон тәвәсидә кона монғол тилида сөзлишидиғанларниң һөкүмранлық қилишиша елип көлди. Ахири түркій тиллиқларниң бесимлиғини қисип чиқарған монғолларниң дәліти пәйда болди. Үниң төркивигे монғол аталғанлар билән биллә мөшү аймақтиki көчмән түркійләрму кирди. Бу дәләтниң асасини салғучи Чингизхан түркій-монғол қабилилирини бир мәркәзгө бекіндурди. У йәрдә

Тираж сөздәр

- қидан
- Ляо дәліти
- туңғус-манжур
- Енисей қирғизлири
- татарлар

Қиданларниң Ляо империясинин территорияси

нөрхил тилларда сөзлишидиған көчмән қәбилиләр көчүп-қонуп жүрди.

Монғол тиллиқларниң шималий-шәрқидики чоң қәбилә жа-
лайирлар болди. Онон вә Керулен арилиғида монғоллар, улардин
жәнупта татарлар вә жәнубий-шәриқтә қоңиратлар маканлиди.
Улардин жәнубий-ғәриптә оңғутлар, өнді Қарақорум намлиқ импе-
рия пайтөхтинин өтрапида керейтлар, уларниң шималида меркитлар
көчүп жүрди. Шундақла монғол дөлитиниң Байкал көлидин ғәрипкө
қариган шималий аймақлирини ойратлар, улардин ғәриптә Алтай
йотисинин етәклирини найманлар маканлиди. Мана, бизгө мәлүм
Х—ХIII өз. Монғол идириғини маканлиған хәлиқләрниң этнослуқ
төркип, қурулмиси мошундақ болди.

Ядиңда сақла! Алтай-Саян вә һазирқи Монғолия территориясини
көплигөн түркій вә монғол қәбиләвий бирләшмилири маканлиди.

Чинғиз ханниң ғәрипкө қарап силжиши түркій қәбилиләрниң
жайлишиш тәвәлирини көсқин өзгәртиветти. Монғолларға хошна
меркитлар көп өтмәйла арилишип, йоқилип көтти. Уларниң қалдуғи
1216-ж. һазирқи Қазақстандикі Торғай дәриясинин яқилирида,
Чинғиз ханниң балиси Жоши өскөрлиридин мәғлуп болуп, мошу

өтрапта чечилаңғу һалда тарап көтти. Әнди Керулен вә Онон дәриялириниң оттура еқинлириниң яқилирини маканлиған жа-лайирлар болса монғолларға бекинип, шулар билән биллә ғәрипкә көтти. Ахидида Йәттису йериидики кейинәрек қазақ хәлқини тәшкил қылған қәбилиләрниң тәркивигә қошулуп, шу йәрләрдә орунлишип қалди. Өз вақтида тарихий мәнбәләрдә Оттуз татарлар деген нам билән тонулған Керуленниң жәнубидики Монғол идирилиғини маканлиған татарлар 1202-ж. Чингизхан өскәрлиридин йеңилгәндін кейин, монғолларға қошулуп көтти. Монғолларниң жәнубий-шәрқини маканлиған, Чоң Хинган тағ йотилириниң етәклиридики қоциратлар болса монғолларниң қисими астида ғәрипкә көчүшкә мәжбур болуп, кейин қазақ хәлқиниң Оттура жұзини тәшкил қылған асаслик қәбилигә айланды. Оңғутлар дәп атилидіған түркій тиллиқ қәбилиләрму ғәрипкә қарап силжип, Улук Далада уақ намлиқ қәбилиниң асасини салды. 1203—1204-жж. Орхон дәриясиниң баш яқилирини маканлиған керейтларниң тәғдири наһайити мурәккәп болди. Уларму монғолларниң қисими астида ғәрипкә көчүп, Улук Дала аймиғида иккигө бөлүнүп кетишкә мәжбур болди. Кейиниректә қазақ хәлқиниң Жетирудың қәбиләвий қурулмисидики керейтлар вә Оттура жұздыки керейлар мошу қәбиләвий бирләшмидин тарқалған.

Монғол ханлиғи тәриидин өң зор тәқип-сүргүнгө учриған дәләтлик бирләшмә Найман ханлиғи болди. Уларниң қалдуғи Күчлүк ханзадиниң йетәкчилигидә Йәттису йеригичә қечип барди.

Монғол басқунчилиғи Енисей қирғизлириниң Тәңритағлири-ниң (Тянь-Шань) етәклиригө көчүп келип маканлишишиға сөвәпкар болди. Мошу хил жүрүшлөр Йәттисуни монғоллардин бурун бекіндерған Қарақиданлар дәлитиниң қәбиләвий бирләшмисидики парчилаветти. Булар қарахитайлар деген нам билән қазақларниңла өмәс, бәлки һәм башқарт вә Оттура Азия түркій қәбилилириниң тәркивигә кирип, сиңип көтти. Бу хил тәқип-сүргүнлөр уйғурларни-му ғәрипкә қарап силжишқа мәжбурлиди.

Монғол идирилиғини вә Алтай-Саян өлкилирини маканлиған урук-қәбилиләр, болупму түркій қәбилиләр, монғоллардин қечип, ғәрипкә қарап көчүшкә башлиди. Нәтижидә қазақ хәлқини тәшкил қылған кона түркій қәбилилириниң тәркиви мурәккәплишип көтти.

Билимиңни тәкшүр:

1. 44-бәттиги "Қиданларниң Ляо империясиниң территорияси" хәритисидики түркій қәбилиләрниң қандак дәриялар вә тағларни маканлиғанлиғини ениқланылар.
2. Улук Далада сәясий өзгиришниң болушиға немә тәсир қилди?

§ 17. Қараханийлар дөлити (940—1212-жж.)

Бу дәристә:

- Қараханийлар дөлитиниң қурулуши сәвәплири билән;
- Униң этнослук тәркиви билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр

- Қараханийлар дөлити
- Сутук Буғра хан
- “Ихта” системиси

Қараханийлар дөлитиниң асасини салғучи Сутук Буғра хан (915—955-жж.) болди. У пәйдин-пәй йеңи төвөләрни өзигө бекіндурди. Қәшкәр дөләтниң пайтәхти болди. X ə. 90-жж. қараханийлар Мәркизий Тәңритағ бойини вә Йәттисуни түгәл егилиди. 942-ж. қарлуклар пайтәхти Баласағунни елип, Сутук Буғрахан өнди хақан дәп аталди. Мошу вақиттин тартип бүйүк Қараханийлар дөлитиниң тарихи башланди. Чу вадисида мустәһкем орнишип, у йәрдин нери қарап хошна төвөләргө силжишқа башлиди.

Ядинаңда сақла! “Қараханийлар” аталғуси X ə. ахираға қәдәр Оттура Азиядик мусулман мәнбәлиридә учрашқа башлайды. Әнди “Қараханийлар дөлити” дегендам X—XI ə. пәйда болди. Бу қедимий түркійләрниң шәжирәсиди Түрк, Оғуз охшаш хәлиқләрниң әжәдатлири қатарыда атилидиған тарихий шәхсниң исим-шәрипи. Қараханийлар дөлитиниң һөкүмранлири өзлирини әшу тарихий шәхсниң әвлатлири дәп һесаплады.

Қараханийлар дөлитидиңиң йәр егөлләш алаһидиликлири. X—XII ə. қараханийлар йәрни үлүш асасида бөлүвелип, һөкүмранлик қилған. Дөләт бирнәччә улусларға бөлүнди. Қараханийлар дөлитидә һакимийәт хақанниң (қаған) қолида болди. Дөләтниң

һөкүмрани *табғачхан* алий лавазими- ни егөллиди. Әнди йәрлик улусларниң (үлүш) һөкүмранлири болса иликләр дәп аталди. Табғачханниң өң йеқин мәслиһәтчиси вә ярдәмчиси — униң *вәзири* болди. Шунин билән биллә күзәт-муһапизәт башлиғи, ишик аға бәглири, ғәзничиләр вә өлчиләр охшаш башқиму дөләтлик лавазимларға мәхсус адәмләр тайинланды.

“Ихта” йәр егиләш тәртиви XI ə. оттурисида сөлжүқ әмирлириниң һөрбийләрни рәғбәтләндүрүш үчүн

Қарахан мәкбәриси.
Жамбул вилайети

қолланған ислаһати еди. Оғуз вә түркмәнлөргө қолланған бу хил рөғбәтләндүрүш системиси пәйдин-пәй Қараханийлар дөлитидimu тарапалди. Бу система бойичө Қараханийларниң һөкүмранлири өзлириниң қол астидикі һәrbий вә пухралиқ лавазимда болған хизмәтчилиригө йәр бөлүп бериш арқылы уларни рөғбәтләндүрүп турди. Көчмән түркійлөрниң үзлүксиз жүрүш-нужумлиридин һалсириған деханчилиқниң вәйран болушыға бағлиқ Мөвринәһирдө көплигөн йәрләр егисиз, бош қалған еди. Буның өзи көчмәнлөрни башқуридиған вә һәrbий хизмәттиki тәсири үстүн адәмлөрни дарамәт мәнбәси болуп һесаплинидиған йәр үлүши билән тәминләшкө мүмкинчилик берди. Йәни, дөлөт тәсири күчлүк лавазимлиқ шәхслөргө соға ретидә мәлум тәвө-аймақтарни бөлгүлөп, йәр үлүшини бөлүп бөрди. Шу йәрлөрни алған адәм өзигө бөлүнгөн йәр тәвөсидикі аһалидин йәр селиғини (хараж) жиғишиңа һөқлиқ болди. Нурғун йәрлөрни алған ихтидарлар өз алдыға мустөқил болушқа интилипла қалмай, мәркизий һакимийәткө қарши күрөшти вә униң ажызлишишиға бариче мәнпийәтдар болди.

Ядинаңда сақла! Хақан дөләтлик вә һәrbий хизмәтләрдә алайидә көзгө чүшкән һөкүмранларға мәхсус йәр үлүшлирини бөлүп берип, уларға шу йәрлөрдикі аһалидин селиқ жиғишиңа һөқүкүни бөрди. Мундақ йәрлөр ихта, йәр егәллигүчиләр ихтидарлар дәп аталди.

Егилиги. Қараханийлар дөвридә Чу вә Талас вадилиридики аһали, қарлуқлар һөкүмранлиғи заманисидикидәк, мал чарвичилиғи вә деханчилик билән шуғуллинешни давамлаштурди. “Худуд-әл-Әләм” мәнбәсидә Қараханийлар дөлитиниң шәриқ тәрипи дики хөлиқлөрниң — яғма, қарлуқ, чиғил, тохсиларниң асасий байлиғи қой, сийир вә илқа екөнлиги көрситилгөн. Йұсуп Хас Һажип Баласағунийниң “Қутадғу билик” өсөридә Қараханийлик түркійлөрниң илқа өстүрүшкө айт алайидә иш-һәрикәтлири әтраплиқ баян қилиниду.

Йәттисуда қедим заманлардила деханчилик саһаси пәйда болуп, у суғирилма вә бенәм терилғулуклиридин ибарәт болди. Қараханийлар дөлитидә шәhәрләр саниниң көп болуши қол һүнәрвәнчиликниң:

Қараханийлар дөлитиниң мис тәңгилири (XI ә.).
ХХЖ, ШУАР

токумичилик, зәргарлик, идиш-аяқ ясаш вә һаказиларниң яхши риважланғанлиғини испатлайду. Дөлөтниң шәриқ тәрипидә төмүр чиқириш тәреккүй өтти. Буның из-ядикарлиқлири Чу вә Талас вади-лиридики шәһірлөрниң харабилиридин тепилди. Әрөп муәллиплири түрлүк металлар — алтун, мис, төмүр, күмүч, қоғушун чиқириш Талас тағлирида қолға елинғанлиғини қәйт қилишиду.

Билимиңни тәкшүр:

1. Йәр егилігән ихтидар ролини атқуруп, йәрни байлық мәнбәси ретидә қандак пайдилинидиғанлиғиңлар тоғрилиқ әссе йезин්лар.
2. Қарахан мәқбәрисини Ғожа Әхмәт Яссавий мәқбәриси билән селиштуруп, уларниң алаһидиқлирини ейтеп берин්лар.

§ 18. Қараханийлар дөлитидә ислам дининиң орниши

Бу дәристә:

- ислам дининиң дөләттиki роли билән;
- Қараханийлар дөлитиниң парчилиниш сәвәплири билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр

- ислам
- капир(куфар)
- Сутук Буғра хан

Ислам дининиң Йәттисуда дәслөп тарқилиши VIII ə. өрөплөрниң бу йәргө келиши билән бағликтүр. Бирақ ислам динини рәсмий түрдө қобул қилишни тәтқиқатчилар X ə. ятқузиду вә уни беваситә Қараханийлар сулалиси билән бағлаштуриду. Қараханийлар һөкүмранлириниң вақтида Оттура Азиядин арқа-арқидин бесип киргән мусулман қәбилилири дөлөттә ислам дини ролиниң күчийишигө зор тәсир көрсөтти. Уларниң ичидә саманийлар Қараханийлар дөлитигө ислам динини тарқитишқа соң дикқәт ағдурди. Қараханийлар сулалиси вәкиллириниң ислам динини қобул қилиши тоғрилиқ мәлumat 955-ж. тәәллук. Бу тарихий вақиә султан Сутук Буғра хан Абд әл-Көримниң идарә қылған дәври билән бағлаштурулиду.

XI ə. бешидила Қараханийлар империяси улусларға бөлүнди. Йәттису тәвәси үчүн күрәш Сутук Буғра ханниң Әли вә Һарун исимлиқ икки өвладиниң арисида овж алди. Мошу дәвириниң тарихий һөқиқитини ечип көрситидиған асасий мәнбәлөр Ибн-әл-Асир вә ат-Утбиниң өсәрлириидур. 1012—1013-жж. Йәттисуда Тоған-хан һөкүмранлиқ қилди. Қараханийларниң мошу дәвиридики ташқи сәяситиниң асасий йөнилиширигиниң бири — техи ислам диниға өтмigөн “капирларға” қарши күрәш болди. Бу йөнилиштиki иш-һәрикәтләргө Қараханийларға бекинидиған барлық қәбилиләр

қатнашти. 1017—1018-жж. буниңға нарази болған Йәттисуниң көчмөн түрк қебилилири, уларниң арисида хитайларму болған, Қараханийлар һөкүмранлириға қарши баш көтөрди. Бирақ улар Баласағун шәһиригө 8 күнлүк йол қалғанда Тоған-хан өскөрлиринин шиддәтлик зәrbisигө учрайду. Мошунинг айт Ибн-әл-Асир мундақ дәп язиду: “Тоған-хан өз өскөрлирини топлиди вә қалған мусулман тәвәлириниң барлиғиға мәхсус хәт-мәктүп йоллап, улардин һәрбий ярдәм сориди. Нәтижидә униңға 120 миң пидайлар келип қошулиду. Униң өзини қоллайдыған интайин көп санлық өскөр топлиғанлиғини аңлиған заман түрклөр өз елиға қайтип кетишиду. У буларниң изиға чұшұп, қоғлап йәткічө З ай вақит кетиду. Бирақ жирақ мусапигө кәткән түрклөр бу көмдә өзлирини бехәтәр һис қылған еди. Тоған-хан уларға учтумутут һүжүм қилип 200 миндин көп адимини өлтөрди, 100 миңға йеқинини өсиргө алди, шундақла көплигөн улак-илқилирини, кигиз өйлирини, хитайнин алтун вә күмүчтин ясалған идишлирини, умумән, зор көләмлик малдунияни олжыға елип, Баласағунға қайтип көлди...” Бу мәнбәдин байқайдығинимиз Қараханийларниң һөкүмранлири ислам динини өз өрк-ханиши билөн қобул қылғуси көлмигөн түркій қебилиригө қарши күч көрситиш сәяситини қолланған.

XI ө. 30-жж. Қараханийлар дөлити Шәрқий вә Fәrbий хақанлик болуп иккигө бөлүнүп көтти.

Издән! Қараханийлар дөлитинин иккигө бөлүнүш сәвәплирини еникла.

Шәрқий хақанлиқниң қишилиқ пайтәхти Баласағун шәһири болса, Қәшкөр униң язлиқ пайтәхти болди. Һазирқи Шәрқий Түркстан вә заманивий Қазақстанниң жәнубий-шәриқ йәрлири мошу хақанлиқниң тәвәлири болди. Fәrbий хақанлиқниң тәвәлигигө болса Мәвринәһир йәрлири тәәллук болди. Униң пайтәхти Сәмәрқәнт шәнири болди. Шәрқий хақанлиқ Қараханийлар дөлитидики асасий тәвә болди. Шуңлашқому униң һөкүмрани улуқ хақан дәп аталди. Бирақ тарихниң һөрхил дәвирлиридә бу дөләтни башқурған хақанлар өз ара мұрассигө келәлмәй, икки хақанлиқ пат-патла аразлишип, қериндаш хәлиқлөр бөлүнүп, уларниң һөкүмранлири өз ара зитлишип, дүшмәнләшти. Буниң һәммиси Қараханийлар дөлитини налсиратти.

XI—XII өө. — сәясий бирпүтүнлүк йоқ дәвир болди. Һәрбир кичик улус һөкүмранлири һечкимгө бекінмай, мустәқил болушқа тиришти. Буниң барлиғи Қараханийлар хақанлиғини сәясий жәhәттин налсиратти. Нәтижидә ички вә сиртқи зиддийәтләрдин һалсириған Қараханийлар сулалиси султан Сәнжәр башқурған оттураазиялик сәлжүқларға қаршилиқ көрситөлмиди.

Униң үстігө, XII ə. 30-жж. бешіда Қараханийларниң шәрқий төвәлиригө қарахитайлар бесип кирди.

Ядінға ал! Қарахитайлар дегендеген кимләр?

Парчилинишқа башлиған Қараханийлар дәлити ятларниң ұжымлириға тақабил туралмиди вә ахир-несапта мустәқил дәләт сұпитидә можут болуштын қалди.

Билимиңни тәкшүр:

1. Қараханийлар дәлитиниң турғуни ролини атқуруп, ислам динини өзәңларниң вә урукдашлириңларниң қандақ қобул қылғанлиғини тәрипләп әссе йезин්дер.
2. Қараханийлар дәлитиниң ғұллининш вә парчилиниш сәвәплирини ениқлайдыған қисқичә әхбарат йезин්дер.
3. Әрәпләр немә сәвәптин Йәттисуда турақладап қалмиди?

§ 19. Қипчақ ханлиғи (XI ə. беши — 1219-ж.)

Бу дәристә:

- “Дәшти Қипчақ” аталғуси “Қипчақ даласи” дегендеген мәнани билдүридиғанлиғини вә униң һазирки “Улук Дала елиниң” қедимий нами екәнлигини билимиз;
- Қипчақ ханлиғиниң қачан вә қандақ қурулғанлиғини ениқлаймиз.

Тираж сөздәр

- қипчақ
- Дәшти Қипчақ
- половецлар

Бу мүһим! Қипчақ этноними дәсләп 760-ж. йезилған қедимий түркій руна ядикарлиғида учришиду. Әнди мусулман мәнбәлиридә қипчақлар тоғрилиқ мәлumat тунжға қетим әрәп географи ибн Хордадбекниң 846—847-жж. йезилған әсәридики түркій қәбилилириңиң тизимида көрситилиду.

Тарихий мәнбәләр қипчақларниң дәсләп Алтай-Саян тағлиринин етөклирини маканлап, андин кейин пәйдін-пәй Улук Дала тәвәсигө қарап көчкөнлигини хөвөрлөйдү. Дәсләпки қипчақларни тәшкил қылған 7 урукму Саян-Алтай өлкилирини маканлиған еди. Фәрбий Түрк хақанлиғи ғулиғандын кейин Алтайниң шималидики вә Иртиш яқисидиқи қипчақлар Қимақ хақанлиғиниң тәркивигө киргөн еди. Бирақ XI ə. бу дәләтниң ғулишиға бағылғы қимақ, қипчақ вә куман қәбилилири орунлашқан бу тәвәдики һөкүмранлық қипчақ ханлириниң қолиға өткөн еди. Қипчақлар маканлиған тәвә пәйдін-пәй кәңийип, болупму ғәрипкә қарап улғайды. XI өсирниң иккінчи чаригигө қәдәр қипчақ қәбилилири Сирдәрияниң оттура вә төвәнки

Кипчак даласи

екини вадилиридики оғузларни қисип чиқирип, Аral вə Каспий тəвəси迪ки далалиқ өлкілəргə өз һəкүмранлиғини орнитиду. Бу тəвə “Дəшти Қипчак” (Кипчақлар даласи) дəп атилишқа башлиди. Һазирқи Қазақстаниң Каспий деңизиғичə болған йəрлирини бесивалған қипчақлар жəнупта Хорезм дəлити билəн чегариласhti. XI ə. оттурисиға қəдəр улар Итилдин ғəрипкə қарап силжип, Қара деңиз яқисидики далаларни бесип өтүп, Византия, Венгриягичə созулған йəрлəрни өзигə бекиндурди.

Ядинда сақла! Руслар Итилғичə болған тəвəгə орунлашқан қипчақ қəбiliлирини половецлар дəп аташқа башлиди. Ғəрбий Европа мəнбəлири қипчақларни “команлар” дəп атайду.

XI ə. бешида қипчақ бирлəшмиси баричə күчийип, Иртиштин Қара деңизға вə Дон дəриясигичə созулған бепаян вадида Шəрқий Қипчақ хақанлигини қурди. Кавказ, Қишим тəвəсидин ғəрипкə қарап Ғəрбий Қипчақлар бирлəшмиси сəltənəт қурди. Улук Дала территорияси

Кипчақларниң түрмүши вə егилиги

Қипчак жәнчилири. Рәссам X. Ахметжанов

Шөркій Қипчақларниң улусиға тәвө болди. Шундақ қилип, қипчақлар өз ханлириниң һөкүмранлиғида этнос сұпитидә шәкиллинишкө башлиди. Әл-Омари, ибн Халдун вә ибн Әрәпшах охшаш әрәп муәллиплири қипчақлар орунлашқан тәвәниң умумий көләмини көрситип, Улук Дала вә Шөркій Европа йәрлирини Дәшти Қипчак (Қипчақлар ели) дегөн нам билөн жәрий қылған еди. Қипчақлардин илгириму бу тәвәләрни түркій тиллиқ қәбилиләр маканлиған еди. Шуңлашқиму қипчақларниң дәләтлик бирләшмилири мошу далада илгиридин могут этносөясий бирләшмиләрниң қануний давами болуп несаплиниду.

Кейинөрөк, XVI ə. бәзи ислам муәллиплири Қазақ ханлигиниң һөкүмранлирини “Дәшти Қипчак” ханлири дәп атиди. Һазирқи мустәқил Қазақстанда Дәшти Қипчак Улук Дала елиниң кона тарихий нами вә далалиқ тәркивий бөлиги сұпитидә ейтилмақта.

Ядіңға ал! Қипчақлардин илгири бу тәвәләрдә қандак дәләтләр болған?

Қипчак ханлириниң сәяситидә һакимийәт атидин балиға ми-расқа қалдурулатти. Қипчақларниң ханлар сулалиси чиққан өң күчлүк уруғи *елбөрили* (*бөрилик әл*) дәп аталди. Ханниң Орда дегөн нам билөн мәлум болған сепилида башқуруш аппаратиниң һәрбий-мәмурый системиси сақланды. Қипчак ханлири кона түркійләрдин давамлишип келиватқан өнъөниләрни сақлады, ханни дәләт һөкүмрани сұпитидә етирап қылды. Һакимийәттә хандин кейин — тархан, басқақ, бөг вә байлар турди. Асасий байлық илқа мели болди. Илқиси көп адәм дәләттә бесим роль атқуруп, нағайити тәсирлик болди. Археологиялык қезилма мәнбәләргө қарығанда,

қипчақларниң дәпнә жайлирида баһалиқ ат жабдуқлири илқи-
лар билән биллә қоюлған қәбирләрму учришиду. Бай мал егилири
урукларға отлақларни тәхсимләштиму бесим роль атқурди. Іншалда
қипчақ жөмийитидики урук өзалириниң бесим көпчилегиниң асасөн
әркин адәмләрдин ибарәт екәнлегини унтушқа болмайды. Үмумән,

Қипчақ ханлиғи қедимий Түрк хақанлиқлириниң сөясий си-
стемини тәрәккүй өткүзгөн вә давамлаштурған көчмәнләр ханлиғи
болди. Қипчақ ханлириниң ички вә ташқи сөяситидә XI ә. Мәркизий
Азия өллири билән, руслар вә булгарлар билән алақә-мунасивәтләрни
күчәйтиш мүним роль атқурди.

Дөләтни көчмән турмуш тәрзи вә һәрбий аристократиялик
системиға асаслинип башқуруш қипчақларниң Евразия көңлигидә
этнослук вә сөясий турғудин көң тарилишиға елип көлди. Мошу
тәвәдә кейин пәйда болған көплигән түркій тиллиқ дөләтләр өз
тәрәккиятида қипчақ өнъөнә-дәстүрлирини давамлаштурди.

Мәркизий вә Фәрбий Қазақстандикі көплигән қәбиләвий иттипақ-
лар өзлириниң тарихий томурлирини мошу қипчақ бирләшмиси
билән бағлаштуридиғанлығини унтушқа болмайды.

Ядиңда сақла! Қипчақ тили наһайити чоң тәвәдә көплигән түркій
хәлиқлириниң миллий тилиниң вә мәдәнийитиниң шәкиллинишгә беваситә
тәсир қилди. Уларниң арисида кейинәрәк айрим милләт болуп шәкилләнгән
қазақ хәлқому бар.

Билимиңни тәкшүр:

1. “Қипчақ” вә “Дәшти Қипчақ” аталғусиниң мәнасини чүшәндүрүңлар.
2. Берилгән сүрәтләргә қарап қипчақларниң егилиги вә уларниң әскәрлири, кий-
имилири тоғрилиқ һекайә түзүңлар.

§ 20–21. Найман, керейт вә жалайирлар

Бу дәристә:

- “Найман”, “керейт” вә “жалайир” этнонимлириниң мәнасини чүшинимиз;
- бу қәбилиләрниң дәсләп Алаш бирләшмисиниң андин қазақ хәлқиниң шәкиллиниш
жәрияниға йәткүзгән тәсириниң қандақ болғанлығини ениқлаймиз.

Түркій тиллиқ керейт, найман қәбиләвий иттипақлири XI ә. оттурисида дөләт болуп бириккән. Балдурқи феодаллиқ мунасивәтләрниң орниши улусларниң қурулуши билән қатар жүрди. Улусниң тәркивидә қандаш, туқкан адәмләрниң болуши шәрт өмөс еди. Униңда хан

Тирәк сөзләр

- найман
- керейт
- жалайир

уруғиниң вәкиллирила өмәс, шунин් билән биллә өзгө уруклардики адәмләрму болди.

Найманлар. Найман дәлитини хан башқурди. Хан “Мәңгүлүк Тәнриниң” өмри һәм шунин් намидин һәрикәт қилиду дегән чүшәнчә могут болди. Хан һакимийити өвладиға мирасқа тапшурулди.

Ядинаңда сақла! XII ә. Найман улусида иш жүргүзүш хизмитиму йолға қоюлди. У кона уйғур йезиғи билән жүргүзүлүп, һәжжәтләр, болупмұ селиқ жиғиши вә лавазимлиқ шәхсләрни тайинлаш тоғрилиқ Ханниң ярлық-пәрманири унин “алтун мәри” билән тәстиқләнди.

Бу ханлик һәккідә “Монғолниң мәхпий шәжирисидин”: “...Улук падишалиқ, аһалиси интайин көп” дегән құрларни оқуymиз. Найман чегарилири яхши күзитилди. XII ә. ахириға қәдәр қиданларниң һалсириши билән биллә Мәркизий Азияниң шәриқ тәрипидә Хангай вә Алтай тағлириниң арилиғини маканлиған найман қәбилилири бой көтөрди. Найманлар қиданларни қисип чиқирип, қәбилиләрниң күчлүк иттипақини қурди вә уларниң чегарилири ғәриптә Иртишқиңе созулса, жәнупта Шәрқий Түркстанғиң болди. Мошу вақиттин башлап, XIII ә. бешиғиңе Мәркизий Азия төвәси найман ханлириниң һәкүмранлиғида болуп, уларниң өвлатлири Жәнубий Сибирь вә Оттура Азиягә таралди. Шуңлашқыму найман нами кейинки қирғиз, қазақ, өзбек, алтай вә башқа хәлиқләр арисида көң таралған.

Найман ханлигиниң территорияси

Найманларда “бүйрүқ” дегөн лавазимниң болғанлиғи мәлум. Бүйруклар хақан өскөрлириниму башқуратти вə өзлириниң һөкүмранлиғини пәкәт чөклик өһваллардила қоллиналатти. Бүйрукларниң асасий вəзиписи — аналиниң турмуш шарапитини яхшилаш еди. Мошунинға бағылғы Рəшид өд-дин: “... Бүйрукниң мәнаси “бүйруш” сөзидин келип чиққан. Найман падишаси Таян ханниң Бүйрук исимлиқ иниси болған” ... дәп язиду.

Найманларниң яхши қуралланған көп санлық өскири болған. Өскөрлөрни көпинчө даңлық бәглөр башқурди. Найманлар Инанч Билгө ханниң вактида хелә күчәйди. XII ə. ахири вə XIII ə. бешіда Найман ханлиғи иккигө бөлүнүп, уларни Инанч ханниң икки оғли — Таян хан билөн Бүйрук хан башқурди. 1204-ж. монғоллар дәсләп Таян ханниң, икки жил өтүп Бүйрук ханниң өскөрлирини мөғлуп қилди. Таян ханниң оғли Күчлүк хан найманларниң қалған өскөрлирини топлап, Йәттисудики Қидан елиға берип паналиди. Уларниң һөкүмрани билөн тил тепишишқан Күчлүк хан хелә күчәйди. У 1211-ж. қиданларни бекіндуруп, өзиниң ордисини Йәттисуға көчөрди.

Ядінда сақла! Қиданлар Монғолияниң шәриқ бөлигидиқи монғол тиллиқ қабилицеләр бирләшмисидин бөлүнүп чиққан қабилицеләр иттипақи еди. X ə. бешіда Шималий Манжуриядә қиданларниң *Ляо дөлити* (907—1125-жж.) қурулди. Қиданлар Қазақстан тарихида қарахитайлар дәпму атилиду.

1218-ж. қәдәр шәриктө күчәйгөн монғоллар найманларни вəйранә мөғлуп қилди. Найман хани Күчлүк қолға чүшүп, қаза болди.

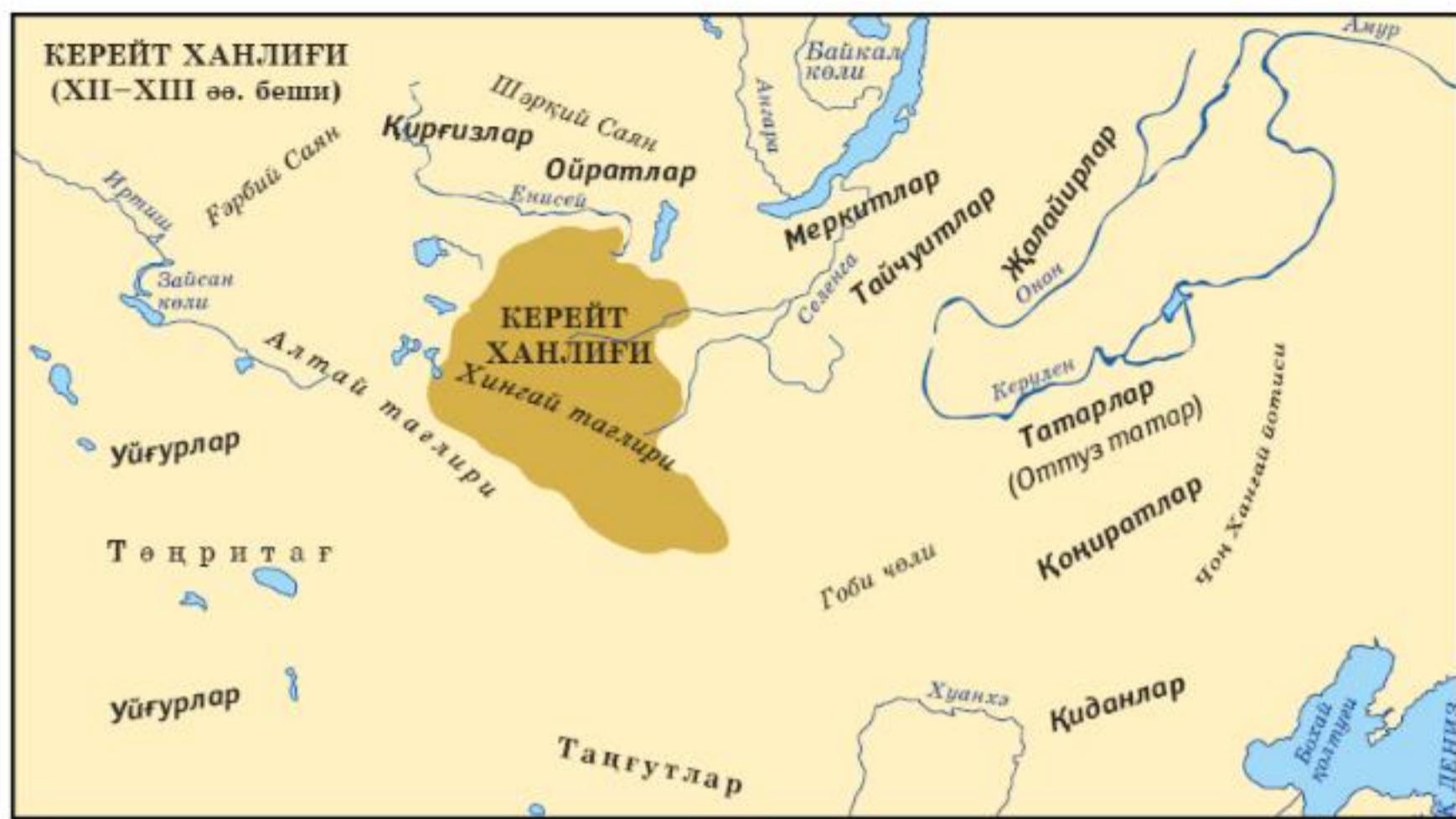
Керейтлар. Керейтлар тоғрилиқ язма мәнбәләр X ə. бешидин башлап учрайду. Керейтлар түркій тиллиқ вə монғол тиллиқ уруқлардин тәшкіллөнди. Бирақ тарихчиларниң тәтқиқ қилишичө, керейтларниң төркивидә түркій тиллиқ қабилицеләр хелила бесим болди.

Ядінда сақла! Кейинки қазақ даласидиқи Кичик жүздә керейтлар қабилициси вə Оттура жүздә керей қабилициси бар.

Керейтлар түркій дәвридә бир қабилә болған. “Керей” аталғусиға уланған “т” һәрипи монғол тилида көплүк қошумчидин ибарәт, йәни “керейт” сөзи “керейлар” дегөн уқымни билдүриду.

IX–X ə. керейтлар туңғус-манжур қабилицилири билөн хошна, бәзән арилишип яшиған. Тарихчи Рəшид өд-дин керейтларниң яйлақ-қишлақлириорунлашқан дәрия вə көллөрни атап көрситиду. Бу йәрләрдә монғол тиллиқларму көчүп-қонуп жүрди.

XIII ə. монғолларға бекіндилиққа чүшүш керейтларниң қабилиций қурулмисини тамамән өзгөртиветти. Чингизхан өзигө очук қар-

Керейт ханлигинин территориясы

шилиқ, көрсөткөн керейт уруклирини монголларға қул вә күң (дедәк) ретидә бөлүп, таритивәтти. Шундақ қилип, соң қебилини бир күндә йоқитиветиш Чингизханның өз рөқиплирини вәйран қилишни көзлигөн қатал сәясити еди. Бирақ керейтларниң өвлатлири шундақ зулумлардинму аман қалди вә бирнәччә өсир өтүп, Улук Далада беши бириккөн Алаш жамаә-бирләшмисиниң даирисидә қайта ронақ тапти.

Жалайирлар. Қазақ, қирғиз вә башқа түркій хәлиқлирини шекилләндүрүшкө қатнашқан қедимий түркій қебилилири қатарида жалайирларниң тури X ə. йәккө улус қуруп, өл болушқа интилиширини төкитләйду. У чағларда жалайирлар һазирқи Байқалниң жәнубий-шәрқидиқи мәшһүр Керулен дәриясиниң яқилирини маканлиди. Жәнупта хитайлар йеқин болғанлықтан жалайирлар улар билән пат-патла өз ара тоқунушуп яшиди. Шималий-шәриқтә болса монғол тиллиқларниң өждатлири болған Шивә татарлири уларниң хошнилири еди. X ə. хитайлар қоғлап чикқан жалайирлар шималий-шәриққө қарап силжип, Онон дәрияси вадисиға, меркитларниң шәрқигө келип орунлишип, монголларға йеқинлашти. XI ə. ахирида болса, улар монголларға бекинде болди.

XI—XIII ə. арилиғида жалайир улусиға он күчлүк қебилә бирләшти. Бирақ дәслөпки жалайир ордиси бәрибир монголларниң һөкүмранлиғидин қутулалмиди. Униң асасий сәвәви — жалайирларниң

монголларға бекінда қебилиләр бирлөшмисини тәшкіллишила өмес, шуниң билән биллә уларниң өз ара қудишишишқан алақилирининму овж алғанлиғида еди. Шунлашқиму Чинғиз хан жалайирларға ала-һидә һөрмәт билән қариди. Униң өз оғли Чағатайға бөлгөн 4 миң өскөрниң 2 мицини жалайирлар тәшкіл қылды. Чинғиз ханниң “төрт бөрисиниң” бири аталған жалайир Мұқали болса хитайниң 72 қамалини бекіндурди вə һаятиниң ахириғиче шу йөрдө һөкүмран болди.

Бирақ Чинғиз ханниң жалайирларни ғәрәзлик билән парчила-ветишиму өз йемишини бәрди вə қедимий жалайирларни тәшкіл қылған қебилиләр өнді бөләк қебилиләргө айланди яки монголларға қошулуп көтти. Чинғиз хан өзигө дүшмән қебилиләрни монгол аилилиригө қул ретидә тарқитип йоқитивәтсө, өзигө садиқ болған түркій қебилилирини һөрхил йөнилиштә жүрүшкө атланған өскөрлиригө қошуп, парчилаветәтти. Бу һакимийәтни қолда тутқан монгол қебилилиридин башқыларниң күчийип кетишигө йол қоймаслиқ үчүн өмәлгө ашуруулған жирақни көзлигөн сәясәт еди. Буниңдин жалайирларму қечип қутулалмиди.

Чинғизхан өвлатлириниң һөкүмранлиғи вақтида жалайирларниң төрткө бөлүнүп көткөнлиги мәлум. Уларниң бир бөлиги Монголия вə Хитайда қалған болса, иккінчisi Чу дәриясиның оттура еқининиң яқисидики вадиларни маканлап, *чуманақ* (шуманақ — Чуни күзәткүчи) аталди.

Ядиңда сақла! “Манақ” монгол тилида назарәтчи, күзәтчи дегән мәнани билдүриду.

Өнді жалайирларниң үчинчи топи болса жәнуптики Чирчик вə Ангрен дәриялириниң вадилирини маканлап, шу йәрләрдө Жалайир ордисини қурди. Бу жалайирларниң мустәқил улус қуруш йолиди-ки иккінчи интилиши еди һәм бу жалайирлар тарихта *сирманақ* (Сирдәрияни күзәткүчи) дегән қошумчө нам биләнму мәлум. Жалайирларға “манақ” лавазимини монгол һөкүмранлири берип, уларни өзлириниң дәләтлик системисида Чуни күзәткүчи (чуманақ) вə Сирни күзәткүчи (сирманақ) ретидә пайдиланди. Жалайирларниң төртинчи топи Чинғиз ханниң йәнә бир өвләди Хулагу ханға өгишип Парс елиға өтүп көтти.

Билимиңни тәкшүр:

1. 54—56-бәтләрдә берилгән хәритиләр бойичә Найман вə Керейт ханлиқлириниң қәйәрдә орунлашқанлиғини, уларға қандақ қебилиләрниң хошна болғанлиғини ениқлап һекайә йезинчлар.
2. Найман, керей вə жалайирларниң шәриқтін ғәрипкә силжиған миграциялық қозғилишиниң сәвәплири билән йөнилишлирини ениқлаңлар.

§ 22. Улук Ипәк йолиниң хәлиқ ара мұнасивәтләрдики орни

Бу дәристә:

- Улук Ипәк йолиниң хәлиқ ара мұнасивәтләрни риважландуруштиki ролини ениклаймиз;
- хәлиқ ара йолларниң йөнилишири билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр

- Улук Ипәк йоли
- сода-сетик
- лазурит йоли
- нефрит йоли

“Улук Ипәк йоли” дәп аталған нағайити мүһим сода йоли пәйдин-пәй қелиплишип, шәһәрләр ара сода карванлири жүридиған әһмийәтлик йолға айланди. Мошунинға асасөн көплигөн өллөрни бағлаштуридиған Улук Ипәк йолиниң бирқанчә тармақлири пәйда болди.

Улук Ипәк йолини миладиғиче II Ә. оттурисида Хан сулалиси императориниң тапшуруғи билән Фәрип өллиригө сәпәргө чиққан Чжан Цянь ачқан еди. Илгири бу йоллар пәкәт йәрлик аһалилық маканларниң турғунлириғида мәлум еди. Миладиғиче 139-ж. Хитай императори Мәркизий Азиядикі көчмән қәбилиләр билән һұнларға қарши һәрбий иттипақ қуруш мәхситидә Чжан Цяньни уларға өлчи ретидә өвөтти. Йолда һұнларға өсиргө чүшкөн у, ахири қечип чиқип, назирқи Авғанстанниң шималий наныйәлиригиче йетип бариду. Ұзак

Ипәк йоли бойидики базар. Рәссам Е. Садырбаев

Ипек йоли бойидики Савдәкәнт шәһири.

Рәссам Е. Садырбаев

йол маңған у Хитайниң мәркизий наийәлиридин Мәркизий Азиягө беваситә әкелидиған уттур йолниң бар екәнлигини ениқлап, шу йолни бесип өткөн еди. Әлчи ачқан өшү йол билән шу вақиттин башлап ғәрипкә — хитай ипиги, әнді Хитайниң ички наийәлиригө — Мәркизий вә Фәрбий Азияниң товарлири — хуш пурас майлар, қиммәт баһалиқ ташлар, әйнәктин ясалған буюмлар, упа-әңдликләр әкелинишкә башлиди. Вақит өтүп бу асасий йоллардин һәр тәрәпкә түрлүк карван йоллириниң тарайдиғанлиғиму мәлум болди.

Миладиғиче III—II минжилликтарда аталған йол тармақлири билән сода карванири үзлүксиз меңіп турди. Бәдәхшан теғидин лазурит (көк рубин) кани, әнді Хотөн тәвәсидики Ярқөнт йенида нефрит (көк минерал — қаштеши) канлириниң ечилишиға бағлиқ үеңи йол тармақлири пәйда болди. Бәдәхшандын чиқирилған лазурит Парс елигө, Месопотамиягө, Анатолиягө, Мисир вә Сириягө тошулди. Бәдәхшан лазурити I минжилликниң иккінчи йеримида Хитайғиму йөткүзүлүшкә башлиди. Оттура Азия вә Оттура Шәриқни Йәроттура денизи вә Һиндстан билән бағлаштуруп турған “Лазурит йоли” билән қатар пәйда болған “Нефрит йолиму” көңийип, Шәрқий Түркстанни Хитай билән бағлаштурди.

Бұ муһим! Миладиғиче I минжилликниң оттурилирида “Дала йоли” деген нам билән далалиқ тәвәләрни шәһәрлик аһалилық маканларға қошидиған үеңи йол тармақлири мәлум болди.

Қедимий тарихчи Геродотниң ейтишичө, бу йоллар Қара денизниң яқилиридин Дон дәриясиниң бойиғичө, униндин савроматлар маканлиған Орал теғіға йөткөн. Униң етөклиридин Иртишқа, чоққилирини қар япқан егиз Алтайға вə жуқарқи Иртиш дәрияси билән Зайсан көлиниң өтрапини маканлиған аргиппейлар елиға қәдәр созулди. Бу йоллар билән маңған содигәрлөр Сирдәрия яқилиридики қаңыларниң аһалилық маканлири арқылы өтүп, шәриқтика үйсүнлөргө, униндин нери қарап һұнларниң өлкілиригиче сәпәргө чиқатти. Мошундақ йол тармақлири униңсизму роһи, мәдәнийити вə тиллири өз ара йеқин болған бу хәлиқлөрни техиму йекінлаштурди.

Миладиғиче VI—V өө. Хитайда ишлөнгөн ипөк рөхтлөр Фәрип өллиригө товар ретидө чиқирилишқа башлиди. Бу йоллар арқылы пәкәт содигәрлөрла өмәс, бәлки дин тәрғибатчилери — миссионерларму илгири-кейин меңип жүрди.

Хитайниң бурунқи пайтәхти Чанъан шәһиридин чиққан содигәрлөр карвиини Гоби чөлини яқылап, Дунхуан арқылы Құмул вə Турпан вадилирини, Тәңритағлириниң шималий тәрипини бесип өтүп, Чу дәрияси яқисидики Суяб шәһиригө келәтти.

“Улук Ипөк йолинин” қатар қапталлашқан чоң тармақлири шәриқтин ғәрипкө қарап созулуп, Хитай тәвөсидин башлининп, Шәрқий Түркстан арқылы назирқи Қазақстанниң жәнубий тәвәлирини бесип өтүп, Мәркизий вə Шәрқий Авғанстанниң, Иран, Ирак вə Түркійөниң зимишлиригиче йетип баратти. Сода карванлириниң бу йоллар арқылы берип қайтиш муддити, адәттө, бир-икки жилға созулуп кетәтти. Содигәрлөр йолда көплигөн қийинчилик вə ховупхәтәрлөргө учрап туратти. Уларниң мошундақ қийинчиликтарға қаримастин тәвөкөлгө бәл бағлишиниң асасий сәвөви, өлвәттө, содидин чүшидиған пайда-дарамәт еди. Болупму ипөкни ғәрипкө, Римғиче йөткүзүш содигәрлөргө яхши пайда берәтти. Мундақ байлық сода карвиини йолидики көплигөн шәһәрлөрниң гүллинишигиму тәсир йөткүзгөн еди.

Билимиңни тәкшүр:

1. “Улук Ипөк йолинин” қандақ қелиплашқанлиғини ейтип беріңлар.
2. “Улук Ипөк йоли” деген намниң мәна-мәнийитини ечинлар. Хитайдики ипөк чиқиришниң мошу нам билән бағлинишлик болуш сәвәплири немидә?
2. Хитайдин Римғиче давамлишип, көплигөн әлләрни бағлаштурған Ипөк йолинин асасий тармақлирини сизип көрситиңлар.
4. Ипөк йоли бойидики базар тоғрилиқ эссе йезинුлар.

§ 23. Улук Ипәк йоли вә оттура әсирлик шәһәр мәдәнийити

Бу дәристә:

- Улук Ипәк йолинин Улук Дала арқилиқ өткән тармақлири билән тонушимиз;
- Улук Ипәк йолинин шәһәр ихтисади вә мәдәнийитигә тәсирини оқуп-үгинимиз.

Оттура әсирләрдики Ипәк йолинин гүллиниши Хитайда ипәк рәхт ишләп чиқиришниң риважлиниши билән зич бағлинишлиқ. Ипәк чиқириш сириниң VI ə. Хитайниң ғәрбиеди үйғур елигә тарқилишиға бағыт Улук Ипәк йолинин шималий тармиғи пәйда болди. У Мәркизий Азия вә Шәрқий Европини бағлаштуридиған муһим сода йолиға айланды.

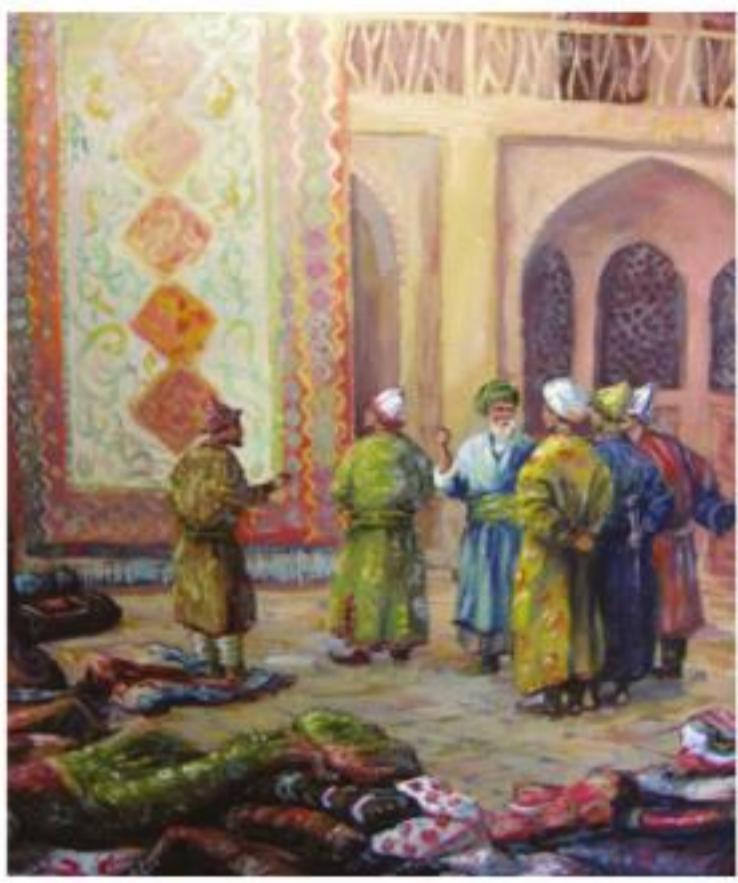
Қедимий түркійләрниң көчмәнләр мәдәнийитини олтиришилик вә деҳанчилиқ мәдәнийәт билән уйғунлаштурушқа интилишиниң нәтижисидә оттура әсирләрниң оттурилирида назирқи Қазақстан зимишида шәһәр мәдәнийити бирқәдәр гүллиди. Шәһәрләр гүлләнгән өлкә, асасөн, Улук Ипәк йолинин муһим тармақлири өтидиған назирқи Жәнубий Қазақстан вә Йәттису тәвәлиридики дәрия вади-лири еди. Тарихий мәнбәләрдин Савран, Отрап, Испижаб охаш шәһәрләрниң жирик сода мәркәзлири ретидә риваж тапқанлиғи

Тирәк сөзләр

- сода йоллири
- шәһәр мәдәнийити
- цивилизация
- тәңгә

Жәнубий Қазақстан вә Йәттисуниң Улук Ипәк йоли бойидики шәһәрлериниң хәритиси

Отрап шәһиридики гиләм
сатқучилар. Рәссам Е.Садырбаев

лиқ жайларму болди. Бу хил көнтләрниң пәйда болушиға Тараз шәһириниң Түрк хақанлиқлири вақтида гүллинишimu тәсир қилди.

Тарихий мәнбөлөр түрк хақаны Иштеминиң VI ə. Земарх йетөкчилигиди Византия императориниң өлчимигини қобул қылғанлиғи тоғрилиқ баян қилиду. Археологиялык тәтқиқатлар Таразниң Fərbij түрклөр тәвәси迪ки он оқ будун елинин, дулу, түркәш, арғу, қарлук вә қараханийларниң асасий шәһәрлириниң бири болғанлиғини көрситиду. XI ə. биринчи чаригидә назирқи Қазақстандикі иккі шәһәр — Тараз вә Испижаб шәһәрлириниң тәңгә чиқириш сарайлири мәшһур еди.

Издән! Оттура әсирләрдикі Тараз шәһиригә айт ахирқи жиллири археолог алимларниң жүргүзгөн қезиш ишлириниң нәтижилирини еникла!

Дәсләп шәһәрлөрдө мистин ясалған тәңгилөр қоллиништа болса, әнди шәһәрлөр ара сода ишлирида күмүч тәңгилөр көң қоллинилди. Алимлар XI ə. 70-жж. башлап күмүч тәңгилөрниң орниға сода айлинимида алтун тәңгилөрниң қоллинишқа башлиғанлиғини ениқлимақта. Чу вадисиму шәһәрлөр гүлләнгөн тәвәлөрниң бири болди. Ипек йолиниң қарлуклар йери арқилик өтүши бу йөрлөрдө шәһәр мәдәнийитиниң риважлинишиға тәсир қилди.

Бу муһим! VII—VIII ə. шәһәр мәдәнийити гүлләнди. Сирдәрияниң төвәнки еқини яқилиридики вадиларда Йенікәнт, Сығнақ, Жент охшаш шәһәрлөр, Мәркизий вә Шәрқий Қазақстанда 78 кәнт могут болди. Нура вадисида Ахсикәнт намлиқ шәһәр болған.

мәлум. Бу йәрләрдө һөрхил өллөрдин көлгөн рәхтлөр, қурал-ярақ, зибузенәт буюмлири, нәқишилик идишлар вә төмүрдин ясалған башқиму көплигөн буюмлар сетилатти. Болупму, Мәвринәһир билән чегари迪ки Испижаб шәһири тоғрилиқ тарихий мәлumatлар хелә көп сақланған. Униң бағу-бостан, гүлзарлиққа егө ават, бостанлиқта орунлишиши, у йәрдө һөрхил мевизарлиқларниң болғанлиғи һәккүдә ейтилиду. Талас вә Аса дәриялириниң бойида риважланған шәһәрлөрму өз ара зич орунлашқан еди. Шундақла қедимий Тараз шәһирини қоршап турған түрлүк чоң-кичик қәлъөлөр билән аһалилиқ жайларму болди. Бу хил көнтләрниң пәйда болушиға Тараз шәһириниң Түрк хақанлиқлири вақтида гүллинишimu тәсир қилди. Шундақла қедимий Тараз шәһирини қоршап турған түрлүк чоң-кичик қәлъөлөр билән аһалилиқ жайларму болди. Бу хил көнтләрниң пәйда болушиға Тараз шәһириниң Түрк хақанлиқлири вақтида гүллинишimu тәсир қилди.

Тарихий мәнбөлөр түрк хақаны Иштеминиң VI ə. Земарх йетөкчилигиди Византия императориниң өлчимигини қобул қылғанлиғи тоғрилиқ баян қилиду. Археологиялык тәтқиқатлар Таразниң Fərbij түрклөр тәвәси迪ки он оқ будун елинин, дулу, түркәш, арғу, қарлук вә қараханийларниң асасий шәһәрлириниң бири болғанлиғини көрситиду. XI ə. биринчи чаригидә назирқи Қазақстандикі иккі шәһәр — Тараз вә Испижаб шәһәрлириниң тәңгә чиқириш сарайлири мәшһур еди.

Ипек йоли бойидики Койлук шәһири.

Рәссам Е. Садырбаев

Исламлишиш жәрияниниц овж елишида Мәвринәһир вә Жәнубий Қазақстан шәһәрлири асасий роль ойниди. Түркійләрниң шәһәр мемарчилегида мечитлар асасий қурулуш нишаниға айланды. Ислам мемарчилік сөнъитигө айт мәдрисә, мазар вә ханикалар (сопилик мәркәзләр) вә жәмийәтлик мончилар (hammam) пәйда болди.

Улар һазирқи Қазақстан зимиnidики түркійләрниң пәкәт көчмәнлик цивилизациясиnilа риважландуруп қалмастин, шунин билән биллә олтиришлик мәденийәтниң илгири бесишиғиму зор тәсир көрсөткөнлигини билдүриду.

Шәһәрләрдә вә йоллар бойида сода карванлири тохтайдиган *карван сарайлар* болди. Улар Улук Ипек йолиниң бойидики шәһәрләр вә уларниң əтрапида көпләп селинди. Карван сарайлар, болупму, VII—XIX əә. арилигida хәлиқ ара мунасивәт вә сода-сетиқниң тәрәккүй етиш тәсиридин муһим орун алди. Карван сарайлириниң икки: үсти йепик туюқ һойла вә үсти очук түрлири болди. Дала өлкилиридә көпинчә үсти очуғи учришиду. Карван сарайлириниң оттурисида мал-улақ суғириш үчүн жайлар, əтрапида болса йолувчи-сәйяһлар үчүн мәһманханилар болди. Әнди үсти очук карван сарайлирида болса улақ-мални оттуридики туюқ мәйданға солап, чөттики бирнәччә қәвәтлик кичик ханиларға содигәр-йолувчилар орунлишатти.

Бу муһим! һазирқи Қазақстандикى жирик карван сарайларниң бири ретидә Жамбул вилайитидики Ақырташ ядикарлиғини аташқа болиду.

Билимиңни тәкшүр:

1. Улук Ипәк йолиниң Улук Дала тәвәсигә апиридиған чон тармақлириниң йөнилишилирини ениқланылар.
2. Қойлук вә Оттар шәһәрлиридики базар көрүнүшлиригә қатнашқучи ролини атқуруп, эссе йезиндер.

§ 24. Қедимий түркйләрниң таш йонуш, тәсвирий вә сапалчилиқ сәнъэт-һүнири

Бу дәристә:

- Балдурқи түркйлик таш йонуш сәнъитиниң мәһсули болған балбал, һәйкәлташтарниң мәна-мәниятини билимиз;
- Балдурқи түркйлик дәвирдики қия ташлардики рәсим-сүрәтләрниң мәзмуни билән тонушимиз;
- Хумданчилиқ сәнъитиниң далалиқ өлкіләрдики тәрәкқият алаһидиликлирини окуп-билимиз.

Тираж сөзләр

- балбал
- пәдәз
- пәдәзчи
- қойташ
- сапалчи

Балдурқи түркйлик дәвир һәйкәлтарашлық сәнъитиниң алайида ядикарлиқлирини адәм қияпитидә таштин йонуп ясалған **балбал** яки **пәдәз (бәдиз)** дәп атилидиған тәсвиirlәр тәшкил қилди. Балбаллар вапат болған адәмниң роһиға бегишелап турғузулған балдурқи түркйлик диний урпи-адәтләрниң муһим бәлгүси болди.

Кона түркй дәвридики һөкүмранлар Тоңакек, Көлтекин, Ташпар хақан, Билгә хақанға орнитилған йоған таш һәйкәлләр вә аддий адәмләргө орнитилған һәйкәлташларниң көркөмлиги вә көләмиму һәрхил болған. Таш һәйкәлләр өр, аял, түрлүк яштики яшанған кишиләр, жигит-қызларниму өкис өттүрди.

Бу муһим! Балдурқи түркйләрниң диний йосунлириниң тәркиви мәқбәрә, қорған, балбал, сандуқташ, бәшташ, мәтин йезилған битик (пүтүк) ташлардин вә шундақла унин туғур-супа тешидин, арслан, қой, қошқар вә б. һайванатларниң таш һәйкәллиридин ибарәт болди. Көләмлик диний мәқбәридә 10—600 һәрхил, чоң-кичик таш ядикарлиқлар болди.

Ядига сақла! Балбал — қедимий түркйләр дәвридә ташни йонуп ясиған адәм қияпитидики таш һәйкәлләр. Уларда адәмниң бөк-тумиғи, тон-чапини, сақал-бұрты, бәлдик, зибу-zenət, қурал-ярак, идиш-аяқлири тәсвиirlәнди. Уларни мәрмәр, гранит, һекташлардин оюп-йонуп ясиған.

Х ө. дала өлкисидики түркй қәбилиләрниң ислам динини рәсмий қобул қилишиға бағылғы, балбал таш йонуш вә орнитиш пәйдина-

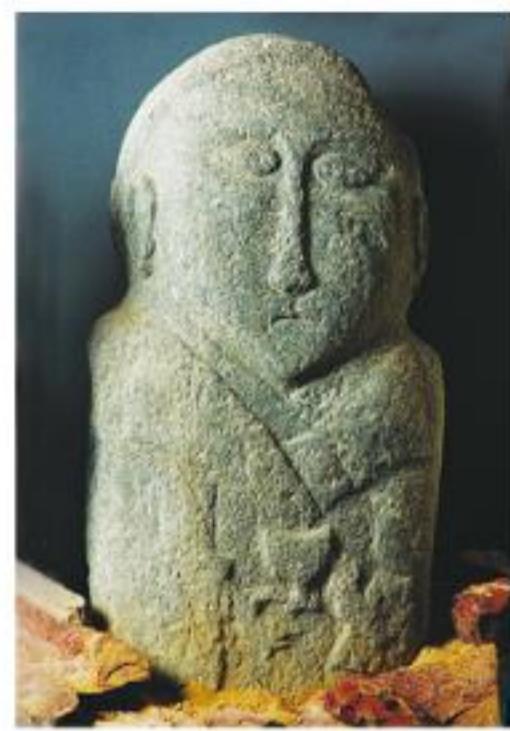
пәй өз өһмийитини йоқитишқа башлайду. Сөвәви, ислам дини бойичә адәм вә найванатлар қияпитини әкис әттүрүш мәнъий қилиннатти. Вақит өтүши билән балбал таш һәйкәлләр орнини түрлүк нәқиши-әрнәк селинған вә әрәп йезидики мәтиналар оюлған қәбир ташлири авуштурушқа башлиди. Һәйкәлташ ясиғучилар пәдәзчи әмәс, бәлки таш безигүчи дәп аталди. Һәрхалда таш устилири бәзидә таш һәйкәлни адәм қияпитигә охшитип оюп-йонуп, униңда урук тамғилирини, қурал-ярақ, найванатларниң ғува әксини, ай-юлтузларни әкис әттүрди.

Қазақ даласидики қәбир үстигө қоюлған қойташ, қошқарташ аталғуси — ташларниң қой вә қошқар тәсвиригә охшаш болушиға бағлиқ болди. Қойташ, қошқарташларниң алайды үлгилири Арал-Каспий арилиғида кәң таралди.

Қәбірташ ретидә турғузулған қойташ, қошқарташлар қазақ хөлқиниң әмәлий-безәк сөнъитидики таш йонуш һүнириниң надир үлгилири несаплиниду. Униң туғур-суписида һөрхил геометриялик шәкил-қияпәтләр, қурал-ярақ, илқа, тамғилар әкис етилди.

Ядинға ал! Найванатлар қияпитини әкис әттүрүш сәнъити — “Найванат (ан) услуги” қандак риважланди? Униң қедимий қабилицеләрниң һаятида алидиган орни қандак еди?

Сапалчилік һүнири. Балдурқи оттура өсирлик сөнъетниң алайды үлгиси сапалчилік — хумданчилік һүниридә яхши әкис етилди. Сапал буюм ясаш мәнири — хумданчи дәп аталди. Сапал

Балбал. Талас вадиси
(VII–IX əz.)

Қәбірташ.
Кизилорда вилайити

Палта, болқа билән йонулған
кошқарташ. Маңғистав вилайити

Бу қызықарлық!

Қазақлар балбални синташ, сұмбат таш, кичик таш, алп таш, таш батур, таш һәйкәл, һәйкәлташ, таш ядикарлық дәп һәрхил атиған.

чирак қута, пәш, очак), музыкилиқ өсваплар (ушқулдақ, сазсүрнәй вә б.), түрлүк оюнчуктарни ясиған.

Мәиший қача-қомучларға, сапал идишларға түрлүк найванатлар тәсвирини селип безөш көң тарапади. Конада мәдәниятке тәэллүк һәрхил сапал коза, комзәклөрниң тутқа-саплири билән боюн-әгмилириниң чәт-яқилириға қой, қошқар қияпити, түрлүк өрнәк-нәқишлиләр селиннатти.

Жанкәнт шәһиридин тепилған қош қошқар башлик хиш пәшниң ағзи һазирғычө сақлинип қалған надир ядикарлық. Қош қошқар беші үстигө қанатлық қошқар мұңгұз оюғи селинған.

Хумданчилар идиш-аяқтарни сапаси жуқури, тәбиий эмаль рәң-бояқтар билән бояп, түрлүк найванат, қүш, гүл, йопурмақтар қияпәтлирини мөлдірәнә өкис өттүрди.

Тәсвирий сөнъет. Far (қия) ташларға сүрөтләр селиш (петроглиф) — балдурқи түркійлик дәвиридә техиму давамлашти. Уларниң мәзмунида қедимий қәбилилөрниң сөнъити билән һәм охашашлық, һәм алайициліктер болди.

Ядига ал! Қазақ даласидики петроглифларниң мәзмуни қандақ вә қайси дәвиirlәрни өз ичиге алиду?

Қедимий Тараздикі хиш пәшниң макети. Жамбул вилайити

Жанкәнт шәһиридин тепилған қошқарбашлық пәш ағзи (IX–XI ғ.).
Кизилорда вилайити

Фар ташлардикі рәсим-сүрәтлөрдө болупму салтаң атлик, қурал асқан балдурқи түркій жәнчилири, аңчи-овчилар, садақчилар, қедимий малчилар, өй найванлиринин қияпити көплөп учришиду. Аилө наяти, ана вә бала қияпити, урук-қәбилө тамғилири көзгө алайды чүшиду. Урук-қәбилө тамғилири йонулған қия таш тизмилири болупму балдурқи түркійлик Жайсаң ибадетханисида көп учришиду.

Мәиший буюмларни ясаш. Әмәлий-безек сөнъити — күндилик турмуш-мәишийәттө, көркөм жиһаз, өй бисати вә һаказиларни ясашта қоллинилидиған ижадийәт түри. Мәиший буюмларға дәстүрлүк жиһазлар, кигиз өйниң ички бисат-жабдуқлири, һөрхил идиш вә безеклик буюмлар ятиду. Әмәлий сөнъет буюмлирини ясашниң асасий хам әшияси ретидө яғач, хиш, сүйек, терә, металл вә б. пайдилинилған.

Асадал — идиш-аяқ вә йемек-ичмек қоюш үчүн ясиган яғач жиһаз. Уни безәшкө қара малниң қовурға сүйеклири қоллинилип, униңға күмүч миқ, ушшақ күмүч қуйма-тұғмилири билән нәқиши бесилатти.

Ягаш орун — йетиш, ухлаш, орун-көрпө жиғиши үчүн ясалған өй жиһази. Униң баш тәрипинин сөл өгилмө келиши ятқан адәмниң аяқ вә беши бәдинидин сөл егиз болуп, дәм алғанда қан айлинишинин яхшилинишиға тәсир қилиду.

Сандуқ — кийим-кечек, рәхт, заргарлық зибу-зенәт в. б. қиммәт буюмларни саклашқа арналған өй жиһазлиринин бири. Төрдикі сандуқ молчилиқниң, ғәзнә-байлиқниң ипадиси еди.

Гиләм — өй ичигө алайды гөзөл түс беридиған жун әки паҳта жиптин тоқулған безек буюм. Гиләмлөр тоқулушыға қарап түклүк вә түксиз болуп бөлүнгөн. Гиләмни шундақла зенәт үчүн тамға илип, асқан вә иссиқ болуш үчүн едәнгө салатти.

Ядидің ат! Тағлиқ Алтайдикі Пазириқ сақ қорғинидин тепилған гиләмниң түркій тилдік хәлиқләрниң, жұмлидин қазак, уйғур вә б. миллій гиләмлиринин композицияси билән қандақ охашлиқлири бар?

Гиләм тоқушни мәхсус көсип қылғанлар *гиләмчи* атилип, униң билән асасөн аяллар шуғуллинатти.

Текимәт — кигизниң бетигө һөрхил зооморфлиқ оюқ-өрнек, нәқиши бесилған, едәнгө селинидиған өй буюми.

Таштики түркій жәнчилиринин тәсвири

Сирмақ — қазақларниң көчмән наятида қедимдин қоллинилип келиватқан кигиз япқы. Сирмақ үчүн пичилип елинған кигиз бетигө селинидиған оюқ-өрнәклөр башқа рәңлик рәхттин бесилип, униң чөт-яқилирини орап-йөгөп, ширип тикип тәйярлайду.

Керегедин өйгө соғ өтмөс үчүн кереге-тамға гиләм орнида тартип, илидиған бир түри — *тұскигиз*. Униң хәлиқ арисида *битпес* дәп атилидиған түри көң таралған.

Рәңлик кәштә — яғач орунниң үстки йекиға, тамға тартилидиған безәк буюм (задигалсиман). Уни бәрқут, пахта рәхт вә б. һәрхил рәхт түрлириниң бетигө өрнәк-нәқишлирни көштиләп бесип тәйярлатти.

Билимиңни тәкшүр:

1. Эр, аял қияпитидики балбал ташларниң безилишидә қандак пәриқләр болди?
2. Қойташ, қошқарташ ядикарлиқлириниң тәсвиригә қарап, уларниң мәна-мәзмунидики охашалиқ вә пәриқләр тоғрилиқ ейтىңдар.
3. Қазақ хәлқиниң әнъәнивий жиһаз вә идиш түрлирини атап беринлар.

§ 25. Балдурқи оттураәсирилик шәһәр мемарчилиғи

Бу дәристә:

- Балдурқи оттураәсирилик шәһәр қурулуши вә мемарчилиғиниң алайидиликлирини билимиз;
- Шәһәр қурулушкидикаммивий сорун орунлири тоғрилиқ билимиз.

Тирәк сөздәр

- шәһәр
- түрғун өйләр
- коча
- қувур

Улук Даладики шәһәр иншаэтлири қурулушлириниң вә мемарчилиқ сөнъитиниң тәрәққияти көп өсирилик тарихқа егә. Шәһәр мәдәнийити қедимиң адәмлөрниң таш вә бронза дәври макан-турақлириниң тәрәққий етиши асасида қелиплашти.

Ташқи сода мунасивәтлириниң, ишләп чиқарғучи егиликниң вә қол һүнәрвәнчиликниң риважлиниши шәһәрлөрдө ахалиниң топлишип, шәһәр ахалиси саниниң өсүшигө беваситө тәсир қилди. Балдурқи оттура өсирилөрдө жирик шәһәр мәркәзлири Сирдәрия, Чу вә Талас дәриялириниң вадилирида, Йәттису өлкисидө вә назирки Мәркизий Қазақстанда тәрәққий өтти. Шәһәр қурулушкиға вә иншаэтлөр түрғузушқа хам кесөк, көйдүрүлгөн хиш, саманлық лай, қум-таш, чим-топа, қомуч, һәрхил яғач вә б. йәрлик хам өшиялар пайдилинилди.

Ядинға ал! Археология пәниниң тәтқиқат саһаси вә археологиялык ядикарлықтарни қайта атап өтүңлар.

Балдурқи оттура өсирләрдә назирқи қазақ елидә шәһәрләр алайды гүлләнгән еди. Сирдәрия, Или, Чу, Талас дөриялиринин вадилиридики шәһәрләрдин өйләрни едән астидин исситидиган исситиш системилиринин қувурлири төпилди. Тараз, Иккиоғуз, Қойлуқ ошаш шәһәрләрдин дөриядын шәһәргө су көлтүрүш үчүн мәхсус тартилған хиши қувурларнинг из-орунатри төпилған.

Көрүклөр, йөр астидики су амбарлири, шәһәрни айландуруп турғузған егиз сепил-қамаллар, уларниң, дәрвазилири, күзәт мунарилири, су тосмилири — буниң һәммиси оттураөсирлик қурулуш сөнъитинин алайды үлгилири. Оттураөсирлик шәһәрләрдә явдин қоғдиниш үчүн шәһәрни қоршап сепилтамлар турғузулған.

Шәһәрниң турғун өйлири кварталларға бөлүнүп, кәң коча бойыға орунлашти. Өйлөр көпинчө хам кесөктин турғузулуп, өгүзи гүмбәз шәклидә йепилди. Жөнупта шәһәр өйлиринин асасий қисми яғасиз турғузулған. Тағлиқ өлкіләрдики шәһәр кочилириға шехил-ташлар селинатти.

Оттураөсирлик шәһәрләрни илим-пәндә рабат, цитадель, шәһристан дәп бөлүп қараштуриду. Бирақ бу хил уйғунлук Оттура Азияниң оттураөсирлик шәһәрлиридә муқум сақланғини билөн, далалиқ өлкіләрдики қәлъәләрдә мундақ изчиллиқ болмиди.

Цитадель (итал. тилидики *cittadella* – кичик шәһәр) — оттураөсирлик шәһәрләрниң мудапијә иншаэтлири билөн қоршалған мәркизий қисми, йәни “шәһәр ичилики кичик шәһәр” охшаш бөлиги. Шәһәрниң бу бөлигидә шәһәр һакиминиң сарийи, мәмурый вә диний имарәтлөр орунлашқан.

Шәһристан — оттураөсирлик шәһәрләрниң жәмийәтлик имарәтлөр, сода вә мәдәний мәһкимилири орунлашқан бөлиги. Дәләтлик хизмәттики өмәлдарлар вә йәрлик ақсүйәклөрниң турғун өйлириму шәһәрниң мошу бөлигидә орунлишатти. Шәһристанда шәһәр һакиминиң урук-туққанлири, күзәтчи-муһапизәтчилири, һәрбий хизмәтчилөр, диний өлүмалар, содигәр-тиҗарәтчилөр яшатти. Шәһристан цитадельни айландуруп яки бир йекиға улаштуруп селинатти. Униң сиртидин мудапијә иншаэтлири селинип, хәндәк билөн қоршилатти.

Отрап, Тараз, Баласағун, Талхис шәһәрлиринин шәһристан бөлигидә жүргүзүлгөн археологиялык қезилма ишлири мечит, мәдрисә, монча охшаш диний-мәрипәт вә тазилик жайлиринин шәһәрниң мошу бөлигидә орунлашқанлигини көрсөтти. Оттураөсирлик шә-

Қойлуқ шәһиридин төпилған қувур. Алмута вилайити

Тараз шәһириниң орни.
Жамбул вилайити

Савран шәһириниң сепил Қалдуқлири.
Түркстан вилайити

hөрлөрниң мошу бөлигидин шәһөрни су билөн тәминлөш құвурлири көп тепилған.

Рабат — оттураәсирлик шәһөрлөрниң аддий пухра-аналиси яшайдыған чөтки бөлиги. Шәһөрниң наллиқ турғунылириниң хусусий егиликлириму мошу бөлөктө селиннатти. Уни шәһөрни йемәк-ичмәк билөн тәминлөйдіған йеза егилик мәйдани дәп қараашқыму болиду. Бәзи оттура әсирлик шәһөрләрдә работниң сиртидинму мудапийә иншаәтлири селинип, орилар билөн қоршилатти. Рабатта базар, карван сарай, мечитлар охшаш жәмийәтлик орунларму болған.

Оттураәсирлик шәһөрлөрниң гүллиниши Улук Ипек йоли тар-миғиниң бойида орунлашыши билөн зич бағлинишлиқ болди. X ə. географи әл-Макдуси Тараз шәһирини “4 дәрвазилиқ, мечитлири бар, аналиси зич орунлашқан, өтрапи ора-кодаң билөн қоршалған, бараксан бағу-бостанлық гөзөл шәһөр” сүпитидә тәсвирилиди. Суяб шәһириму жирик сода вә сәясий мәркәз болған. Бу шәһөр төрт әсир мабайнида бир-бирини авуштурған балдурқи оттураәсирлик үч дөлөтниң: Фәрбий Түрк хақанлиғи, Түркөш хақанлиғи, Қарлук хақанлиғиниң пайтәхти болди. X ə. әрәп географи әл-Макдусиниң йезишичө, Баласағун шәһири “парағөтлик, аналиси көп, жирик шәһөр” болған.

Сирдәрия вадисидики шәһөрлөр сода вә қол hұнөрвәнчилик мәркәзлири болди. Отрап (Туарбәнд, Туар, Тарбәнд, Фараб) — назирқи Жәнубий Қазақстан территориясидә орунлашқан кона шәһөрлөрниң бири. V—XV ə. Отрап Арал бойидики көчмөн қәбилиләр билөн сода ясадыған мәркәз, Иран вә Оттура Азиядин Сибирь, Монғулийә вә Хитайға қатнаайдыған сода йолидики муһим шәһөр болди. Шәһөрдә мәдрисә, мечит, мәқбәриләр селинған. Савран шәһириниң сепил-қамали вә мунариси шу дәвирдики қурулуш сөнъитиниң нәмуниси еди. Сығнақ — өз дәвридә қипчактарниң, кейин Ақ Ординиң, Қазақ ханлиғиниң дәслөпки пайтәхти болған. Шәһөрниң сепил-истеңкамлири билөн дәрвазилири өз заманисиниң мемарчилік

ядикарлиғи несаплиниду. Шәһәрдә мечит, монча, устихана, тәңгәтийин қуюш жайлири, чоң базар курулушлири болған.

Мошундақ жирик мәдәний-сода мәркизи, қол һүнәрвәнчилик вә диний мәркәз ретидә тонулған Испижаб (Сайрам), Яси (Түркстан), Баршинкөнт (Хишқөлъө, Қизқөлъө), Йенікөнт, Жент шәһәрлириниң тарихта алидиған орни алайды.

Балдурқи оттураәсирләрдә шәһәрләр вә анали саниниң көпийиши қол һүнәрвәнчиликниң риважлинишиға ижабий тәсир қилды. Шәһәрләрдә тәңгә қуидиған сарайлар, хумданчилик, сапалчилик вә башқиму устиханилар ишлиди.

Билимиңни тәкшүр:

1. “Шәһәр истеңками”, “Шәһәр дәрвазиси”, “Дәрваза мунариси” дегән немә вә улар қандақ хизмет атқурди?
2. Оттураәсирлик шәһәргә тарихий сәяһәт яки “Мән оттураәсирлик шәһәр турғунимән” намлық эссе йезинлар.

§ 26. Балдурқи оттураәсирлик мемарчилік ядикарлиқлири

Бу дәристә:

- қазақ даласидиқи мемарчилік сәнъет ядикарлиқлириниң надир ұлғилири билән тонушимиз;
- мемарчилік сәнъити ядикарлиқлириниң түр вә алайдиқлирини оқуп-билимиз.

Мемарчилік сәнъити. X—XIII ə. өмәлий-безөк сәнъитиниң риважлиниши мемарчилік билән беваситә бағлинишлик. Іерқандак һашамәтлик имарәт һәрхил өрнөк-нәқишлир билән безәлди. Мундақ бена, сарай, мәқбәрә вә башқиму мемарчилік комплекслири оттураәсирлик сәнъет мәһсули болуп несаплиниду. Һазирқи Қазақстандиқи оттураәсирлик мемарчилік сәнъитиниң ядикарлиқлириға карван сарайлар, мунарилар, мәқбәриләр, мечит вә мәдрисә иншаэтлири, мазарлар ятиду.

Қедимий Талғар шәһириниң орни.
Алмута вилайити

Тирәк сөздәр

- мәқбәрә
- мунарә
- мазар
- мечит
- шәриқ мончиси

X—XII əə. селинған мемарчилиқ сөнъити ядикарлиқлиринин көпчилиги исламий мемарчилиқ сөнъити түригө ятиду.

Бу муһим! Ислам дининиң мустәһкәмлинип, кәң қанат йейиши билән биллә, мусулманлықниң гөзәллик тоғрилиқ чүшәнчә вә әнъәнилиригә уйғун келидиған йені иншаәтләр (мечит, мәдрисә, мәқбәрә вә һаказа) аммивий селинишқа башлиди.

Савран минареттері.
1866-жылдың фотографиясы

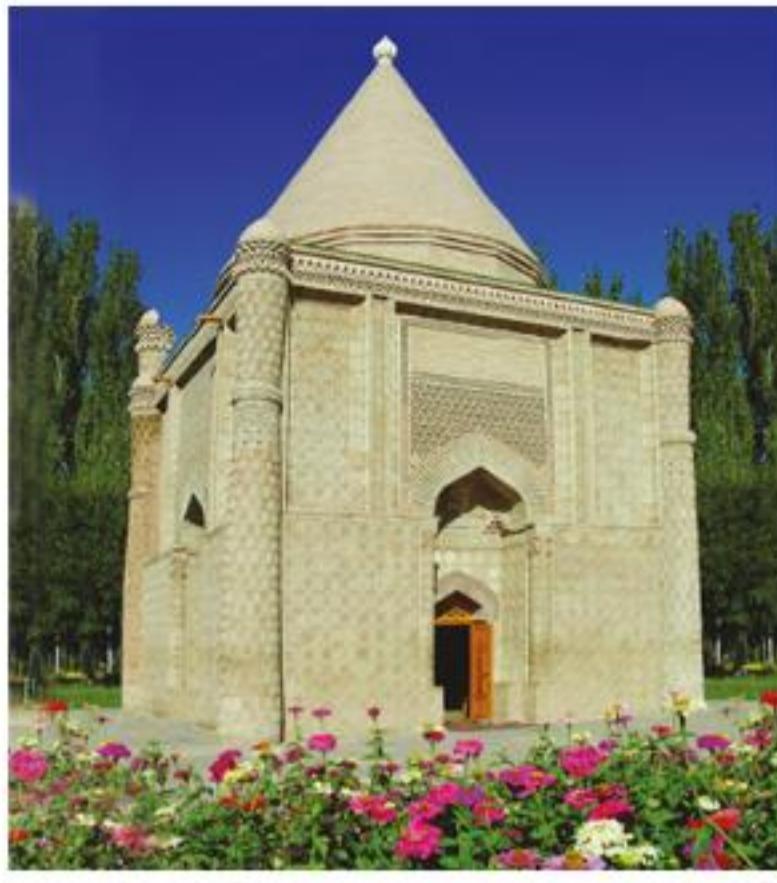

Әслигә кәлтүрүлгөн Бегим ана минареттері

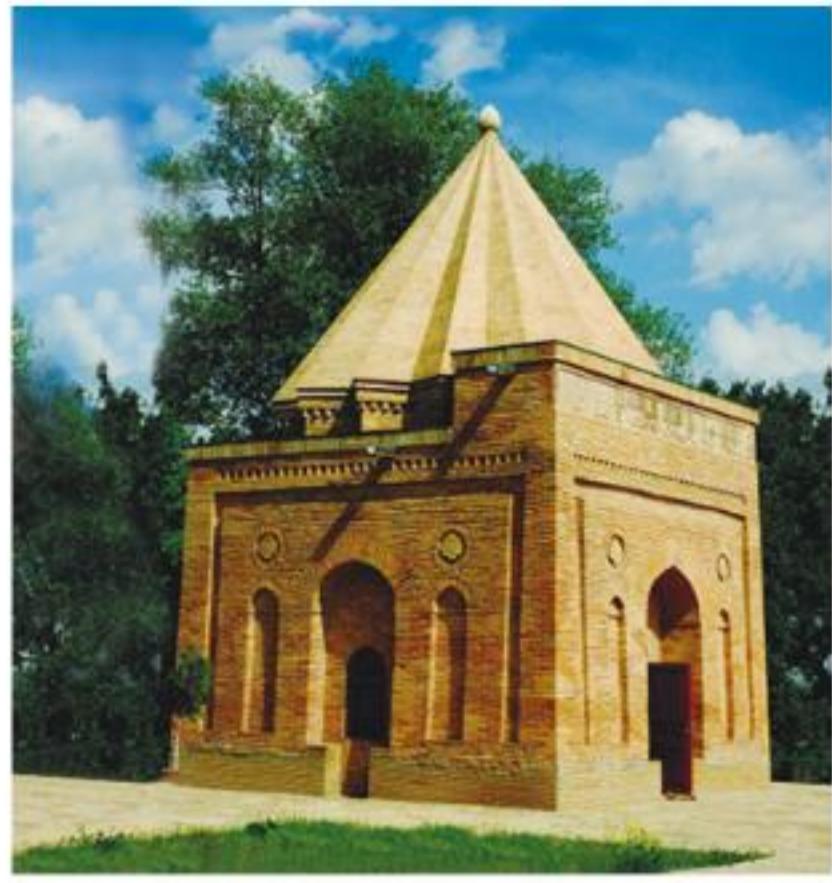
Ядинаңда сақла! Оттураәсирлик қурулушчилар қурулуш материаллириға алайынде көңүл бөлгөн, шу дәвиләрдә ясалған хиш вә әйнәк бояқлири өз сүпитетті түпәйли та бүгүнки күнгичә әйни петичә сақланмақта.

Мунарә — Қазақстандық мемарчилиқ ядикарлиқлиринин өзигө хас, надир бир түри. Мунарилар көпинчө учлук вә егиз, дүглөк яки көп қирлиқ болуп селиниду. Мунариниң бир түри қедим заманда мудапијә, күзәтхана яки мәхсус бөлгү бериш мәхситидә айрим һалда яки шәһер дәрвазиси билән биллә турғузулди. Қедимий Савран шәһириниң дәрвазисида икки мунарә болған. Әнди мунариниң иккінчи түри болса диний рәсим-йосун вә сиғиниши-тевиниши ядикарлиқлиғи сүпитетті шәкилләнди. VIII ə. назирқи Шәрқий Қазақстан вилайитидә қәд көтөргөн Дингөк, XI ə. назирқи Қызылорда вилайитидә селинған Бегим ана, Сараман-Қосы мунарилири өзлиригө алайынде диққет ағдуриду. Мунариләрниң үчинчи түри — мечитларда өзөн чақиришқа арналған егиз мунариләр. Бу хил мунариләр, адәттә, өң жуқурысисида өзөн чақиридиған мәхсус орни, йорук чүширидиған оюғи бар егиз иншаәтләрдин ибарәт. Униң жуқурысига ичидики пәләмпәй арқилич чиқиду.

Ойлан! Мунарилар түрлиринин охшашлық вә алайыниликлири немидә?

Айшә бұви мәқбәриси.
Жамбул вилайити

Бабажа хатун мәқбәриси.
Жамбул вилайити

Мәқбәрә — қәбир бешиға селинған гүмбәзлик тарихий-мәдәний ядикарлиқ. Іазирқи Жамбул вилайитидә орунлашқан Айша бұви мәқбәрисини XI—XII өз. Қарахан (Әвлия Ата) сөйгүси Айшә бұвинин қәбир үсти ядикариғи ретидә салтурған. Мәқбәрә шекли квадрат-симан ясалған болуп, булуңлири түврүклөр арқилиқ көтирилгөн. Мәқбәринин оттурисида қәбир теші орнитилған. Мәқбәринин тамлирида өрөп йезиғида мәтин пүтүлгөн. Мәқбәрә тамлиринин ташқи бөлиги болса түгөл өрнөклик кублар билөн қапланған.

Айшә бұви мәқбәрисиниң йенида униң күткүчиси һәм мәслинәтчиси болған Бабажа хатунин мәқбәрисиму XI—XII өз.

Қарахан мәқбәриси. Жамбул вилайити

селинған. Униң тамлири хишин турғузулуп, үсти гүмбәз билән йепилған.

Ениқла! Айшә бұви вә Қарахан тоғрилик ривайәтни оқуп, уларниң ким болғанлиғини ениқла.

Қарахан мәқбәриси — Тараз шәһиридә орунлашқан, һули XI—XII өз. селинған тарихий ядикарлық. Бу имарәтниң тик түврүклүк һәм төпсі гүмбәзлик йоған бөлмиси, сирттин киридиған үч һожриси, төпигө чиқидиған пәләмпәйлик мәхсус бөлмиси бар. Ядикарлық хәлиқ арисида “Әвлия ата” гүмбизи дәпму аталған.

Оттура өсирлик мемарчилиқ сәнъет ядикарлиқлириға мечит вә мончиларму ятиду. Кедер қөлтәесидә жүргүзүлгөн археологиялық қезилма ишлар нәтижесидә өң кона мечитниң орни тепилди. Мечит шәһристаниң мәркизидә орунлашқан. Мечитниң тамлири хишикесекләрдин турғузулған. Мечит XI—XII өз. селинған. Мошундақ мечит Талас вадисидики қарлуқтарниң Өрнөк (Көлчөп) шәһирини қазғандыу тепилған.

X—XII өз. селинған *Құмчиқ Ата* йәр асты мечити назирқи Түркстан шәһиридә селинған. Мечит тамлири хишин турғузулған. Бөлмиләрниң тамлирида чирақданларни қойидиған йочуқлар бар.

Қазақ йеридә XI ө. башлап *шәриқ мончилири* селинған. Оттар шәһириниң рабат бөлигидин 2 монча изи тепилған. Мончиларниң йешинидиған, жүйинидиған, дәм алидиған, от қалайдиған, кир жуйидиған, су исситидиған мәхсус бөлмилири болди. Мончини су билән тәминләш мәхситидә мәхсус қудук қезип, мончидин чиқидиған еқинда сular су қувурлири арқилиқ бернаниң сиртидики кодаңға еkip чүшөтти. Мончини едән астидин жүргүзүлгөн иссик өткүзүш каналлар системиси арқилиқ қиздуратти.

Тараз шәһиридинму XI ө. селинған 2 мончиниң орни тепилди. Бириңи мончиниң түрлүк мәхсөтләрдә қоллинилидиған 7 бөлмиси болған екөн. Монча ичидики мәхсус орунлар, покәйләр, орундуқлар, но, полихромлук там зенәтлириниң қалдуқлири униң яхши безәлгөнлигидин деректериден. Мончилар жәмийәтлик иншаэтләр қатарида муһим орунда турған еди.

Билимиңни тәкшүр:

1. X—XII әз. селинған мечитларни атанлар.
2. Мунарә түрлириниң алайидилигини тәрипләңлар.
3. Қазақ йеридики Шәриқ мончилириниң алайидиликлири немидә?
4. Түркстан шәһиридикі қедими мончиға қошумчә материаллар издәш арқилиқ сәяһет қилинлар.

§ 27. Әл-Фарабий — аләмниң улук мұтәпәккүри

Бу дәрістә:

- аләмниң улук мұтәпәккүри Әбу Насир әл-Фарабийниң һаяти вә паалийити билән тонушимиз;
- Әбу Насир әл-Фарабийниң әмгәклири тоғрилиқ оқуп-билимиз.

Шәриқниң мәшһүр алими әл-Фарабий 870-ж. Фараб (Отрап) шәһиридә һәрбий қолбашчиниң аилисидә дунияға көлгөн. Униң толук исми — Әбу Насир Мұхәммәт ибн Тархан ибн Узлақ әл-Фарабий. Отрап мәдрисисидә, Чач (Ташкөнт), Семәрқәнт, Бухара, андин кейин Харран, Мисир, Халеб (Алеппо), Бағдат шәһәрлиридә билим алған. Әл-Фарабий — түркій мұтәпәккүрлириниң ичиidә исми аләмгә тонулған өң мәшһури вә “Аләмниң иккинчи устазы” дәп аталған алим.

Әл-Фарабий дәсләпки саватини кона түркій тилида Фараб шәһиридә ачқан. Бала чағлиридинла билимгө хуштар болған әл-Фарабий Оттура Азия, Парс, Ирак, Әрәп әллиригө сәпәр чекип, билим алған. 12—16 йешида сода карваниға өгишип Бағдатқа атланған. Шу дәвирдики Бағдат хәлипилигини башқұрған Аббас сулалисиниң даңлық вәзири түркстанлық Фараб шәһиридин чиққанлар еди. Шу дәвирдә Бағдат шәһири илим-пән вә сәнъет адәмлирини қучак йейип қарши елип, уларниң ижадий қабилийитиниң риважлиниши үчүн бариче шарайтлар яритилған мәркәз еди.

Бағдатта “Байит әл-һәқмә” намлық алимлар өйи вә аләмдики өң бай китапхана бар еди. Болғуси алим бу йәрдә қедимий грек алимлириниң қолязмилири билән тонушуп, Шәриқ вә Грек-Рим мәденийити арисидики алақиниң риважлинишиға өз үлүшини қошиду. У Аристотельниң “Метафизика”, “Категория”, “Бириңчи вә иккинчи категория” охшаш әмгәклиригө изаһларни язиду. Шундақла Птоломей, Платон әмгәклирини тәһлил қилиду.

Әл-Фарабий философия, логика, этика, эстетика, сөясөтшұнаслиқ, ижтимаийшұнаслиқ, лингвистика, поэзия, натиқлиқ сәнъет вә музыка саһалири билән шуғуллиниду. У тәбиэтшұнаслиқ йөнилиши бойиче астрономия, астрология, химия, география, космология, математика, медицина пәнлириниму өзлөштүрүп 200 чә ил-

Тирәк сөзләр

- Отрап
- Фарабий
- “Аләмниң иккинчи устазы”

Әбу Насир
әл-Фарабий

Бу қизиқарлық!

Тарихий мәлүмәтлар бойынша, әл-Фарабий 70 кәйеңин тилни билгенді. Әл-Фарабий аммибап мұзықант, композиторму болған, яш чөгидин өзини нахшичи, сазчи ретидә тонутқан, саз әсваларины чалған.

Әл-Фарабий ядикарлиғи. Алмута шәһири

өждадимизниң наяты вə ижадийитини тәриплөидиган, Қазақстан тарихини баян қилидиган мирасған қурулди.

ВИЛИМИҢ ТӘКШҮР:

1. Әл-Фарабий исми берилгән қандақ оқуш орунлири, мәркәзләр, мәңкимиләр, йәрләр бар?
  2. Әл-Фарабий шүғулланған илим-пән саһалирини, уларниң тәтқиқат йөнилишлинини атаңлар.

мий өсөр язди. Уларниң қатарида “Асман астидики дүния”, “Рөһимдил шәһәр турғунылириниң көзқариши”, “Дөлөт өрбаплириниң ибрәтлик сөзлири”, “Философияни үгиниш үчүн најәтлик шәртләр һәккүдә трактат”, “Илим-пән тизимлиги”, “Поэзия сөнъити һәккүдә”, “Бөхит йолини издәш”, “Риторика”, “Пухралиқ сәясәт” вə башқа өмгөклири бар. Алимниң өмгөклири дүнияға көңтаралған вə аләмниң көплигөн тиллириға тәржимә қилинған.

Бу муһим! Әл-Фарабийнин 1100 жиллиғи 1975-ж. ЮНЕСКО миқиясида кәң атап өтүлди.

Әл-Фарабий адәмләрниң көзлигөн мәхситигө йетиши пәкәт өзигила бағлиқ екәнлигини, адәм роһий-мәнивий жәһәттин дайими мүкәммәллишип турушқа тегишлигини тәкитлигөн. Адәм пәкәт һәқиқәтни, қоршиған дунияни вә муһитни тонуп-билиш арқылы йетилиду дәп йәкүнлигөн.

Өз заманисида алимға зор һөрмәт көрситилгөн. У 950-ж. Сириядә (Шам), Дәмәшқ шәһиридә вапат болған. Мәшхүр алим әл-Фарабийниң мазири Дәмәшқ шәһиридә турғузулған. 2011-ж. дөлитимизниң “Мәдәний мирас” Миллий стратегиялык программасы даирисидә Дәмәшқ шәһиридә әл-Фарабийниң тарихий-мәдәний мәркизи вә мәқбәриси селинди. Бу йәрдә бүйүк

Жадийитини тәрипләйдиган, шундақла илидиған мирасғаң қурулди.

§ 28. Қазақстандикі оттураәсирлик илим-пәнниң тәрәкқияти

Бұ дәристә:

- IX–XII ғас. тил, илим-пән вә әдәбиятниң тәрәкқияти билән тонушимиз;
- Й.Х.Һажип, М. Қәшқәрий, F.Ә.Яссавий әмгәклири билән тонушимиз.

VII—VIII ғас. башлап назирқи қазақ йеридө үзек-сизик, поэзия, әдебият, тарих пәнлиринин шәкиллинишкө башлиғанлығы мәлум. Униға “Оғузнамә”, “Қорқит ата китави”, Маһмут Қәшқәрий, Йұсуп Хас Һажип, Сулайман Бакирғани, Фожа Әхмәт Яссавий, Мұхәммәт Һәйдәр Дорлатийларниң ижадийити вә XIV—XV ғас. һөрхил луғетләр испат болалайды.

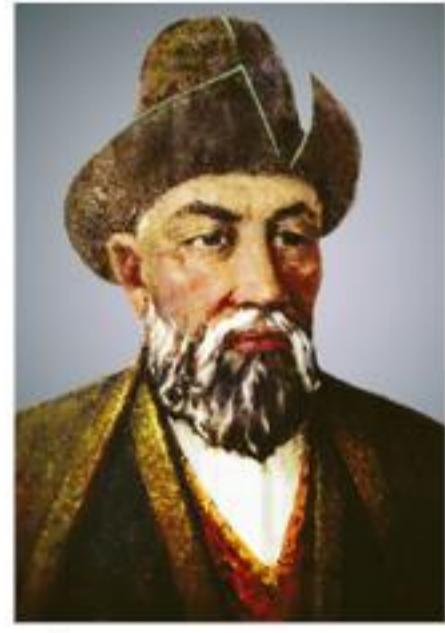
Йұсуп Хас Һажип (Баласағуний) 1020-ж. Йәттису өлкиси, Баласағун шәһиридө дунияға көлгөн. Толук исми — Йұсуп Хас Һажип Баласағуний. У шаир, мутәпәккүр, алим, дәләт өрбаби ретидө тонулған. Өз заманисида философия, математика, медицина, астрология, сөнъетшұнаслиқ, әдебиятшұнаслиқ, тильтұнаслиқ вә башқыму илим-пән саһалириниң тәрәкқиятиға зор үлүш қошқан. Йұсуп Хас Һажипниң дуниявий әдебият вә мәдәният тарихида йезип қалдурған надир өсөри “Қутадғу билик” (Қутлук билик) дастани — XI ғ. кона уйғур тилида йезилған хелө көлөмлик һәм мурәккәп өсөр. Әдип бу дастани 1070-ж. йезип тамамлиған. Дастанни Қараханийлар сулалисиниң вә дөлитиниң (942—1210-жж.) асасини салғучи Сутук Қара Буғра ханға соға қилиду. Хақан әдипкә Хас Һажип уванини берип, уни Баш вәзириліккө тайинлиған.

Дастанниң 1439-ж. Һерат шәһиридө тепилған кона уйғур тилида йезилған нусхиси назир Вена шәһиридики Корольлук китапханыда сақланмақта. Әнди өсөрниң әрәп һөрипидө XIV ғ. бириңчи йеримида көчирилгөн иккінчи нусхиси болса Мисирниң Қайирә шәһиридики Кедивен китапханисида сақлиниватқанлығы еникланди.

Йұсуп Хас Һажип “Қутадғу билик” дастанни пүткүл түркійләр алимиғә чүшинишлик болған кона түркій (уйғур) тилида язған. “Қутадғу биликтө” падишалар, вәзиirlөр, хан сарийиниң хизмәткарлири, әлчилөр, һәrbий қолбашчилар, әскәрлөр, ашпәзлөр, һүнәрвәnlөр, деханлар, малчилар вә башқыму кәсип егилириниң жәмийәттиki орни, уларниң мұжәз-хулуқлири,

Тирәк сөзләр

- Йұсуп Хас Һажип
- Маһмут Қәшқәрий
- Әхмәт Яссавий

Йұсуп Хас Һажип

Маһмут Қәшқәрий

нокүк вә мәжбuriйәтлири қандақ болушқа тегишлиги һәккидә айрим-айрим тохтилип, өтраплик баян қилинған. Шундақла өсөр қедимиң түркiйлөрниң өнъенә-дәстүрлири, аң-сөвийәси өкис етилгөн вәсийәт, ибрәтлик сөзләр топлимi ретидә түзүлгөн. Дастанниң мүкәддимисидә Худа, Пәйғембәр вә илим-пәнниң мәхсөт-мәнийити һәккидә баян қилиниду.

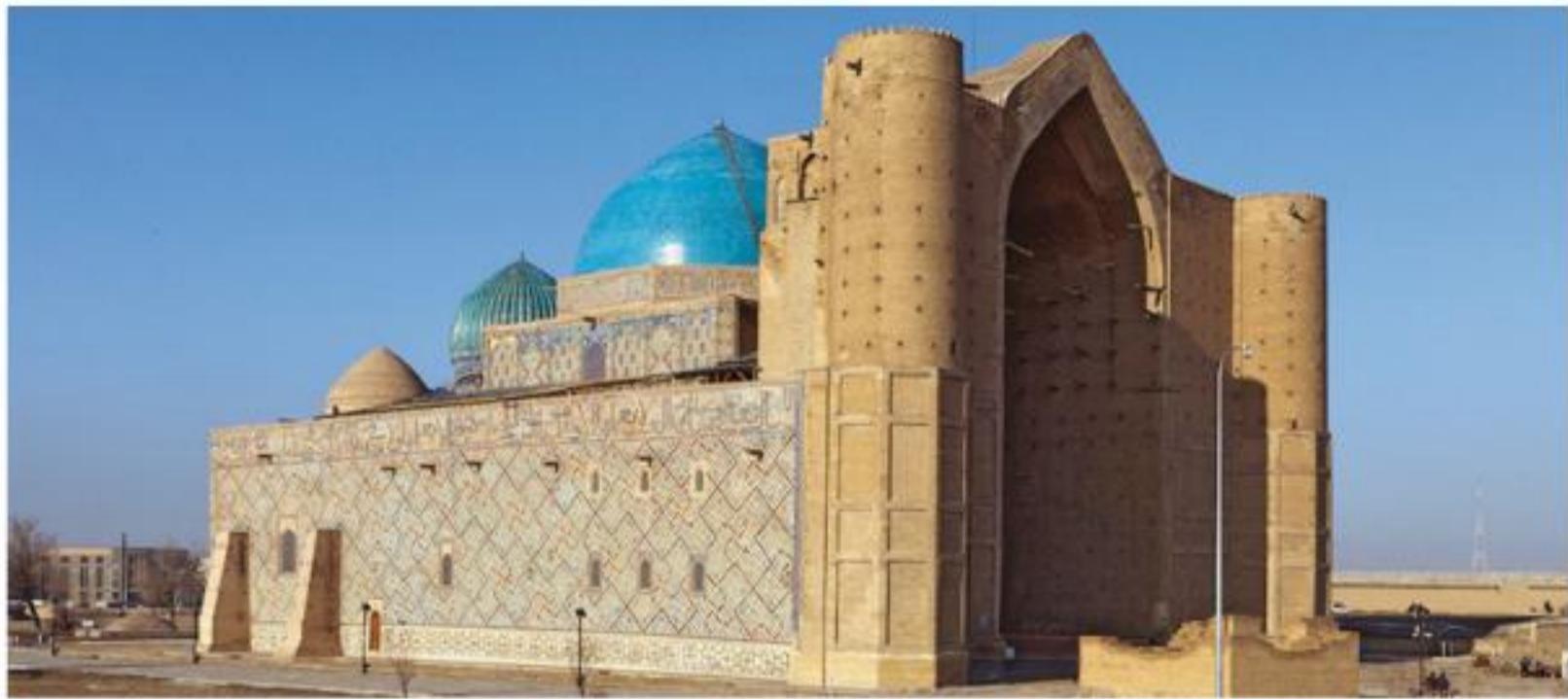
Маһмут Қәшқәрий 1008-ж. назирқи Иссиккөл өтрапидики Барсхан шәһиридә туғулған.¹ Маһмут Қәшқәрийниң “Дивани луғәтит түрк” (Түркiй тилларниң луғити) намлиқ түркчә-әрәпчә изаһ луғити XI ə. язма өдәбиятиниң көрнәклик ядикарлиғидур. Бу өмгөк түркiй хәлиқлиригө ортақ өдәбий вә тарихий өһмийити зор есил мирас. Маһмут Қәшқәрий бу өсәрини 1072—1078-жж. Бағдат шәһиридә йезип тамамлиған. Өсөрдә 29 түркiй қәбилиниң нами, түркiй тиллиқ хәлиқлөрниң турмуш-мәишийити, орунлишиши, тарихи, мүжәз-хулқи һәккидә вә тәбиәт һадисилиригө мунасивәт-лик изаһлар берилгөн. Луғәтниң Маһмут Қәшқәрий өз қоли билән язған түп нусхиси сақланмиған. Өсәрниң көчирилгөн нусхилири Бағдат китапханисидин вә Стамбулниң Фатих китапханисидин төпилған. Алимниң З томлуқ бу өмгигидә 6800 түркiй сөз илмий айлинимға жәрий қилинип, системилаштурулған. Аталмиш дүрөт 1915—1917-жж. Стамбулдики Ахмет Рифат нәшриятидин үч томлуқ болуп нәшир қилинған.

Маһмут Қәшқәрий ҳәритиси

Бу өмгектө ғәриптин шәриқкә қарап созулуп ятқан қәбилиләрниң турақлири, қәвм-тәйпиләрниң намлири вә түркiй тилларниң қоллиниш даириси көрситилиду. Шу дәвирдикi түркiй қәбилиләр арисида көң қоллиништа болған мақал-тәмсилләр, нахшилар, бейит-қошақлар, һекмәтлик сөзләр вә көркөм охшитишлар тәпсилій йезилған. Бу йәрдикi ислағиңе болған хәлиқ еғиз өдәбиятидин елинған үлгө-нәмуниләр, кона

¹ Уйғур өдәбиятида М. Қәшқәрий 1008-ж. Каражанийлар пайтәхти Қәшқәрийниң Опал үйеси, Азиқ кәнтидә туғулуп, 95—97 үешида шу йәрдә вазап болған дейи-лиду. “Һәэрити моллам мазари” аталмиш бу мәкбәрә назир XXЖ, ШУАР бойичә дөләт қаримиғидики қоғдилидиған жай. 2008-ж. ЮНЕСКО тәрипидин Маһмут Қәшқәрийниң 1000 жиллиғи көң нишанланды. (Тәһрираттин.)

Әхмәт Яссавий мәқбәриси. Түркстан шәһири

дәвирлөр, йәни сақ вә һунлар заманисидин тартип сақлинип келиватқан мәденийә вә мәрсийәләр толук көлтүрүлгөн. Әсәрдә қедимий қәбилиләрниң ишәнчә-етикаатлири, турмуш-мәишийити, дуния қариши яққал өкис етилгөн.

Бу муһим! Маһмут Қәшқәрийниң өз әсәридә сизип көрсөткөн дүгләк хәритиси тарихтика әң қедимий түркій хәритә болуп һесаплиниду.

Әхмәт Яссавий

Түркстан шәһири XIII ә. Оттура Азиядикى суфизм поэзиясиниң мәркизи болди. Мошу дәвирниң көрнәклик вәкиллириниң бири **Фожа Әхмәт Яссавий** тәхминән 1093-ж. (бәзи мәлumatларда 1103, 1041-жж.) Исфижаб (назирқи Сайрам) шәһиридә дунияға келип, 1166-ж. Яси (Түркстан) шәһиридә вапат болған. Фожа Әхмәт Яссавийниң “Диван-и-hekmet” (Некмәтләр китави) намлиқ шеирлар топлими қипчак даласи вә Мәркизий Азиядә чүшинишлик болған кона түркій тилида еғизчө таралған. “Диван-и-hekmetниң” түп нусхиси назирғичө тепилмиди. Униң өң кона нусхиси XVI ә. өрөп йезиғида чағатай тилида көчирилгөн.

Әсәрдә сопилик илим, Яратқуучиға дегөн изгү муһәббәт, уни етирап қилиш, мәдәний, әнъәнивий наят қиммәтлири, иман, қанаәт, кичик пеиллик, мәрт-мәрданилық, адәмгәрчилик хисләтлири тәшвиқ қилинған. Некмәттө Әхмәт Яссавий өзиниң устази Арислан бабаниң вәсийәтлирини төрғип қилиду. Хәлиқ арисида “Арислан баба йенида түнө, Фожа Әхмәттин тилө” дегөн нәқил бар. Қөпчилик, қелиплашқан әнъәнә бойичә, дәсләп Арислан бабаниң, андин Фожа Әхмәт Яссавийниң қәбригө берип тавап қилиду.

Яссавий ислам дини тарихида “сопилиқ еқимниң” асасини салди. Яссавий илими көчмөн түркій жамаәсини иманлиққа чақирди, түркій хәлиқләрниң мәдәнийитиге зор өзгириш елип көлди. “Ислам динини пәкәт өрөп тили арқилиқла тонуп-билишкө болиду”, деген чүшөнчини йоққа чиқирип, диний-сопилиқ өсөр-өдөбияттарни кона түркій тилида язди. Қуръанниң мәнасини, шәриәтниң қирсиририни, диний қаидиләрни йәрлик хәлиқкө өз тилида тонутти вә түркій хәлиқлириниң чүшинип-оқушыға имканийәт яратти.

Билимиңни тәкшүр:

1. IX—XII əә. илим-пән вә әдәбиятниң көрнәклик вәкиллирини атаңлар.
2. Яссавий әмгигинин асасий йөнилиши қандақ болған?

§ 29. Оғуз-қипчақ язма ядикарлиқлири

Бу дәристә:

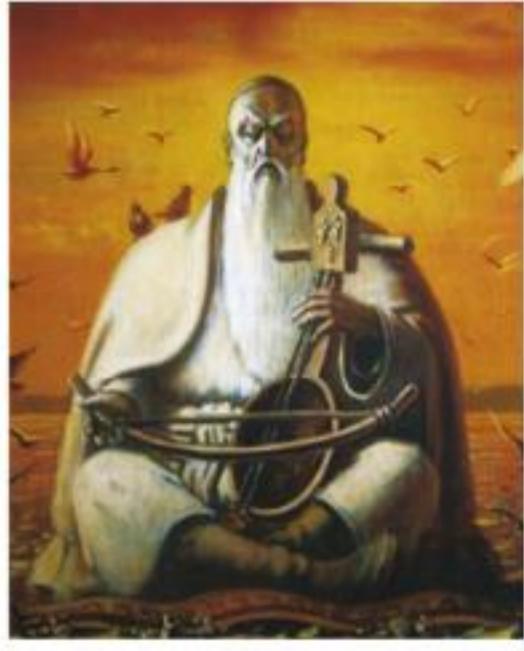
- “Қорқит ата китавиниң” әһмийитини тонуп-билимиз;
- “Кодекс Куманикус” луғитиниң хәлиқара мунасиватләрдиң роли билән тонушимиз;
- “Оғузнамә” дастан һәққидә билимиз.

Тирәк сөзләр

- эпослук жирлар
- оғуз тили
- қипчақ тили

“Қорқит ата китави” — қәһриманлық эпос үлгисигә ятидиган, оғуз-қипчақ дәвринин язма мираси. Пұтқұл Мәркизий Азиядик түркій тиллиқ хәлиқләр, өзәрбәйжан, Осман түрклири арисида көң таралған. Бу тарихий-әдәбий мирас оғуз тилида ейтилип, XV ə. Кавказда оғуз тилида хәткә пүтүлгөн. Илим-пәндә униң 2 нусхиси можут. Бириңчиси — Дрезден китапханисида сақланған 12 қәһриманлық қиссә. Иккىнчиси — Ватикан китапханисида сақланған 6 қәһриманлық дастандин ибарәт нусхиси.

“Қорқит ата китави” 12 хил қәһриманлық дастандин ибарәт. Униңдикі ривайәтләр, көчмөн һаят тәрзи, ишәнчө-етиқатлар, йәр-су намлири X ə. Сирдәрия-Арал оғузлириға тән уқум-чүшөнчиләр. Бу дастан Кавказда хәткә пүтүлгөнликтин, униңда шу төвөниң намлириму көпөрөк тилға елиниду. “Қорқит ата китавиниң” баянчиси вә асасий қәһримани — Қорқитниң өзи. Дастанда көчмәнләрниң урпиядәтлири, дәстүрлири, тәбиәт вә жәмийәткә деген көзқариши баян қилинған.

Қорқит ата.

Рәссам А. Дүзелханов

“Қорқит ата китави” өзиниң мәзмуни жәһеңтін қазақ хөлқиниң қәһриманлық дастанлириға интайин йеқин.

Ядина сақла! Қорқит ата (Дадә Қорқит) — VIII—IX әз. Сирдәрия бойида (Йеникәнт) яшиған оғуз-қипчак қабилилириниң жирик өлүмасы, данишмини, пүткүл түркй хәлиқлиригә ортақ мутәпәккүр, дастанчи, бәстикар, түркй дуниясинаң фольклорида кәң таралған шәхс. Қазақ фольклорида у тунжә қобузчи вә бахшиларниң, қобузчиларниң пири, қазақ жирлириниң атиси ретидә тәриплениду.

Қорқит атиниң күйлири қобузниң жөр болушида ижат қилинған. Қорқит тоғрилиқ ривайәтләрдө униң данишмән, күйчи, дастанчыла өмөс, шундақла оғуз-қипчак улусидин чиққан даңлық бахши, қобуз аһаңини дәслөп барлыққа көлтүргөн һәм музыка алимигө жәрий қилған адем екөнлиги ейтилиду. Қорқитниң қобузда ижра қилинидиған “Учарниң һувлиши”, “Чипар мозай”, “Елим-ай, хөлқим-ай”, “Әуппай”, “Сарин”, “Қонур”, “Қорқит”, “Бәшпай”, “Йәлмая”, “Бағлақлиқ кейикниң зари”, “Гиләм яйған”, “Аққуш” намлық күйлири бар.

Издән! Қорқит тоғрилиқ қандак ривајэтләрни билисиләр?

“Кодекси Куманикус” яки “Қипчак тилиниң луғити” — қипчак тилида йезилған диний мәтинге вә луғет қол язмиси. Әсәрниң йезилған вақти намәлум. Әсәрниң түп нұсхиси тәхминән 1294-ж. йезилған. Униң тунжә көчәрмиси 1303-ж. Алтун Орда дөлитиниң Сарай шәһиридө ясалған. 1330-ж. бу өсөр толук көчирилип болған. Қипчақтарни Фәрбий Европида қуманлар дәп атиған. Әсәрниң “Ко-

Бу қизиқарлық!

Ривайәт бойичә Қорқитниң Йәлмаяси (төгиси) баққиси минсә жүрмәйдиган, йетигидә маңмайдиган аламәт бир улақ болған екән. Әнди Қорқит мингән ҹагда у қанатлық қүшқа йәткүзмәйдиган, ойман-чоңқұрни әрқин атлап өтидиган, су вә муз үстидин учун өтидиган хисләткә егә болғанмиш. Бу төгә Қорқитниң дуния кезиши сәпиридә униңга садиқ һәмра вә қанатлық улақ болғанмиш.

Қорқут ата мирасғаидиқи қобуз тәсвиридиқи ядикарлық.
Қизилорда вилайити

81

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

“Кодекс Куманикус”

декс Куманикус” дәп атилиши қуманларниң нами билөн бағлинишлик. Қипчакларни Фәрбий Европила қуманлар дәп атиған.

Издән! Қол язма дәп əсәрниң қандақ түрини ейтимиз?

Əсәрниң биринчи бөлүмидә латинчә, парсчә, қуманчә луғет берилгән. Униңда шу дәвирдик күндилик турмушқа аит чүшәнчиләр аталғуси топлаштурулған.

Əсәрниң иккинчи бөлүмидә диний вәзә вә тепишмаклар йезилған. Көплигән қипчак сөзлири кона немис вә латин тиллирига тәржимә қилиніп берилгән. XIII—XIV əә. Дунай дәриясидин Жоңғар қапқадәрвазисиғичә яшиған қәбилиләрниң барлығы қипчак тилини чүшинәтти.

“Кодекси Куманикус” Венециядикى Әвлия Марк чиркосида сақланмақта. Бу əмгәк француз, немис, латин, рус, парс тиллирига тәржимә қилиніп, бирнәччә мәртә қайта нәшир қилинған. “Кодекс Куманикусниң” тили қазақ тилиниң оттураәсирләрдикى тәбиий налитини көрситиду.

Түркій хөлиқлириниң оттураәсирлик əмгәклириниң қатари迪ки муһим язма ядикарлық — “Оғузнамә” дастани. У түркій хөлиқлириниң қедимиң шәжирәсини ривайәтләр асасида баян қилидиган эпослук дастан. Бу əсәр хөлиқ арисида дәсләп еғизчә тараплған вә шуниндин кейинла хәткә пүтүлгән.

“Оғузнаминиң” икки нусхиси могут. Биринчиси кона уйғур əлипбәси асасида XIII—XIV əә. көчирилгән. Əсәр Парижниң Миллий китапханисида сақланмақта. Бу əсәрни рус тилиға дәсләп В. В. Радлов тәржимә қилған. Иккинчи нусхиси — əрəп алфавитида йезилған болуп, уни Хива хани, тарихчи Абильгази көчәрткән.

Эпосниң hәр икки нусхисида Оғуз батурниң жүрүшлири, униң əвлатлириниң əмәлгә ашурған изгү ишлири, оғуз қәбилилириниң келип чиқиши теги, жәмийәтлик-ижтимаий наяты, оғуз қәбилилириниң көчүп-қонуши, уларниң күндилек наят нәпәси, урпи-адити, əнъенилири hәкқидә йезилған. “Оғузнамә” эпосида сак вә һунлар дәвридә, оттураәсирләрдә йүз бәргән түрлүк тарихий вақиәләр баян қилинған.

Шундақла көк бөриниң əскәрләрни башлап меңиши охшаш хиялий вақиәләр, түркійләрниң Көк бөригө сиғиниши əкис етилиду. “Оғузнамә” дастанини hәкүкәт вә ривайәт бир-биригө асасланған

өсөр дейи什кө болиду. “Оғузнамә” дастани һәм тарихий, һәм әдәбий ядикарлиқтур.

Издән! Эпос дегинимиз әсәрниң қандак түри?

Ядинаңда сақла! Оғуз тили кона түркій қәбилилири арисида кәң таралған, һазир болса қоллиништин чиқип қалған тилларниң қатариға кириду. Көл текин, Тоңақөк язмилири оғуз тилида йезилған.

Билимиңни тәкшүр:

1. “Қорқит Ата китавидики” дастанларни вә қәһриманларни атаңлар.
2. Түркій язма ядикарлиқлириниң тарихий әһмийити һәкқидә ейтеп беріңлар.

III бөлүм

XIII—XV ӘСИРНИҢ БИРИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ҚАЗАҚСТАН

§ 30. Чинғиз хан вә Монғол дөлитинин қурулуши

Бу дәристә:

- кәлгүси һәкүмран Чинғиз ханниң һакимийәт бешиға келиш тарихини оқуп-билимиз;
- биртуташ Монғол дөлитини қуруш йолидики күрәш жәриянында билән тонушимиз.

Тирәк сөзләр

- Чинғиз хан
- монғол
- Тоғрул хан
- татарлар
- қурутай

Чинғиз хан

Чинғиз ханниң келип чиқиши теги. Чинғиз хан 1155-ж. туғулған. Туғулғанда қоюлған һәқиқиي исми — Темучин (Төмүрчин). Дадиси Есугей баһадур монғол улуслириниң бириниң һәкүмрани еди. Анисиниң исими — Олуэн. У 9 яшқа толғанда дадисини татарлар өлтириду. Есугейниң вапат болуши билән Темучинниң аилиси еғир өһвалға учрайду. Сөвөви Есугейниң улусидики һәкүмранлиқ унин түкқанлири болған тайчиут уруғи данилириниң қолиға өтиду. “Монғолниң мәхпий шәҗирәсідө” Чинғизханға мунасивәтлик вақиәләр һәртәрәплимә тәсвирләнгөн.

Ядинаңда сақла! “Монғолниң мәхпий шәҗирәсі” — Чинғиз ханниң һаяти вә басқунчилиқ урушлири тоғрилиқ әтраплиқ мәлumat беридиған муһим тарихий мәнбә. Әсәр тәхминән 1240-ж. тамамлиниду. Бу әсәрниң түп нұсхиси сақланмиған. Униң пәкәт 1382-ж. хитай иероглифлири билән көчирилгән нұсхисила бар.

Бу муһим! Оттураәсирлик парс торихчысы Рәшид-Динниң (1247—1318-жж.) “Джами ат-туарих” яки “Жилнамиләр топлыми” намлиқ әмгигидә Чинғиз ханниң һаяти вә басқунчилиқ урушлири толук баян қилиниду.

Чинғиз ханниң монғол улусирини бирләштүрүш йолидики қуриши. Чинғиз хан өсүп-йетилгендө илгири дадиси қудилишип қойған лайик — Бөртегө өйлиниду. У дадисиниң дости, керейтларниң хани Тоғрулниң ярдими билəн дадисиниң улусини бирләштүрүп, пәйдин-пәй һакимийетни өз қолиға елишқа баштайду.

Ядінға ал! Керейтлар дөлити қачан вә қайси аймақта қурулған еди?

Тоғрулхан Чинғиз ханни “оғлум”, Чинғиз хан болса уни “дада” дәп қобул қилди. Дәл мөшү вақиттин башлап алемни өзигө бекіндурған даңлық һөкүмраннин пүткүл түркій-монғол қәбилилирини бирләштүрүш йолидики тарихи башлиниду. Чинғиз хан вә униң дости Жамуха билəн керейтларниң һөкүмрани Тоғрул ханниң бирләшкөн өскәрлири биринчи новәттө меркитларниң улусини вәйран қилди.

Дадисиниң орнини басқан Чинғиз хан Монғолия зимиnidики түркій-монғол урук-қәбилилирини бесивелишқа киришиду. 1180-ж. Тоғрулхан билəн биллө татарларниң бир бөлигини вәйран қилишқа қатнишиду.

1200-ж. Тоғрул хан вә Чинғиз хан тайчиутлар вә меркитлөргө қарши атлиниду. 1201-ж. болса бирнәччө қәбилә Чинғиз ханға қарши иттипақ қуриду. Бу иттипақни униң бурунқи қәдинас дости Жамуха башқуриду. Әнди найманлар болса бу зиддийәтлөрни пәкәт

Чинғиз хан асасини салған Монғол дөлитиниң зимини

сирттин күзитип турди. 1202-ж. Чинғиз хан монғолларниң өзөлдин дүшмини татарларни вәйран қилиду.

Ядидіңда сақла! Татарлар дәсләп монғол идириғини маканлиған. Чинғиз ханниң басқунчилігінін бу татарлар толук дегидәк қирилди. Бирақ хитай мәнбәлиридә монғол идириғини маканлиған қабилицеләрни умумән татар деген нам билән атиғанлиқтін, Европа тәтқиқатчилиринің әмгәклири арқылы өзін монғол этнониминің тәңдиши ретидә қоллинилди.

Керейт вә найман ханлиқлиринің вәйран қилиниши. 1202-ж. керейтлар Чинғиз ханға қарши һүжүмға чиқиду. Нәтижидә 1203-ж. Чинғиз хан йетекчилигидики монғол қошунлири керейтлар улусини вәйран қилиду. Тоғрул хан найманлар тәрәпкә қачиду, бирақ чегарида уни найман өскөрлири өлтүриду. Шундақ қилип, монғол идириғидики өндөрлеуде өз өзінде болған керейтлар улуси Чинғиз ханниң қол астиға өтиду.

Ядидің ал! Найман ханлиғи қачан вә қәйәрдә қурулған?

Найман ханлиғида бу дәвирдә өһвал хелә мурәккәп еди. Сөвөви найманниң Таяни хани өз иниси Буйрук хан билән аразилишип қалған еди. Шундақ қилип, найман ханлиғи өмөлиятта иккигө бөлүнүп көткөн еди. 1204-ж. Чинғиз хан найманларға қарши һүжүмға атланды. Таян хан урушниң беришида қаза болуп, униң оғли Күчлүк башлиған найманларниң бир бөлиги Йәттисуға қарап қачиду.

Хан көтириш (сайлаш). 1206-ж. Онон дәрияси бойида чоң қуруттай өтти. Қуруттайда Темучинға Чинғиз хан деген унван берилип, у пүткүл түркій-монғол хөлиқлиринің улук хақани, һөкүмрани дәп жақаланды.

Издән: Чинғиз хан исими қандақ мәнани билдүриду?

Билимиңни тәкшүр:

- Чинғиз ханниң һакимийәткә келиш йолини қандақ дәвирләргә бөлүшкә болиду?
Өз пикриңларни асаслаңдар.
- Чинғиз хан Керейт вә Найман ханлиқлирини өзиге қандақ бекіндурди?

§ 31–32. Түркій-моңғолларниң Мәркизий Азия вә Қазақстан зиминың жүрүшлири. Оттар мудапијәси

Бу дәристә:

- түркій-моңғолларниң Мәркизий Азия вә Қазақстан зиминың бесивелиш жәрияни тәһлил қилимиз;
- Чингис ханниң басқунчилік урушлириниң нәтижилирini ениқлаймиз.

“Көчмән хәлиқләрни (“кигиз туғурлуқларни”) бирләштүрүш”. Чингиз хан 1206-ж. кейин көң миқияслиқ басқунчилік урушлирини башлиди. Чингиз хан башлиған басқунчилік урушлириниң бириңчи дәври 1207—1218-жж. өз ичиге алиду. Бу дәвирдә бесивелиш жүрүшлири “кигиз туғурлуқларни” бирләштүрүш ғайиси астида өмөлгө астї. Шундақ қилип, көплигөн түркій қебилилири моңғол һөкүмранлиғини өз өрки билән қобул қилди. Мошу дәвирдин башлап моңғол қошунлириниң тәркиви түркійләрдин тәшкілләнді.

Ойлан! “Көчмәнләр” сөзиниң мәнаси немини билдүриду вә униң түркій-моңғол бирлигини көрситиштиki роли тоғрилиқ өз оюнни асасла.

Йәттисуни бекіндурууш. 1218-ж. Чингиз ханниң Жебе ноян йетекчилигиди қошунлири Йәттисуға бесип кириду. Асасий мәхсити Йәттисудики сәясий һөкүмранлиққа егө болған найманларни вәйран қилиш еди.

Ядінға ал! Найман һөкүмрани Күчлүк Йәттисудики сәясий һакимийәткә қандақ қол йәткүзгөн еди?

Жебе ноян Йәттису турғунылириға Чингиз ханниң мәхсити, “пәкәт хақанниң һакимийитиге қарши чиққан Күчлүкни жазалаш” екенлигини ейтеп, Йәттису аналисиға диний өркинлигини бериди-ғанлигини хөвөрлиди. Сөвөви Күчлүк Йәттису хәлқигө мусулман динигө етиқат қилишни мәнъий қилған еди.

Йәттисудики қаңли вә башқа урук-қебилиләр Күчлүкниң һөкүмранлигини етирап қилмиған еди. Алмалиқ, Баласағун, Қәшкәр ошаш жирик шәһәрләрниң һөкүмранлири өз алдига мустәқил сәясәт жүргүзүп көлди. Уларниң бәзилири, Чингиз хан билән уруктуқканчилік вә иттипақдашлық мұнасивәтләрни орнитип үлгөрди. Шундақ қилип, моңғол қошунлири Йәттисуға бесип киргендө

Тирәк сөзләр

- Оттар апити
- Жоши хан
- Мұхаммәт Хорезмшах
- Хайир хан

Йәттису хөлқи Күчлүкни вәйран қилишқа қатнашти. Йәттису өлкиси Чинғиз ханниң һакимийитини етирап қилди.

“Оттар апити”. Чинғиз ханниң өндикі мәхсити һазирки қазақ йерини вә Мәркизий Азияниң шәһәрлирини бесивелиш болди. Мошу төвәләрни бесивелиш баниси тарихта “Оттар апити” дегән вақиәдин башлиниду.

Оттар шәһириниң әмири Хайирхан монғол хақани өвәткән сода карвинини өзигә қарши тиңчилик қилди дегән гуман билән қирип ташлиған еди. Чинғиз хан Хорезмшахтин “адаләтлик” налда Хайир ханни өзигә тутуп беришни тәләп қилди.

Издән! Чинғиз хан Хайир ханни өзигә тутуп беришни немишкә Мұһәммәт Хорезмшахтин тәләп қилди?

Мұһәммәт Хорезмшах болса бу тәләпни орунлимай, шу тәләпни йәткүзгөн өлчиләрниму өлтүрүшкә буйрук берди. Оттура өсирлик тарихчи ан-Насави бу вақиәләргө мундақ изаһ бериду: “У униңға (Хайир ханни Чинғиз ханға) тутуп берәлмәтти, чүнки униң өскәрлириниң көп бөлиги вә алий дәриҗилик қолбашчилари униң (Иналханниң) қипчақ туққанлири еди”.

Ойлан! Хорезмшахлар дәлитидә қипчақ вә қанlıлар тәсири немә үчүн күчлүк болған?

Монғол қошунлири 1219-ж. Иртиш яқисидин Сирдәрияға Йәттису арқиалиқ жүрүп өтти. Монғол өскәрлириниң дәсләпки нишани Оттар шәһири болди. Чинғиз ханниң қараги бойичә Чагатай вә

Оттар шәһириниң орни. Түркстан вилайити

Үгедей йетекчилигидиқи өскөр Оттарни қоршавға алди. Жошинин қошунлири Сирдәрияниң төвөнки еқиниға — Жент вә Йенікөнт шәһәрлирини, үчинчи топ болса Сирдәрияниң жуқарқи еқини бойидиқи шәһәрлөрни бекіндуруш вәзиписини өз ұстигө алди. Чингиз ханниң өзи болса Бухара тәрәпкө қарап силжиди.

Хорезмшах шәһәрни қоғдашқа 20 миң өскөр қалдурған вә өзиниң Һажипи Харажаханни 10 миңлик қошуни билөн қошумчө күч ретидө ярдемгө өвөткөн. Шәһәр монғол өскиридин алайды өрлик билөн қоғидиниду. Бәш ай һужумдин кейин монғол өскири шәһәр дәрвазисини ечип бәргөн һажип Харажаниң ярдими билөн шәһәрчігө бесип кириду. Шәһәрниң һәрбир кочисини, һәрбир мудапийә бәқинишини ишғал қилиш үчүн йөнө бир ай жәң болди. Шәһәр мунарисигө бәқинивалған Хәйир хан ахирқи оқи түгигөндө, дүшминигө таш-кесөк етип, өң ахирқи мүмкінчилиги қалғычө қәһриманә күрөشتі.

Монғоллар 1220-ж. февральда Оттарни бесивалғандын кейин, униң цитадель бөлигини толук вәйран қилиду. Әжайип қәһриманлықниң ярқын үлгисигө айланған Оттар, өз һакими вә ахалисинаң жәнпидалиқ батурлиғиға қаримай, 6 айдан кейин ғулиди. Әнди униң тирик қалған турғунлириниң ичидин һұнәрвәнлөрни бөлүвелип, қалған өсиrlөрни башқа шәһәрлөргө һужумға чиққан монғол өскөрлириниң алдинқи сепидики “тирик қалқан” ретидө пайдилиниш үчүн һайдап өкетиду.

Издән! М. Шахановниң “Оттарниң вәйран болуши” намлық әсәрини оқуулар вә дәрисликтә берилгөн мәлumatлар бойичә Оттарни қоғидуғуларниң бири сүпитетдә болған вақиә тоғрилиқ қисқичә һекайә йезиндер.

Хорезмшахлар дәлитиниң ғулиши. Жоши Сирдәрия яқисидиқи Сығнақ шәһирини қоршавға алиду. Уда йәттө күн вә йәттө түнгө созулған қоршавдин кейин монғол қошунлири шәһәрни һужум арқылы бесивелип, шәһәр турғунлирини рәһимсиз қирип ташлады. Ашнас шәһириму дүшмәнгө тәслим болиду.

Әстә сақла! Сығнақ – қазақ тарихида өзигө хас орни бар оттураәсирлик шәһәр. Шәһәр тоғрилиқ дәсләпки мәнбә X ә. парс тилидики “Худуд әл-Әләм” әсәридә учришиду. Қедими Сығнақ Қипшақ дәлитиниң сода вә сәясий мәркизи болған.

Чингиз ханниң өзи вә униң көнжө оғли Төле (Тулуй) йетекчилигидиқи асасий қошунлири Бухара шәһиригө йетип, шәһәрни булап-талашқа дуч қилди. Андин кейин Хорезмшахларниң иккинчи пайтәхти болған Сәмәрқәнт шәһириму монғолларға тәслим болиду.

Рәқиплириниң кәйнидин қоғлиған монғол атлық әскири.

Иран миниатюриси (XIV ə.)

Улар 1223-ж. Қалқа дәрияси бойида қипчақлар билəн рус князьлириниң бирлəшкəн қошунини вəйран қилип, келəр жили Иртиштиki Чинғиз ханниң ордисига келип қошулди.

Шундак қилип, һазирки Қазақстан зимини 1224-ж. башлап түгəл монғол империясиниң тəркивигə кирди. Бирақ Дəшти Қипчак йеридики күрəш бирдинла тохтимиidi. 1229—1230-жж. һазирки Fərbəi Қазақстан зимиnidiki bəzibir қипчақ уруклири жiddiy қаршилик кərsətкən.

Əlbəriilik uruғinini həkümərani Başmənniң қəhrimanlığı həkəkədə otturnaəsirlik mənbələrdə məlumatlar saqlanғan.

Чинғиз ханниң басқунчилиқ урушлириниң нəтиҗiliри. Монғол басқунчилигини өз кəзи билəн кərgən muəlllip: “Адəмлəр бурунки əsirlərdə, йоқıған dələtlər zamaniidimu қулиғi anlap, kəzi kərmigən efiр apətlərniң guvachisi boldi,” dəp təsvirligən edi. Шунлашқimu монғол басқунчилиги insanidə tarihindiki ən қайғuluk, murəkkəp vaqıələrniң қatariifa ятиdu. Чинғиз ханниң басқунчиликлири nətiжisidə kəpligən ahaliliq жайлар və shəhərlər vəйran қилиndi. Bəzi shəhərlər bolsa, məsilən Otrap, Sıfnaq, Aşnas shəhərliri pütünsüryük өz turğunliri bilən billə yоқitildi. Nahayiti kəp adəm қaza bolup, madдий və məniviy қədrīyətlər xanu-vəйran қilindi.

Билимиңни тəкшүр:

1. Чинғиз ханниң қошунлиридinmu kəp əskərgə egə bolғan Xorəzmshah dəlitini nemə səvəptin məglup boldi?
2. Чинғиз ханниң басқунчилиқ урушлиринiң aqivətlirinin қandaq bəhalashqa bolidu?

1221-ж. Ургəнchniң ғулиши билən Чинғiz хан башлиғan монғol əskiри Оттура Азия təvəsinini besi-velish жүрүшинini tamamliidi.

Қазақstan территорияsiniң toluk besiveliniishi. Ургənch shəhiri алғandın keyin Жоши қoшunliri Aral deñiziniң shimaliy-shərкigə atlinip, қipchaq xanlirinin yərlirinin besivaldi.

Жебе və Сүbedey noyndlар bashchiliğidiki қoшunlar Shimaliy Iran, Kavkaz yərlirinin besip etüp, u yərlərđiki alan və қipchaqlarни vəйran қildi.

Улар 1223-ж. Қалқa дəriyasi boida қipchaqlar bilən rus kняzьliri niң birləşkən қoshunini vəйran қilipl, kelər jili İrtishthiki Chingiz haniniң ordisiga kelipl қoshuldi.

Shundak қilipl, həzirki Qazakstan ziminini 1224-ж. bashlap tүgəl monғol imperiyasiniң tərkivigə kirdi. Biraq Dəshthi Қipchak yeridiki kürəsh birdinla toxtimidi. 1229—1230-жж. həzirki Fərbəi Қazakstan ziminidiki bəzibir қipchaq urukliri jiddiy қarshılık kərsətke.

Əlbəriilik uruғinini həkümərani Başmənniң қəhrimanlığı həkəkədə otturnaəsirlik mənbələrdə məlumatlar saqlanғan.

Chingiz haniniң basqunchiliq urushlirinin nətiżiliyi. Monғol basqunchiliginin öz kəzi bilən kərgən müəlllip: “Adəmlər burunki əsirlərdə, yoqıfan dələtlər zamaniidimu quligi anlap, kəzi kərmigən efiр apətlərniң guvachisi boldi,” dəp təsvirligən edi. Shunlaşqimu monғol basqunchiliği insanidə tarixindiki ən qayғuluk, murəkkəp vaqıələrniң қatariifa yatiđu. Chingiz haniniң basqunchilikläri nətiżisidə kəpligən ahaliliq jaylar və shəhərlər vəйran қilindi. Bəzi shəhərlər bolsa, məsilən Otrap, Sıfnaq, Aşnas shəhərliri pütünsüryük öz turğunliri bilən billə yоqitildi. Nahayiti kəp adəm қaza bolup, madđiy və məniviy қədrīyətlər xanu-vəйran қilindi.

3. Төвәндә берилгән хуласиләрниң тоғра яки хата екәнлигини ениқлап, хата хуласә тоғрилиқ өз пикриндарни асаслаңлар.

№	Хуласә	Дурус	Хата	Испатлар
1	Моңғоллар Йәттису хәлқини қирғинға учритип, күч билән бесивалди			
2	Чинғиз ханниң Қазақстан вә Оттура Азия тәвәсими бесивелиш урушлиринин башлининиша "Оттар апити" түрткә болди			
3	Моңғол басқунчилиғи нәтижисидә Оттар, Сығнақ, Ашнас шәһәрлири толук вәйран болди.			

§ 33. Чинғиз хан империяси. Улуслар

Бу дәристә:

- Чинғиз хан башқұрған түркій-моңғол империясиниң тәриплімиси, униң идарә қилиш системисиниң алаһидиликлири билән тонушимиз;
- Улусларниң қурулушиның алаһидиликлирини тәһлил қилимиз.

Чинғиз ханниң басқунчилик урушлириниң нәтижисидә униң һөкүмранлиғини етирап қылған бепаян тәвәдә түркій-моңғол империяси қурулди.

Издән: Чинғиз хан құрған алп дәләтни немә сәвәптин түркій-моңғол империяси дәп атаймиз?

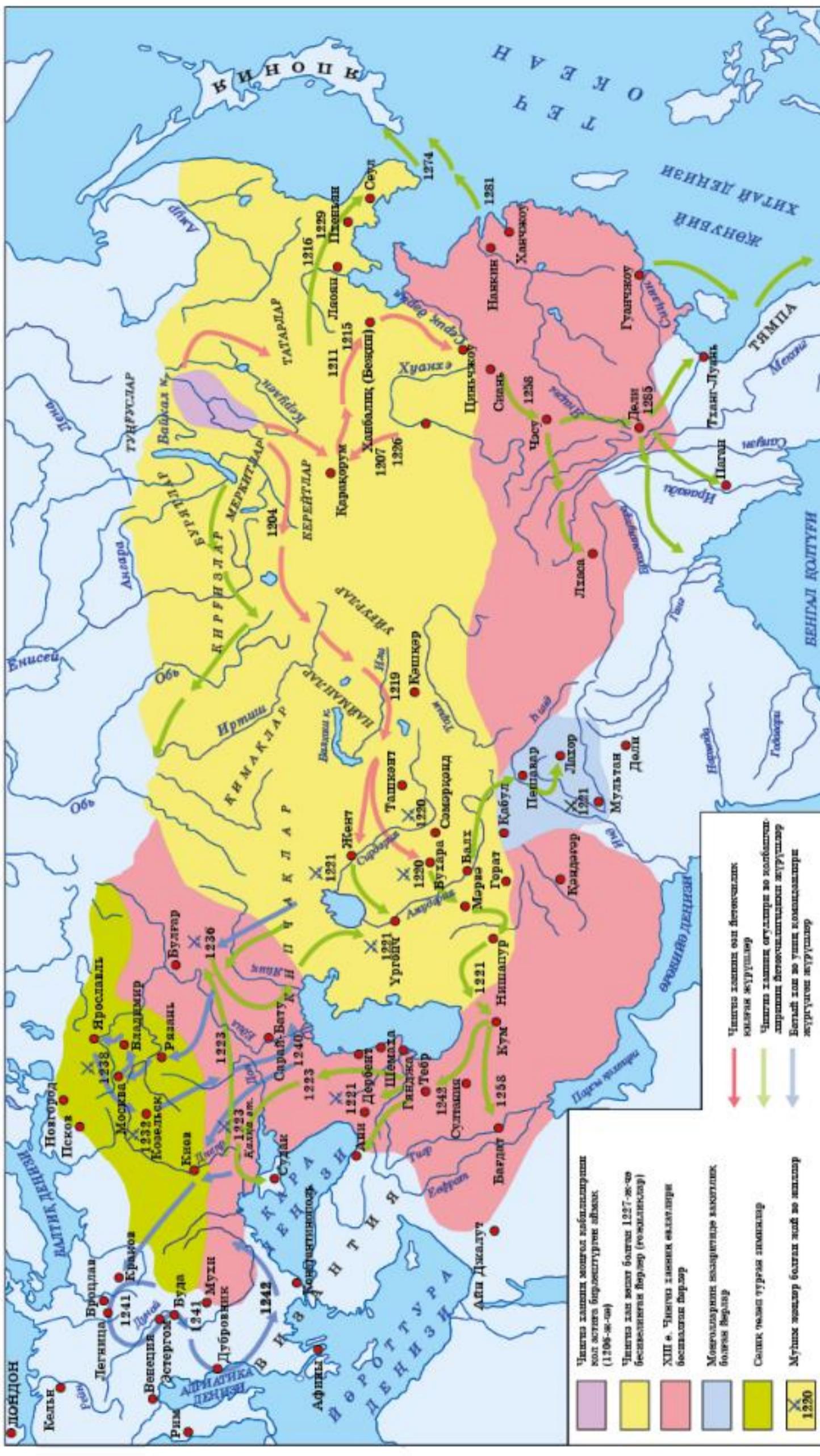
Наңайити жирик зимиңдик империяни идарә қилиш үчүн Чинғиз хан униң территориялиридин өзиниң төрт оғлиниң һөрқайсыға тегишилек үлүш бөлүп бөрди. Бу үлүш-тәвәләр тарихта *улуслар* дәп аталди.

Улусларниң қурулуши вә уларниң территориялири. Чинғиз ханниң соң оғли Жошиға Йәттисуниң шималий бөлиги вә Төвәнки Итил бойиғиче болған йәрләрни өз ичигे алған пүткүл Шәрқий Қипчақ зимины тәвә болди. Шуниң билән биллә униңға Иртиштин ғәрипкә қариған һәм "моңғол атлириниң туйиғи тәkkөн йәрләргиңе" болған бепаян аймақтарму қариди. Жошиниң ордиси Иртиш бойида болди. Жоши Сарису дәриясиға йекин жайда йәрләнгән.

Чинғиз ханниң иккінчи оғли Чагатайнин үлусиға Шәрқий Түркстан, Йәттису вә Мәвринәһирниң йәр-зимиңлири кирди. Чагатай улусиниң асасий ордиси Алмилик шәһири, өнди язлиқ ордиси болса Или дәриясиниң вадисидики Қуяш деген қәлъә болди. Чагатай вә

Тирәк сөзләр

- улуслар
- Яса
- қурутай
- Улук хан
- Жоши улуси
- Чагатай улуси
- Қарақорум

ГИДРОСИСТЕМЫ И МАСЛОХОДЫ ПРИ ПРЕДСТАВЛЕНИИ

униң мирасхорлириниң қол асти-
дикі егиліклөр тәркивигө Балх вə
Хорасан өлкілириму кирди.

Чинғиз ханниң үчинчи оғли Үгедейниң улусиға Ғәрбий Монғо-
лия вə Жуқарқи Иртиш билән Тар-
бағатай аймақлири қариди. Чинғиз
хан вапат болғандын кейин Үгедей
Улук хан дәп жақаланды. Шундақ
қилип, 1228/29—1241-жж. Үгедей
хан Орхонда, Қарақорумда турди.
Әнді униң кичик оғли Төлениң
улусиға Чинғиз ханниң асасий ата юрти — Монғолия зимини кир-
ди. Шуниң билән биллө чоң үч оғлинин һәрқайсисиға монғолниң
турақлиқ-мұнтәзим қошунлиридин 4 мин қишилик үлүш бөлүнүп,
қалған бөлиги кичик оғли Төлеге қалдурулди. Шундақ қилип,
назирқи Қазақстан территорияси монғолниң жуқурида аталған үч
улусиниң тәркивигө кирди. Назирқи Қазақстанниң әң көп бөли-
ги — Жоши улусиниң тәркивигө, Жөнубий вə Жөнубий-Шәриқ
Қазақстан — Чағатай улусиға, Йәттисуниң шималий-шәриқ бөлиги
болса Үгедей улусиниң тәркивигө кирди.

Улусларни идарә қилиш. Улуслар-
дикі алий һакимийәткө Чинғиз ханниң
төрт оғлинин өвлатлирила һәқлиқ
болди. Һәрбир улусин һөкүмрани
Қарақорумдикі Улук ханға бекінде бол-
ди. Улук ханни бәзидө қаган яки хақан
дәпму аташти. Улук хан алий һөкүмран
ретидө барлық қанун чиқириш, мә-
мурий һакимийәтни толук өз қолида
тутти. Шунлашқа улусларға көлгөн
чөт әллик әлчиләр, сөяһәтчиләрни
Қарақорумдикі Улук ханниң алдыға
өвөтидіған болди.

Чинғиз ханниң төрт оғли, өз новити-
дә, өз улуслирини өзлириниң оғул-
лириға бөлүп бәрди. шунлашқиму
улусларниң өз ичидө һәм ушшак улус-
лук ғожилиқтар пәйда болди. Бирак
Чинғиз хан вапат болғандын кейин
әһвал өзгәрди. Улусларниң мәркәздин

Жоши хан мәқбәриси. Қарағанда
вилайити

Бу қизиқарлық!

Күрүлтай түркій-моң-
гол империясидә әң
муһим роль атқурди.
Күрүлтайда умумий
империялик мәсилеләр
қарилип, һәл қилинди.
Күрүлтайда хан сайли-
нип, уни тәнәннилиқ
рәвиштә тәхткә олтар-
гузуши рәсмиити өт-
күзүлди. Әнді айрим
улуслардыму йәрлик қу-
рүлтайлар системиси
можут болди. Бәзи мән-
бәләрдә бу хил жигин-
ларниң “той” дәп ати-
лидиганligиму
еитилиду.

жирақ орунлишишиға бағытқалған үларниң арисида мустəһкем алакилар болмиди. Нәтижидө Чингиз хан империяси парчилинип, улус һөкүмранлири өз аймақлиринин йегане һөкүмранлириға айлинишқа башлиди. Улуслардикі сөясий һакимийтет Чингиз хан өвлатлирида болғини билән, пухралиқ вә һәрбий ишлар (селик жиғиш, уни сарайға йөткүзүш, мәмурий иш жүргүзүш вә һаказа) йәрлик урук-қәбилиләрдин чиққан ақсүйәкләрниң қолиға топланды.

Яса вә қурутай. Чингиз хан империясини идарә қилиш ханниң “Улук Ясаси” дәп аталған қанун вә қаидиләр топлими арқылы рәтлинип турди.

Ядига сақла! “Яса” аталғуси монголниң “дзасак” яки “қарар”, “қанун” деген сөзлиридин келип чиққан.

Яса қанунлиринин мәтини толуқ сақланған. У бизгө пәкәт айрым үзүндиләр түридила мәлум. Яса қанунлири мәхсус тұмарларға йезилип, улар Ясани өзінде чүшинип-билидиган ханзадиләрниң қолидила сақланған. Ясани бузған хан өвлатлириму қатал түрдө жазаға тартылатти. Яса қанунлири көчмән һаят тәрзигө үйғун рөвиштө түзүлди. Шунлашқыму униң тәләплирини бәжираш, болуп-му өзигө хас дәстүр-әнъенилири шәкиллөнгөн өллөргө қийин болди.

Селиштур! Түркій-монгол империясидики қурутай чақириш дәстүри вә кейинки қазақ ханлиғидики қурутайларниң охашалиқлири немидә?

Билимиңни тәкшүр:

1. Қазақстан зиминыда улуслар қандақ пәйда болған?
2. Улусларни башқуруш ишлири һәққидә немиләрни билисиләр?
3. Яса қанунлири дегинимиз немә?
4. Хәритә бойичә Чингиз хан құрған дәләтниң алп империяға айлиниш йолини тәһлил қилиңдер.

§ 34. Алтун Орда (Жоши улуси) дәлитинин қурулуши

Бу дәристә:

- Алтун Орда дәлитинин қурулуши тоғрилиқ оқуп-билимиз;
- Алтун Орда наминың пәйда болуш сәвәвини ениқлаймиз;
- Алтун Ординин айрым дәләткә айлиниш тарихи билән тонушимиз.

Алтун Орда — Чингиз ханниң соң оғли Жоши ханниң улуси территориясидө қурулған дәләт. Жоши хан вапат болғандын кейин униң мирасхори ретидө иккінчи оғли Бату таллиниду. Батуниң һакимийтет бешиға келиши тоғрилиқ оттура өсирлик та-

рихчи Өтемис наңи қизиқарлық мәлumatтарни көлтүриду. Жоши вапат болғандын кейин уин қейниде қалған 13 оғли тәхт мирасхори ким болиду дегендеге көлгөндө, барлығи йәкдил һалда оғулларниң өзі Орда Еженни таллиған дейишиду. Бирақ уин өзи болса иниси Батуниң тәхткө мунасип екөнлигини тәкитләп, тәхттин ваз кечиду. Тәхт мәсилесини һәл қилиш үчүн улар бөвиси Чингиз ханға жүкиниду. Мәсилидин хәвәр тапқан Чингиз хан өзиниң алдига келиватқан нәврилиригө (Жошиниң оғуллириға) мәхсус кигиз өйлөрни тиктүриду. Алтун босуғилиқ Ақ Ордини Батуға, Күмүч босуғилиқ Көк Ордини Орда Еженға, полат босуғилиқ Боз Ордини Шайбанға бәлгүләп тиктүргөн екен. Шуниңдин кейин буларниң

Тирәк сөздәр

- Алтун Орда
- "Фәрипкә жүрүш"
- Бату
- Сайн хан
- Сарай-Бату
- Сарай-Берке
- Берке хан

Алтун Орда дөлитиниң территориясы

барлығи тәхт мирасхори ретидө бовисиниң Батуни таллиғанлигини уқынмиш дейишиду.

Фәрипкә жүрүш. 1227-ж. Чингиз хан вапат болиду. Униң мирасхорлири “моңғол илқисиниң түйифи йәткөн” йәрлөрниң барлығини моңғолларға бекіндурушни давамлұштурди. 1235-ж. болуп өткөн қурултайда “бекінмиған хәлиқлөрни қириш” мәсилеси муһакимә қилиниду.

Моңғол империясиниң Улук хани Үгедей вактида Фәрипкә жүрүшкө қолбашчилик қилиш Батуға тапшурулиду. 1236-ж. ахирда Бату өскөрлири Итил дәриясиниң яқисиға келип булғарларни, 1237-ж. Итил вә Дон дәриялириниң арилиғини маканлиған қипчактарни тиз пүктүрүп, рус йәрлиригө бесип кириду.

Ядиңға ал! XIII ә. бешидики рус йәрлиридики сәясий әһвал қандақ еди?

1240-ж. Бату башлиған өскөр рус йәрлирини бесивелип, униңдин нери Европиға силжийду вә Польша, Чехия, Венгрия йәрлиригө бесип кириду. Бирақ моңғол империясиниң өз ичидө орун алған ички зиддийәтләргө бағлиқ Бату қошунлири Европиға ичкүріләп бесип кириштин йенип, Итил дәриясиниң төвөнки vadiliриға қайтиду.

Издән! Батуның фәрипкә жүрүшини тохтитиш сәвәплирини еңікла.

Батуның рус йәрлиригө, Итилдин фәрбий йөнилиштиki қанлиқ жүрүшлириниң нәтижисидә Алтайдин Дунайғиче ятқан өлкілөр бекіндурулди.

Еңікла! Хәритидин Жоши улусиниң 1236—1242-жж. жүрүшкічә болған вә униңдин кейинки территориясини еңіклап, селиштуруңлар.

Издән! Л. Карпини вә В. Рубрук ким? Улар Моңғол империясыға қачан сәяһет қылған?

Алтун Орда дөлитиниң қурулуши. 1242-жил Алтун Орда дөлитиниң қурулған жили несаплиниду. Униң пайтәхти Сарай Бату (назирқи Астрахань шәһириниң өтрапи), кейиннөрөк Итил дәриясиниң жуқарқи яқисидики Сарай Берке болди.

Еңі克拉! Хәритидин Алтун Ординиң пайтәхти болған шәһәрләрниң жайлышқан йәрлирини еңікла.

Алтун Ординиң дәсләпки хани Бату хан тәхттө 14 жил (1242—1256-жж.) олтарди. Бату Чингиз әвлатлириниң ичидики өң абрайлуғи болди. Бату хан Алтун Ординиң ихтисадий жәһәттин гүллинишигә шарапт яратти. Дәл мөшү дәвирдө у “Сайин хан” (юмшак, адил) деген һөрмәтлик унванға еришти. У Чингиз ханниң Ясасиниң бәжиралишини назарәт қилди. Бату хан дәври Алтун Орда тарихида течлиқ вә турақлиқ орниған заман ретидө мәлумдур.

Ички құрулмиси. Алтун Орда мәмурый турғудин алғанда икки бөләктин: он қанат вә сол қанаттын ибарәт болди. Сол қанатта Батуниң ақиси Орда Ежен һөкүмранлық қилди. Он қанатта болса Батуниң өзи һөкүмран болди. Бирақ сол қанат он қанатқа бекінде болди. Бату хан улустыки йәрләрни тегишлиқ тәхсимләп бәрди. Шундақ қилип, Алтун Ордиде Орда Ежен улуси, Шайбан улуси вә башқыму улуслар пәйда болди. Рус князьлири монғол һөкүмранлири тайинлиди вә улардин елим-селиқни селиқ жиққучилар — басқақлар арқилик жиғип турди.

Ениқлима: Басқақлар — монғолларниң бесивалған әлләрдикі вәкиллири. Улар елим-селимниң төлинини назарәт қилип турди. Мабада бәзи князьлар хан пәрманиға бекінмиса яки селиқ төлимисә, басқақ өз отряд-ясиғи билән уларни жазалашқа атлинатти.

Алтун Ординиң мустәқил дәләткө айлиниши. 1256-ж. Батуниң вапати Алтун Ордиде дәсләпки қетим тәхт талашни пәйда қилди. 1257-жили Батуниң иниси Берке тәхткө олтарди. 1259-ж. Улук хан Меңгу вапат болғандын кейин монғол империяси иккигө бөлүнді.

Берке хан Жоши улусини мустәқил дәләткө айлантурди. Буни униң өз намидин тәңгә чиқарғанлиғидинму көрүшкө болиду. Бату хан дәвридө Алтун Ордидики тәңгиләр Улук хан Меңгүниң нами билән чиқирилатти.

Бу қызықарлық!

Европилиқ В. Рубрук:

“Мән Батуниң сарийини көргәндә, униң өйлири гоя бир чоң шәһәргә ошаш кәтти. Бирақ униң десәрлириниң күчлүкливигә, Алтун Орда сарийиниң һашамәтливигә қаримастин, сәясий мұнасивәтләрдә у мұстәқил болмиди. У Қарақорумдин башқұрулидиган жирик империяниң бир бөлигила болди, халас”, — дәп язған.

Алтун Орда тәңгилири

Алтун Орда селик жиккучиси. Рәссам С. Иванов (1909-ж.)

Берке хан нәкүмранлик қилған дәвирдө, 1263-ж. Жоши әвлатлиринин Ирандики өз туққанлири — хулагулиқтарға қарши урушлири башланди.

Издән! Хулагулиқтар деген кимләр? Уларниң дәлити қачан қурулған еди?

Чингиз хандың тарапланған иккى сулалә вәкиллири Әзәрбәйжан өлкиси үчүн талаشتы. Бу күрөштө Алтун Ординин хани Беркени

Мисир мәмлүклири қоллиди. Күрөш давамида нәр икки тәрәп мәлум бир утуққа йетөлмиди. 1266-ж. Беркениң өзи Хулагуға қарши бир жәндө қаза болди.

Издән! Мисир мәмлүклири, жұмлидин даңлық Бейбарс султан тоғрилиқ немиләрни билисиләр?

“Алтун Орда” нами қандақ пәйда болди? Бәзи өрәп вә парс муәллиiplири Алтун Ордини Жоши улуси, Бату улуси, Берке улуси, Өзбек улуси дәпмұ атиған.

Пүткүл Алтун Ордини арилап чиққан европилиқ сөяһәтчиләр П. Карпини вә В. Рубрук кона аталғулар билән “Куманлар ели”, “Кумония” дәп атиған. “Алтун Орда” аталғуси XVI ə. иккінчи йеримида дәсләп рус жилнамилирида қоллинилған. Бу нам кейин илмий әдәбиятқа көчкөн.

Бату хан.
Рәссам
Х. Ахметжанов

Билимиңни тәкшүр:

1. Алтун Орда дөлити қачан вә қандак қурулди?
2. Бату вә Берке ханларнин Алтун Орда тарихидики ролини баһалаңлар.

§ 35. Алтун Орда дөлитинин гүллиниши**Бу дәристә:**

- Алтун Орда дөлитинин сәясий, мәдәний вә ихтисадий турғудин гүллиниш жәриянини ениқлаймиз;
- идарә қилиш аппаратинин алаһидилеклирини ениқлаймиз.

Ноғай исияни. Беркедин кейин хан болған Менгү Төмүр вапат болғандын кейин Алтун Орда тарихидики һакимийәтни мирас қалдуруш дәстүри бузулди. Униң сөвөви бу вақитта Жоши өвлатлириниң бири Ноғайнин тәсири күчәйди. У өмөлиятта Алтун Орда һөкүмраниға айланди. Ноғайнин тәсири билән Туда Менгү (1280—1287-жж.), Төле Буқа (1287—1290-жж.) хан тәхтигә олтарди.

1290-ж. Ноғайнин қоллиши билән Тохта хан һакимийәткә көлди. Дәсләп у Ноғайнин барлық мөслинәт-кеңешлиригө қулақ селип, уни баричә қоллиған еди. Пәйдин-пәй Тохта хан Ноғайнин тәсиридин қутулушқа интилип, иккисинин арисида уруш башланди. Тохта хан Ноғай ханни йеңип, мәркизий һакимийәтни өслигө көлтүрди.

Исламни дөләтлик дин дәп жақалаш. Тохта вапат болғандын кейин, 1312-ж. Алтун Орда тәхтигә Менгү Төмүрниң нәвриси Өзбек олтарди. Өзбек хан һакимийәтни қолға елиши билән исламни Алтун Ординин рәсмий дини дәп елан қилиду. Униң ислам динини мустәһкемләш сәяситини оғли Жәнибек ханму (1342—1356) давамлаштурди.

Өзбек ханниң ички вә ташқи сәясити. Өзбек хан һөкүмранлық қилған 30 жил мабайнида (1312—1342-жж.) аймақлардикі түрлүк қозғилаңларни бастуруп, һакимийәтни өз қолида тути.

1331-ж. Хитай хәритисидә Өзбек хан вактидики Алтун Ординин зими ни көрситилгөн. Бу хәритидә Алтун Орда дөләт сұпитидә несаплинип,

Тирәк сөзләр

- Ноғай исияни
- ислам
- Өзбек хан
- Ибн Баттута
- беклербек
- вәзир

Сарай-Бату шәһириниң реконструкцияси. Россия

Иртиш яқилиридин Сирдәрияғиңе болған аймақ Өзбек ханниң ғожи-лиғи ретидө көрситилгән.

Ойлан! Алтун Ордида исламниң дәләтлик дин сүпитетіде жақалиниши-ниң нәтижесини қандақ баһалашқа болиду?

Өзбек хан рус князьлириға биркәдәр имтиязларни бериду. У рус князьлириға тұмөн, миңбеши, йүзбеши унванлирини вә селиқ жиғиш һоқуқини бериду. Рус диндарлириға түрлүк имтиязларни бериш вә наказилар рус тәвәсииң өһвалини бир қәдәр йениклөштүрди. Рус князьлири өзлири ханға селиқларни өкелип турди. Рус йериидики моңғол һөкүмранлиғи йеңи дәвиргә өтти, бу йәрдә һәrbий қисим әндиликтө ихтисадий қисим билән алмаштурулди.

Издән! Рус йериидики моңғол һөкүмранлиғиниң һәrbий қисимдин ихти-садий қисимға авушишиниң нәтижесири қандақ болди дәп ойлайсиләр?

Идарә қилиш аппараты. Алтун Ординиң дәләтлик идарә қилиш мәсилелериге айт өһваллар ханниң өзи тайинлиған улус өмирли-ридин ибарәт *кеңештә* қаралди. Алтун Орда һәrbий дәләт болғанлик-тин, *беклербек* лавазими һөрмәтлик болди. *Беклербек* (өмирләрниң өмири) һәrbий ишларни башқурди. У шундақла башқа дәләтлөр билән мұнасивәтлөрни назарәт қилип, алий сот һоқуқиниму егөл-лиди. Иккінчи дәләтлик алий лавазим — *вәзир* болди. Вәзирниң қолида алий ижраий һакимийәт (малийә, селиқ, сода вә дәләтниң ички сөясий наятиниң башқиму саһалири) болди. Идарә қилиш басқучида улардин кейинки орунда *бәгләр* турди.

Алтун Ординиң атлық жәнчилири. Рәссам X. Ахметжанов

Ихтисадий төрөкцияти. Өзбек хан һөкүмранлиғи дәвридә Алтун Ордининң ихтисадий риважлиниши байқилиду. Дәл мөшү дәвирдә шәһәрләр сани өсти, өнді XIV ə. 30-жж. хан йеңи пайтәхт — Сарай-әл-Жадидни селишқа киришти. Сода-карван йоллири ховупсизла өмөс, шундақла қолайлық болди. Хорезм, рус, Кавказ, генуялик, венециан, немис вә мисирлиқлар охшаш көплигөн содигөрлөр Сарай базарлирида турақлиқ вә күндилик адәмләргө айланди. Алтун Ордининң риважлинишинин асасий мәнбәси елим-селиқлар, уруштин чүшкөн һәрбий олжы вә сода дарамәтлири болди. Алтун Ординин Шәриқ вә Фәрип арисини бағлаштурғучи орун-әһвали униң ихтисадиға пайдилиқ тәсир көрсөтти.

1342-ж. Өзбек хан вапат болди. Униң орниға һакимийәткә оғли Жәнибек (1342—1356-жж.) көлди. Жәнибек хан вақтида Алтун Орда Евразия зимиnidики өң жирик һәм қувәтлик өл мәртивисини сақлап қалғини билөн, пәйдин-пәй униң ажызлишиш жәрияни байқилишқа башлиди.

Билимиңни тәкшүр:

- Алтун Орда ислам дини қандақ дәләтлик дин ретидә орниди?
- Алтун Ордини ғұлләнгән дәләт сұпитидә қандақ тәрипләшкә болиду?

§ 36. Алтун Орда дәлитининң боһрани вә парчилиниши

Бу дәристә:

- Алтун Орда дәлитинин ажызлаш сәвәплирини ениқлаймиз;
- “ғулғула жиллар” аталған сәясий боһранниң сәвәплирини тәһлил қилимиз;
- Алтун Ординин вақитлик күчийишини вә парчилинишини қараңтушимиз.

Жәнибек хан вақтидикі Алтун Орда. Жәнибек хан һакимийәт бешида болған дәвирділа Алтун Ордининң ички, ташқи әһвали хелө мурәккәплөшти. Улус башлиқлири йәккә һөкүмранлиққа интилди. Польша, Литва, Қишимдикі италиялик колонияләр билөн тоқунушлар йүз бәрди. Әһвални вабаниң тарихиму кәсқинләштүрди. Вабаниң ақиветидә “авул вә шәһәрлөр адәмсиз қалди.” Вабадин кейин Алтун Орда узак вақитқичә өслигө келөлмиди.

Жәнибек өз һөкүмранлигинин ахирқи жиллирида хулагулиқлар билөн болған урушта Әзәрбәйжан зимиинини вақитлик Алтун Ордиға қошувалди. Хан у йөргө оғли Бердібекни қалдурди.

Тирәк сөзләр

- Жәнибек хан
- Бердібек хан
- “Ғулғула жиллар”
- Мамай
- Тохтамиш хан
- Әмир Тәмүр

1356-ж. һакимийәт бешіға көлгөн Бердібек бари-йоқи икки жил өл башқурди. Нәқ мөшү дөвирдө Алтун Ординиң чүшкүнлиги башланди. Бердібек хан Бату хан өвлатлиридин тәхткө мирасхор болуши ентинал дегендеген барлық йеқин урук-туққанлирини қирип ташлиған. Шуниңдин кейин Сайин (Бату) хан өвлатлиридин һакимәт сорайдыған мирасхор қалмиди.

Ядиңға ал! Сайин хан дегендеген атақ Бату ханға немә үчүн берилгөн еди?

“Ғулғула дәври”. Көп өтмәй Бердібек ханниң өзимү сүйиқестчи-ләрниң қолидин қаза болиду. Мана шу вақиттин башлап Алтун Орда тарихида 20 жилға созулған, биридин кейин бири келип, 25 хан һөкүмранлиқ қылған “ғулғула” дәври башланди.

Тохтамиш хан яки Алтун Ординиң вақитлиқ күчийиши. Сарай тәхти үчүн үзлүксиз талаш-тартишқа толған заманда Алтун Ордидики һакимийәтни Тохтамиш хан егәлләйдү. У Орда Ежен улусидики Маңғистав өмири Тайғожинин өғли еди. Тохтамиш хан Мәвринәһирниң һөкүмрани Әмир Төмүрниң ярдими билөн сол қанатни бесивалиду.

Издән! Әмир Төмүрниң келип чиқыш теги, һакимийәткә келиш тарихи тоғрилиқ немиләрни билисиләр?

Тохтамиш 1380-ж. қисқа вақит ичидө Сарай, Һажи-Тархан вə Төвәнки Итил яқисидики алтунордилиқ шәһәрләрни өзигө қаритиду. Алтун Ордидики сөясий боһран вақтида тәсирлик һөкүмранға айланған Мамайға қарши чиқти. 1380-ж. Мамай Куликово түзлөңлигидө рус өскәрлирини башлиған Дмитрий Донскойдин йеңишлип қалған еди. Мөшү өһвални пайдиланған Тохтамиш Мамайни мөғлуп қилип, 1382-ж. август ейида Москваға йетип бариду. Алтун Ордидин бөлүнүшкө интилған рус йәрлирини қайтидин өз һөкүмранлиғиға қаритиду.

Бу ким?

Мамай (тәхминән 1335—1380-жж.) — Алтун Орда тарихидики даңлиқ беклербек. Алтун Ордидики “ғулғула жиллири” 1361-ж. башлап Бату хан өвлатлириниң намидин тәңгө чиқирип, Алтун Ординиң ғәрбий бөлигидө өз һөкүмранлиғини орнатқан.

Әмир Төмүрниң Алтун Ордига ясиған басқунчилиқлири. Чингиз хан өвлатлирини қочақ хан ретидө пайдиланғуси көлгөн Әмир Төмүр Тохтамиш хан арқылы Алтун Ордигиму өз тәсир-даирисини

көңгійтмекчи болди. Бирақ вақит өтүши билән Алтун Ординин илгөрки құдритини өслигө көлтүргөн Тохтамиш хан билән Әмир Төмүр оттурисида әһвал кәсқинләшти.

Әмир Төмүр вә Тохтамиш хан өскөрлириниң оттурисидики чоң жәндлөрниң бири — 1391-ж. 18-июньда болған Қундузчә түвидики жәң. Жәң нәтижисидә Тохтамиш ханниң өскөрлири мәғлуп болди. Бу мәғлубийәтниң ақивети Алтун Орда үчүн наһайити еғир болди.

1395-ж. 15-апрельда Шималий Кавказ төвөсидики Терек түвидә Тохтамиш билән Әмир Төмүр қошунлириниң оттурисида һәл қилғучи жәң болди. Алтун Орда қошунлири вәйранә мәғлуп болди. Нәтижидә Тохтамиш хан Дәшти Қипчақтика сәясий һөкүмранлиқтин толук мәһрум болди.

Әмир Төмүрниң Алтун Орда зиминида ясиган қирғинчилиқлири өлгө зор апәт елип көлди. Шәһәрләр вәйран болуп, сода йоллири тохтап, көплигөн өскөрлөр уруш мәйданида қаза болуп, минлиған адәмләр қуллуққа найдап кетилди. Әмир Төмүр Алтун Ординиң Итилдики пайтәхти Сарай-Беркени вәйран қилди.

Алтун Ординиң парчилиниши. Алтун Орда дөлити Тохтамиш ханниң һөкүмранлиғидин кейинму шәртлик һалда дөләт сүпитидә

Алтун Орда парчиланғандын кейинки дөләтләр

могут болди. Бирақ у бурунқи күч-қувити вә тәсиридин пәйдин-пәй айрилди.

Алтун Орда XV ə. оттурисида бирнәччә ханликтарға бөлүнүп көтти. Қазан ханлиғи, Астрахань ханлиғи, Ноғай Ордиси, Абулхайир ханлиғи айрим дәләтләргө айланди. Әнді рус йәрлири болса илгәрки тарқақлиқтин құтулуп, пәйдин-пәй Москва князьлигинин әтрапиға топлинишқа башлиди.

1480-ж. Алтун Ординиң ахирқи хани Әхмәт ханниң вә русларниң қошунылири ахирқи қетим бәтму-бәт учрашти. У тарихта “Уграда қарши туруш” дегендам билөн қалди. Сөвөви иккі тәрәп бир-биригә қарши чиққини билөн, жән қилишмай, тарап көтти. Бу вақиә Алтун Орда тарихиниң ахирқи вақиәси болуп несаплиниду. Күчийишкә башлиған рус һөкүмранлири әнді Алтун Орда йерини пәйдин-пәй өзигө бекіндурушқа башлиди.

Билимиңни тәкшүр:

1. Алтун Орда тарихидики “Ғулғула дәвир” дегинимиз немә?
2. Әмир Төмүрниң Алтун Орда тарихидики орни қандақ?
3. Алтун Ординиң парчилиниш сәвәплири қандақ?

§37. Ақ Орда дәлитиниң шәкиллиниши

Бу дәристә:

- Ақ Орда дәлитиниң қурулуши вә униң этнослук тәркивиниң алаһидиликлирини көрситимиз;
- Ақ Орда наминиң пәйда болушини тәһлил қилимиз.

Тираж сөздәр

- Ақ Орда
- Орда Ежен
- “сол қанат” султанлири
- Шайбан улуси
- Абулғази
- Мүин ад-Дин Натанзи

Ақ Ординиң қурулуши. Ақ Орда дәлити — монғоллар һөкүмранлиғидин кейинки дәвирдә назирқи Қазақстан зимиңда йәрлик этнослук асасида қурулған дәсләпки дәләт. У дәләтниң тарихи XIII ə. 20-жж. қурулған Жоши улусидин, жүмлидин, Орда Ежен улусидин башлиниду.

Бату хан Шәрқий Европиға (1236—1242-жж.) йөттө жиллик жүрүшидин қайтип көлгөндін кейин, акиси Орда Ежен билөн иниси Шайбанға үлүшлүк йәрләрни бөлүп бериду. Шундақ қилип, Жоши улуси өз ичидә Жошиниң оғуллири вә уларниң өвлатлири һөкүмранлик қылған бирнәччә ушшақ улусларға бөлүнүп кетиду. Батуниң акиси — Орда Еженниң вә униң өвлатлириниң улуси дәсләп Орда Ежен улуси, кейиннөрек Ақ Орда дәп аталди.

Ақ Ординиң зимины. Орда Ежен улусиниң йәр-зиминиға дәслөп Иртиш дәриясиның шәрқигө қарап Улытав вә Қаратавғичө, Йәттисуниң шималий-шәриқ бөлигидики йәрлөр кирди. Улусиниң йәрлири пәйдин-пәй көңийип, XIII ə. иккинчи йеримида Сирдәрияниң оттура еқини бойидики йәрлөрмү унин тәркивигө кирди.

Орда Ежен улусидин ғәрипкө қарап Жошиниң бәшинчи оғлинин тәвәси — Шайбан улуси орунлашти. Шайбанға Орда Ежен вә Батуға тәвә зиминың арилиғидики йәрлөр тәгди. Бу тоғрилик Абулғази хан өзиниң “Түрк шәжирәсідө” өтраплиқ баян қилиду. Бату хан Европиға йәттә жиллиқ жүрүшидин қайтип кәлгендө: “Олтиришлиқ йери акам Алшинниң вә мениң арилиғимда болсун, язда Ирғиз, қиства Ор, Електин Урал теғиғичө болған Яйиқ дәриясиның күн чиқиши тәрипидө, қиства Аракум, Қарақум, Сирдәрия яқиси, Чу, Сарисуниң тәвинидө қишла деди”, — дәп язған.

Бу ким?

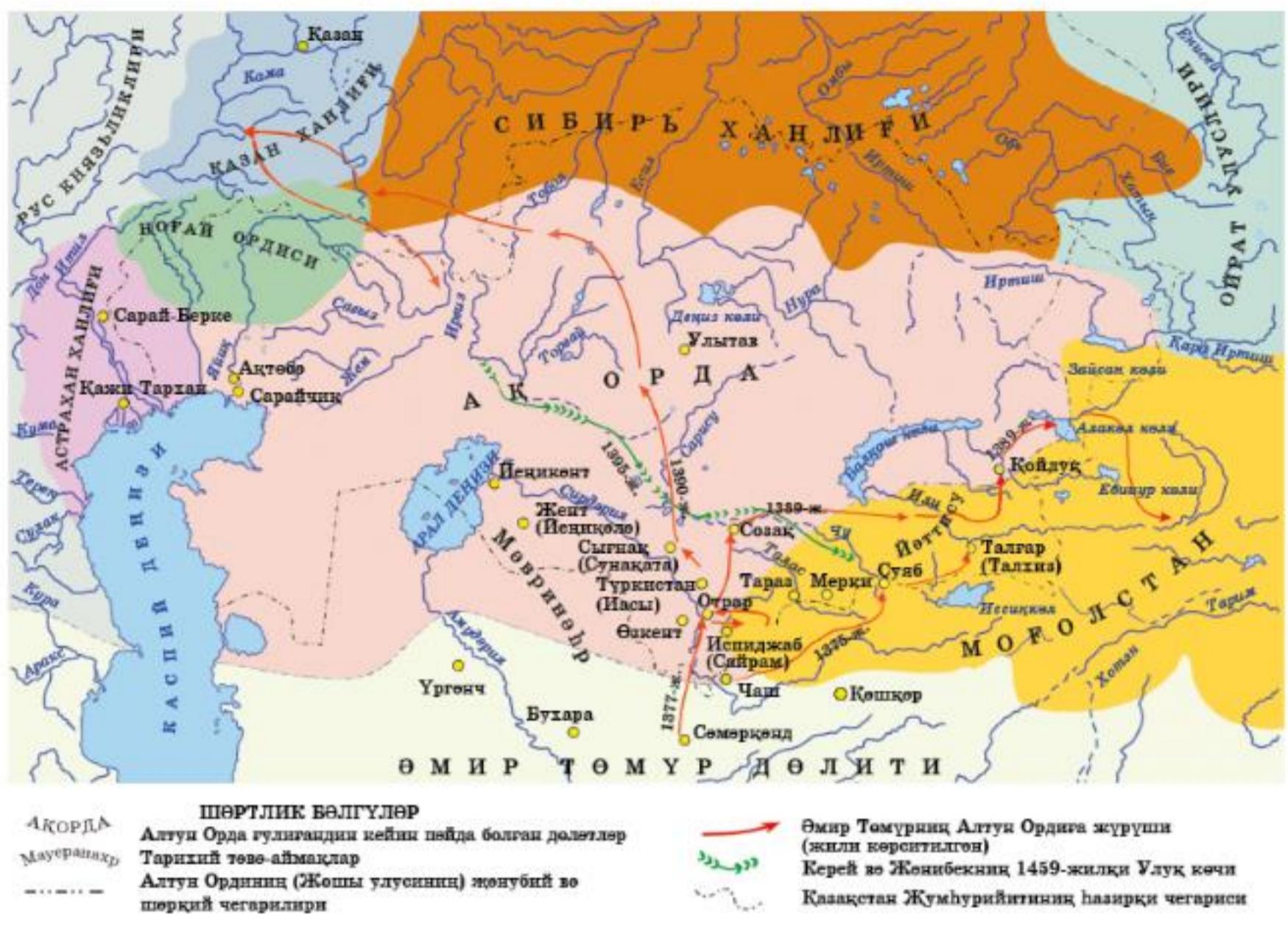
Абулғази Баһадур (1603—1664-жж.) — тарихчи-шәжирәчи. Абулғази хан Хорезм ханлигиниң пайтәхти Үргөнчтө туғулған, Жоши өвладиға ятиду. Асасий өмгиги “Түрк шәжирәси” — тарихий-нәжәтлик вә бәдии өдәбий өсөр болуп несаплиниду.

Ақ Ординиң Алтун Орда дөлитидики орни. Орда Ежен улусиниң һөкүмранлири өзлирини Алтун Орда ханлириға бекінде дәп етирап қылған. Бирақ улар мустәқил сәясөт жүргүзгөн. Бу һәққидә Рәшид әд-дин мундақ дәп язи: “Баштапла Орда (Ежен) өвлатлириниң нечқайсиси Бату нәслидин тарифан ханлар (алдига) барған вақти болмиған, чұнки улар бир-биридин жираж орунлашқан, шуниң билән биллә өз улусиниң мустәқил падишалири болуп несаплиниду. Бирақ уларда Батуниң орнини ким басса шуни өзиниң падишаси һәм өмирчиси дәп несаплаш адити болған вә уларниң исимлирини булар өз ярлықлириниң жуқури тәрипигө йезип көрсөткөн.”

Орда Ежен улусиниң һөкүмранлири тарихий мәнбәлөрдө дайим “сол қанат султанлири” дәп аталған.

Әмәлийәттө XIII ə. оттурисидин башлап Орда Ежен улуси мустәқил дәләт болуп, Шәриқ мәнбәлиридө у Ақ Орда дәп аталған. Унинға һөкүмранлық қылғанлар хан уванини егөллигөн еди. Орда Ежен улуси Жоши улусиниң мәмурый бир бөлиги ретидө шәкиллинип, көп өтмәйла мустәқил дәләт дәрижисигиңе көтирилиду.

Ақ Орда нами. Ақ Орда нами оттура өсирлик мәнбәлөрдө қоллинилған. Оттура өсирлик муәллип Муин әд-дин Натанзинин

Ақ Орда дөлитиниң территорияси

әмгигидө Жоши улусиниң оң қанити — Көк Орда, сол қанити — Ақ Орда дәп берилгән. Іазирқи Қазақстанниң ғәрбий бөлигидө орунлашқан Шайбан улуси билән Орда Ежен улусиниң бирикиши нәтижисидиму сол қанатқа айт Ақ Орда нами қоллинилған.

Бу муһим! Ақ Орда — қазақ дәләтчилигиниң муһим рәмзи ретидә қобул қилинған. Шуңлашқыму һазирқи Астана шәһиридики Президент резиденцияси (қарарғаһы) Ақ Орда дәп атилиду.

Бу ким?

Муин өд-дин Натанзи — XIV ə. axiri XV ə. beшида Өмир Төмүр өвлатлиринин сарийида яшиған тарихчи-жилнамичи. Униң асасий тарихий өмгиги илим-пәндә “Намәлум Искәндәр” деген нам билән мәлум. Бу өмгәкниң қолязма нусхиси Шираз шәһиридә парс тилида йезилған.

Билимиңни тәкшүр:

Дәрисликтин Ақ Орда дөлитиниң территорияси, Алтун Орда тәркивидики орни, нами тоғрилиқ берилгән язма мәнбә мәлumatлирини пайдилинип, "Ақ Орда" дегән мавзуда эссе йезиндер.

§ 38. Ақ Ординиң сәясий тарихи

Бу дәристә:

- Ақ Орда дөлитиниң сәясий тарихини тәһлил қилимиз;
- Орус ханниң Ақ Орда тарихидики ролини ениқлаймиз.

XIV ə. бешігінде болған Ақ Орда. Ақ Орда ханлири Иртиштин Сирдәрияға, Алтайдин Улытав вә Аралғиңде болған көң далада мал چарвичилигини риважландуруп, дәстүр бойиче, язлиқ вә қишилик отлақ-яйлақтарға көчүп-қонушниң қелиплашқан тәртивигө өмәл қилип көлди. Улар Сирдәрияниң оттура еқинида, Талас, Чу дәриялириниң олтиришлиқ-деханчилиқ вадилирида, Улытав даласида егилик вә мәдәний наятни өслигө көлтүрүшкө интилди.

Оттура өсирлик парс тарихчиси Муин өд-дин Натанзи Ақ Орда хани Сасы Буқаниң 30 жил һөкүмранлиқ қилип, Савран шәһиридә дәпнә қилинғанлиғи һөккідә язиду.

Униң мирасхори Ерзен хан Алтун Ордидики Өзбек ханниң ярлық-пәрмани билән тәхткә олтириду. Униң заманисида Ақ Орда риважлинип, Сығнақ, Отрап, Савран, Жент, Барышкөнт шәһерлири гүллинип, көплигөн беналар селинди. Улусниң көркәйгөнлигини Муин өд-дин Натанзи: “Мундақ өһвални һечким униңдин кейин һөтта чүшидиму көрмиди”, — дәп язиду. Ерзен хан вапат болғандин кейин Сығнақ шәһиридә дәпнә қилиниду. Униң оғли Мубарәкғожа хан Ақ Ордини Алтун Ордидин бөлүвелиш сәяситини жүргүзиду. Униң бу сәясити тарихий мәнбәләрдә “бөләклиниш сәясити” дәп атилиду.

Ениқлима: Оттураәсирлик мәнбәләрдикі “бөләклиниш” сөзи “исиян”, “ғұлғула”, дегән мәналарни бериду.

Тирәк сөздәр

- Қадирғали Жалайири
- Улукбәк
- Сығнақ
- Орус хан
- Тохтамиш хан

Бирак униң бу сәясити өмәлгә ашмай, у Ақ Ординиң тәхтидин қоғланди. Алтун Орда хани Жөнибекниң пәрмани билән Ақ Орда тәхтигө Мубарәкғожа ханниң бағри Чимтай (1344—1361-жж.) олтарди.

Издән! Чимтай һөкүмранлық қылған жиллири Алтун Ордидики сәясий әһвал қандақ болди?

Алтун Орда хани Бердібекниң өлүмидин кейин Чимтайни Сарай әмирлири тәхткө олтиришқа тәклип қылғини билән, у бу хил тәклипләрдин баш тартти.

Орус хан вақтидики Ақ Орда. Чимтай хандин кейин һакимийәткә униң мирасхори Орус хан келиду. Қадирғали Жалаири, Муин әд-дин Натанзи униңға “чос мұжәзлик, күчлүк вә дадил һөкүмран” дәп баһа бериду. Орус хан вақтида Ақ Ордидики ханлық һакимийәт күчөйди. У Ақ Ордини мустәқил дәләткә айландурди. Орус хан Алтун Орда тәхти үчүн күрәш башлиди. 1368-ж. Орус хан Итил бойиға жүрүшкө атланди. У 1374/1375-жж. Сарай шәһирини елип, Іажи-Тархани (Астрахань) қоршавға алиду.

Бирақ Орус хан Алтун Орда тәхтидә узак олтиралими. Чүнки у Алтун Ординиң вақитлиқ һөкүмрани, хан сулалисигө күйоғул несаплинидиған Мамайни йеңәлмиди. Орус хан Сирдәрияниң оттура еқини бойиға қайтип келиду. У Әмир Тәмүрниң вә униң қоллишиға таянған Тохтамишниң жүрүшлиригө қарши зәrbə уюштурушни қолға алиду.

Ядига ал! Әмир Тәмүр немә сәвәптин Тохтамиш ханни қоллаг, уни Алтун Орда вә Ақ Ордиға қарши атландурған еди?

Тохтамишниң Ақ Ордиға дәслөпки һәrbий жүрүшлири нәтижисиз аяқлашти. Орус хан 1376/1377-жж. вапат болуп, униң орниға чоң оғли Тохтақия олтарди. Бирақ униң һөкүмранлиғиму көп созулмай, 2—3 айдин кейинла вапат болиду. Орус ханниң иккінчи оғли Тәмүрмалик тәхткө чиқип, Савран түвидә болған жәндә Тохтамиш әскәрлирини йеңиду. Бирақ, Әмир Тәмүрниң ярдимигө таянған Тохтамиш ахир-нәтижидә 1378-ж. уни йеңип, Сығнақни бесивалиду.

Тохтамиш хан дәвридики Ақ Орда. Әмир Тәмүрниң беваситә ярдими билән Ақ Ордидики һакимийәтни өз қолиға алған Тохтамиш Жоши улусиниң шәриқ вә ғәрип бөләклирини бириктүрүш сәяситини алға сүриду. У өзини Сығнақта Ақ Ординиң хани дәп жакалайду.

Ядига ал! Әмир Тәмүр билән Тохтамиш оттурисидики күрәш қандак аяқлашти?

1395-ж. Әмир Тәмүрниң Тохтамишқа қарши күришигө Орус ханниң оғуллириниң бири Қуюрчакму қатнишиду. Ақ Орда хани 108

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

мәғлуп болғандын кейин, Қуюрчақ Ақ Ордидики накимийетни егөлләйду.

Бу муһим! Қазақ ханлири Керей вә Жәнибекниң шәжирәси — Орус хан әвлатлиридин башлиниду.

Ақ Ординиң ахирқи һөкүмрани. Барак — Қуюрчақ ханниң оғли. Оттура өсирлик мүәллиiplөр Баракни батур вә жүръетлик шәхс сұпитидә тәсвирләйду. У XV ө. 10-жж. ахирауда Шәрқий Дәшти Қипчақ зимиnidики ички өз ара күрәшләргө паал арилишип, көзгө чүшиду.

1418/19-жж. Барак хан Алтун Орда тәхти үчүн Улук Мұһеммәт хан билән күришип, йеңилип қалиду. Бирақ мәлumatларда 1422/23-жж. Барак ханниң Алтун Орда тәхтини егөллигөнлиги һөкқидә ейтилиду. Барак хан Сарайда узақ һөкүмранлық қилалмай, Сирдәрия яқисиға қайтип кетиду. У йәрдики шәһәрләрни егөлләшкө интилған Әмир Төмүрниң өвләди Улукбек билән күришиду.

Бу ким?

Улукбек — Әмир Төмүрниң Шахрух деген оғлидин туғулған нәвриси, Сәмәрқәнт шәһириниң һөкүмрани. Улукбек исими мәшһур Сәмәрқәнт обсерваториясини салғучи даңлық алым ретидә мәлум.

Улукбек Сирдәрия яқиси үчүн күрәштә йеңилип қалиду, бирақ Барак ханму Сирдәрия яқисида узақ һөкүмранлық қилалмайду. 1428-ж. у тәхт үчүн талашқан рөқиплириниң қолидин қаза болиду.

Шундақ қилип, Барак ханниң вапати билән Шәрқий Дәшти Қипчақ зимиnidики Орда Ежен сулалиси сәясий накимийеттин бирнәччә онлиған жилларға чөтләштүрүлиду. Шәрқий Дәшти Қипчақта йеңи сулалә — Шайбанилар сулалиси накимийеткө келиду.

Билимиңни тәкшүр:

1. Ақ Орда тарихидики Орус ханниң ролини қандақ баһалашқа болиду?
2. Ақ Ордини Алтун Ордидин мустәқил, айрим дөләт ретидә қараштурушқа боламду? Өз пикринларни асаслаңлар.

§ 39. Ноғай Ордиси

Бу дәристә:

- Ноғай Ордисиниң қурулуши, унин зимины вә сәясий тарихи билән тонушимиз;
- Ноғайларниң этнослук тәркивини тәһлил қилимиз.

Тирәк сөзләр

- Ноғай Ордиси
- Ноғай
- Едиге
- маңғыт юрти

Ноғай Ордисиниң территорияси. Ноғай Ордиси — Алтун Ординиң парчилиниши вә Ақ Ординиң ажызлишиши вақтида назирқи Қазақстаниң ғәрбиидә пәйда болған дөләт.

Ноғай Ордисиниң асасий территорияси Итил вә Яйик дәриялириниң арилиғида, Итилниң төвөнки яқисида болди. Асасөн көчмән мал чарвичилиғи билән шуғулланған ноғайлар

Яйиқниң сол қирғақлирида көчүп-қонуп жүрди. Уларниң көчүп жүридиған йәрлириниң зимиңиға: шималий-шәриктә Фәрбий Сибирь пәс түзлиңигиче, шималий-ғәриптә Қазанғиче, жәнубий-ғәриптә болса Аралниң шималиғиче болған йәрләр кирди. Улар бәзидә Маңғистав вә Хорезмғиче, Мәркизий Қазақстанға, Сирдәрияниң оттура вә төвөнки еқини яқилириғиче көчүп баратти.

Ядинаңда сақла! Ноғайлар — чиқиши теги, тили вә мәдәнийити жәһәттін қазақ хәлқигә әң йекин хәлиқ.

Ноғай Ордисиниң асасий аһалисими маңғыт, қонират, найман, аргин, қаңли, алшин, қипчақ, кенегес, алаш, тама вә. б. урук қәбилиләр тәшкил қилди.

Ноғай жәңчилири

Ноғай нами қандақ пәйда болди? Көплигөн тәтқиқатчилар Ноғай намини Алтун Ординиң һөкүмрани Ноғайнин исми билән бағлаштуриду.

Издән! Ноғай ким еди вә унин Алтун Орда тарихидики роли қандақ болди?

1300-ж. Ноғай вапат болғандин кейин, унин улуси тарқап, унин тәркивигө киргән урук-қәбилиләрниң бир бөлиги Итил вә Яйик дәриялириниң арилиғиға көчирилди. Шуңлашқа хәлиқ арисида бу урук-қәбилиләр “Ноғай улусиниң адәмлири”, “ноғайликлар” дәп аталди дегөн пикир бар.

Едиге бий — Ноғай Ордисиниң асасини салған шәхс, маңғит қебилисидин чиққан. Едиге Ақ Орда әмирлириниң бири болған. У Ақ Орда хани Орусниң Тохтамиш вә Әмир Төмүр арисидики күрәшлири дәвридә Орус ханни қоллиған. Кейинәрек болса Әмир Төмүр билән Тохтамишиниң тәрипигө өткөн. Аридин бираз вақит өткәндеги кейин Едиге Әмир Төмүрниң бекінде нөкөригө айлиништин баш тартти.

Издән! Едиге тоғрилик қандақ мәлumatларни билисән?

Тохтамиш хан 1395-ж. Терек түвидики жәндә мәғлуп болғандын кейинки дәвирдә Төмүр Қутлуқ Алтун Орда хани болса, Едиге баш әмир болди. Шундақ қилип, Едиге бий Алтун Ординиң “вақитлик һөкүмраниға” айлинип, әмәлийәттә 15 жил мабайнида (1396—1411-жж) дәләттиki пүткүл һакимийәтни өз қолида тутти.

Едиге Жоши өвлатлиридин халиғиничә хан тайинлап вә тәхттин чөтнитип турди. Алтун Ордиде бу көмдә Едиге өвлатлири қоллимиса Чингиз хан өвлатлиридин хан сайланмайдыған йеци дәстүр қелиплашты.

Ядиңға ал! Яса қанунлири бойичә моңғол империясиниң зимиңидиқи сәясий һакимийәтни егәлләшкә кимләр һәқлиқ еди?

Ординиң айрим дәләт ретидә күчийиши. Едигениң мирасхори Нур әд-Динниң (1426—1440-жж.) һөкүмранлиғи дәвридә Ноғай Ордиси айрим дәләт ретидә можу болушқа башлайды.

Ноғай Ордиси пүткүл Шәрқий Дәшти Қипчақниң XV ə. сәясий наятида муһим роль атқуриду. Едигениң өвләди Вақас бий вә униң мирасхорлири Жаңбирши, Хорезми бәг, Муса бийләр дәвридә Ноғай Ордиси мустәқил сәясәт жүргүзиду. Болупму Муса бийниң дәвридә Ноғай Ордиси бурунки Жоши улуси зимиңидиқи өң күчлүк дәләтлөрниң бири болуп, пүткүл зимиңидиқи сәясий жәрияларда муһим роль атқуриду.

Ениқлима. “Қиримниң қириқ батури” намлық қәһриманлық дастанда XIV—XVII ə. арилиғиди Алтун Орда вә Ноғай Ордисиди тарихий вақиәләр баян қилиниду. Дастанниң бир нұсхиси 1942-жили атақлиқ Мурын жиравниң жирлиши билән хәткә чүширилгән.

Сәясий боһран. Ноғай Ордисида XVI ə. Муса бий вапат болғандын кейин арқа-арқидин боһранлар йүз бериду. XVI ə. 50-жж. оттурисида Ноғай миңзилири иккигө бөлүниду. Ноғайлик миңзилар ари-

сида Москвани қоллайдыған вә униңға қарши груп-топлар пәйда болиду. Муса бийниң кичик оғуллири Йұсуп билөн Исмайил бир-биригө қарши топларда болуп, уларниң арисидики мажралар 1555-ж. Исмайилниң Йұсупни өлтүрүши билөн тамамлиниду. Буниңға қошумчә 1550-ж. ноғайлар арисида башланған жұт апити хөлиқниң ачарчилиққа мұптила болушыға вә башқа өллөргө көчүп кетишигө түрткө болиду. Қөплигөн урук вә қәбилилөр Қазақ ханлиғинин тәркивигө келип қошулиду.

Ноғай Ордисиниң ғулиши. Мошу вақиәлөрдин кейин Ноғай Ордиси бирнәччә кичик ордиларға бөлүнүп кетиду. XVII ə. 30-жж. ойратларниң бир бөлиги болған торғаутлар бурунқи Ноғай Ордисиниң йәрлирини бесивалиду. Ноғайларниң бир бөлиги ғәрипкө қарап — Қирим ханлиғиға көчсө, иккінчи, көп бөлиги қазақларға келип қошулиду. Қалған бөлиги болса Итил қалмақлириниң һөкүмранлириға селиқ төлөп турушқа мәжбур болиду. Қазақ билөн ноғай оттурисини гоя панидәк бөлгөн қалмақларниң Итил бойиға көчүп келиши билөн қазақ вә ноғай ариси ажрап кетиду. Бирақ хөлиқ ядиде ноғайлик-қазақ дәври тоғрилиқ вақиәлөр чоңқур сақлинип қалди.

Айрим дәләт ретидә Ноғай Ордиси XVII ə. 30-жж. тарих сөһнисидин бирә-тола йоқалди.

Издән! Бу вақиәләр еғиз әдәбиятида, жұмлидин Кетбуқа, Сыпыра, Асанқайғы, Қазтуған, Доспамбет, Шалқииз жиравларниң әсәрлиридә әтраплиқ әкис етилған.

Билимиңни тәкшүр:

1. Ноғай Ордиси қайси аймақта болды вә униң асасини салған ким?
2. Ноғай Ордисиниң қазақ хәлқинин тарихидики ролини баһалаңдар.

§ 40. Абулхайир ханлиғи

Бу дәристә:

- Абулхайир ханлиғиниң қурулушини, Абулхайир ханниң ички-ташқи сәяситини тәһлил қилимиз;
- “көчмән өзбәкләрниң” этнослук тәркивини тәһлил қилимиз.

Абулхайир ханниң һакимийәткө келиши. Тарихта “Көчмән өзбәкләр” дөлити яки Абулхайир ханлиғи дегөн нам билөн мәллум дәләт Ақ Орда дөлитинин давами болди.

Ядінға ал! Ақ Орда дөлитиниң ахирқи һөкүмрани ким еди?

Ақ Ординиң ажызлишиш дәври билəн Дəшти Қипчак даласиниң һəр өлкисидə мустəқил баш-курушқа интилған һөкүмранлар дəвридə Шайбан əвладидин болған Абулхайир һакимийəт бешиға келиду.

Ядінға ал! Шайбан ким еди вə унин үлуси қайси йəрлəрни өз ичигə алди?

1428-ж. Шайбан əвлади Дəвлəт-шейхниң оғли Абулхайир 17 йешида Тура (Фəрбий Сибирь) тəвəсидə хан дəп жəкаланди. Уни шу чағдикى урук-қəбiliлəрниң тəсирлик вəкиллири толук қоллиди. Оттура əсирлик тарихчи Мəһмут ибн Вəли Абулхайирни 200чə урук-қəбилə вəкиллириниң қоллиғанлиғини ейтиду. Уларниң ичидə шу дəвирдики нопузлук урук-қəбiliлəр: қипчак, найман, маңғит, қоцират, қаңли, кенегес вə һаказилар атилиду.

Шайбанилар сулалиси дəслəпки вақиттинла Жəоши улусиниң сол қанитиға, йəни Ақ Ордиға тəвə болған еди. 1428-ж. Ақ Ординиң ахирқи һөкүмрани Баракниң орниға Абулхайирниң һакимийəт бешиға келиши билəн Шəрқий Дəшти Қипчақтыки һөкүмран сулалə авушиду. Шундақ қилип, Шəрқий Дəшти Қипчақта Орда Ежен — Орус хан əвлатлириниң орниға Шайбанилар сулалисиниң һөкүмранлиғи орнайду.

Ениқлима: “Шайбанилар” дегəн нам Шайбан һөкүмран сулалиси-дин чиққан һөкүмранлар вə Шайбан улусиниң турғунлири дегəн мəнада қоллинилиду.

“Кəчmən өзбəклər”. XIV ə. 50—60-жж. башлап Ақ Орда терри-ториясини, йəни Шəрқий Дəшти Қипчақни маканлиған қəbiliлəр кəпинчə қипчақлар дегəн умумий нам билəн, əndi Абулхайир ханлиғиниң аналиси болса “өзбəклər”, “кəчmən өзбəклər” дегəн нам билəн мəлum болушқа башлиди. “Өзбəк” наминиң пəйда болushi Алтун Орда хани Өзбəк ханниң исми билəн бағлинишлик.

XIV—XV əə. дəслəпки йерими迪ки Дəшти Қипчақ аналиси-дин асасини салған урук-қəbiliлəр мəнбəлəрдə “92 бағлам (урук) өзбəк” ретидə мəлum. Уларниң бесим бəлиги, мəсилəн, жалайир, қоцират, алшин, аргин, найман, қипчак, қаңли, маңғит, табин, тама, рамадан, үйсин, телеу, кердери, черкеш, керей, оймаут, қирқ, керейтлар бүгүнки қазақ хəлқини тəшкил қилған урук-қəbiliлəр.

Тирəк сөзлəр

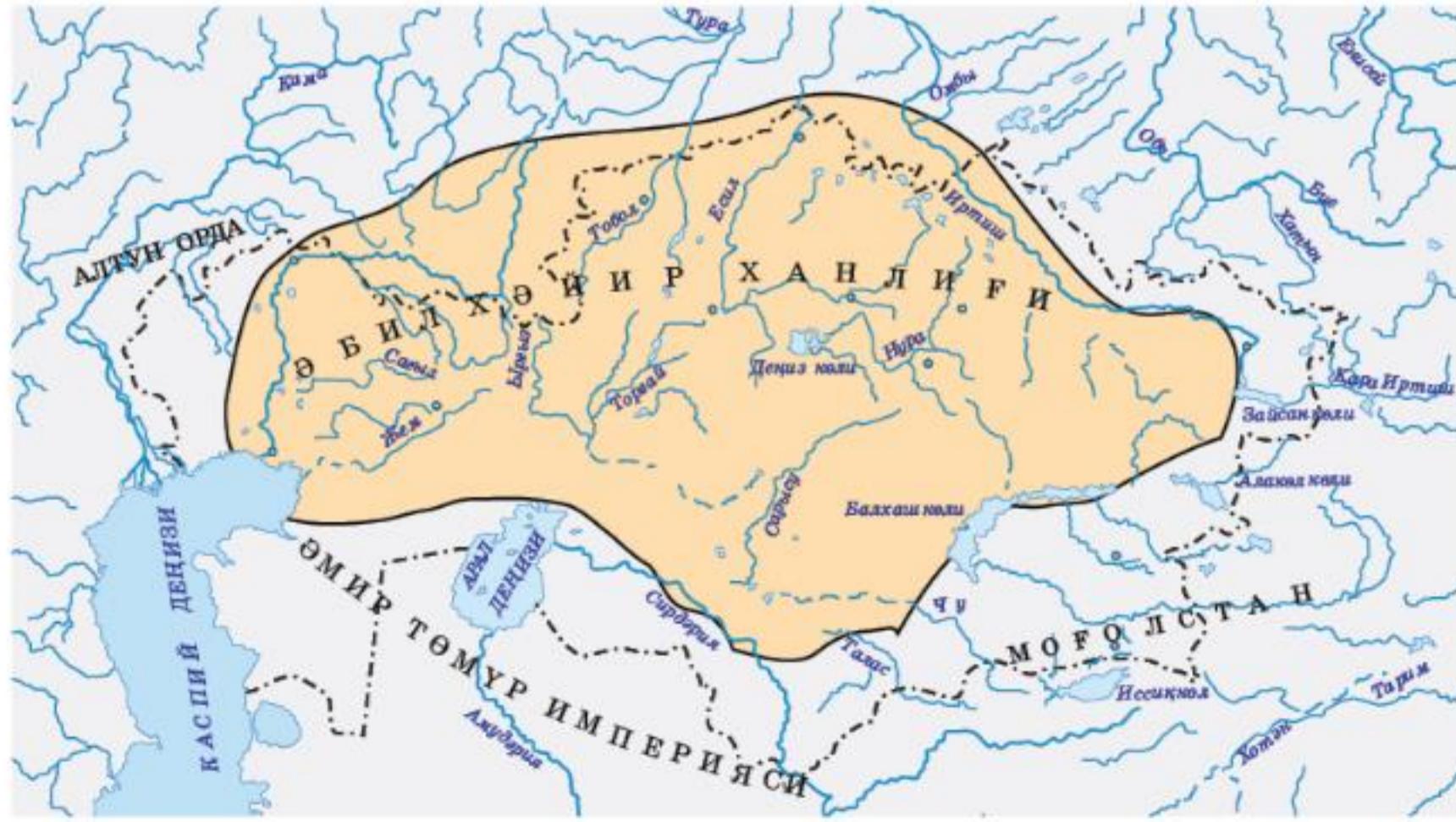
- “кəчmən өзбəклər”
- Абулхайир хан
- Осман Кухистани
- Өз-Тəмүр тайчи

Бу мұһим! Абулхайир ханлиғи вә “Көчмән өзбәк” нами — XIV—XV әә. Шәрқий Дәшти Қипчақниң йәрлик түркій вә түркійләнгән моңғол қәбилилиринин умумий сәясий жиғиштурма нами (политоним).

Абулхайир ханниң ички вә ташқи сәясити. Абулхайир хан Шайбан улусини өслигө кәлтүрүпла қоймай, бәлки Яйик (Урал) дәриясидин шәриққе қарап орунлашқан зимиңларни өзигө бекіндурушни көзлиди. Көп өтмәй Хорезмму Абулхайир ханға бекіниду. Бирақ у бу өлкени узақ вақит қол астида туталмиди. Абулхайир хан 1431—1446-жж. арилиғида чоң урушларни жүргүзмиди. Пәкет 1446-ж. у өзиниң рәқиви Мустапа ханға қарши жәндө ғәлибө қазиниду. Мошу дәвирдә Абулхайир Сирдәрия яқисидики шәһәр-истеңкамлар — Ақкорған, Аркуқ, Өзгәнт, Сығнақ вә Созақни бесивалди.

Абулхайир хан Ақ Ординиң жәнубий тәвәси, Қаратав өтрапини бесивалғичә бу йәрдә Орус, Барак ханларниң өвлатлири Жәнибек вә Керей султанлар һөкүмранлық қылған. Улар өзлирини қоллиған урук-қәбилиләргө тайинип мошу тәвәгө XV ө. 40-жж.-чә Абулхайир ханни йолатмиди.

1446-ж. башлап Сығнақ шәһири Абулхайир ханниң пайтәхтигө айлиниду. У Шәрқий Дәшти Қипчақни бирләштүрүп, 40 жил ханлик қурғиниға қаримастин, өз елиниң ичилики зиддийәтләрни толук тохтиталмиди. Уни қоллиған урук-қәбилә вәкиллири пәйдин-пәй униңдин үз өрүшкө башлайду.

Абулхайир ханлигинин территорияси

Сығнақ тұвидиқи жәң. 1457-ж. Абулхайир хан Сығнақ тұвидө қалмақларниң Өз-Темир тайчи башқұрған өскөрлиридин мәғлуп болиду.

Ядінда сақла! Қалмақлар — ойрат қабилилиринин түркчә атилиши. Улар оттураәсирләрдә Ғәрбий Монғолия зимишини маканлиған монғол қабилилири. Ойратлар иттипақи: дүрбит, торғаут, хошаут вә шораслардин тәшкіл тапқан. Ойратларни монғоллар — жоңғарлар (сол қанат) дәп атиған.

Бу мәғлубийәт Абулхайир ханниң һөкүмранлиғини техиму һалсиратти. Илгири уни қоллиған урук-қәбилиләр өнді хандин үз өрүп, мустәқил һөкүмранликқа интилиду. Шунин ғарыш — Абулхайирниң сәяситиге нарази болған Қерей вә Жәнибек султандарниң өзлирини қоллиған урук-қәбилиләр билән башқа яқа көчүп кетишидур.

Оттура әсирләрдә башқа йәрлөргө көчүп кетиш — сәясий қаршилиқ көрситишниң бир шәкли еди. Абулхайир ханниң дөлити сәясий жәһәттин турақлиқ, күчлүк дөлөт болалмиди. Шуңлашқиму бу дөлөт Абулхайир хан вапат болуши биләнла дәрру парчилинип көтти.

Билимиңни тәкшүр:

1. Абулхайир ханниң 1428—1468-жж. ички-ташқи сәяситиге тәриплімә берінлар.
2. Дәрисликтә берилгән мәлumatларни пайдилиніп, Абулхайир ханлиғиниң парчилиниш сәвәплирини көрситіңдар. Өз пикриңларни испатланылар.

§ 41. Монголстан дөлитиниң қурулуши

Бу дәристә:

- Монголстан дөлитиниң қурулуши, территорияси вә этнослук тәркивини тәһлил қилимиз;
- Монгол, Монголстан нағыларниң пәйда болушини ениқлаймиз.

Монголстан дөлитиниң территорияси. Монголстан дөлити Чагатай улусиниң парчилиниши нәтижисидә униң шәрқий бөлигидә қурулди. Униң территорияси һазирқи Йәттису, Қирғизстан вә Шәрқий Түркстанни өз ичигө алди.

Издән! Шәрқий Түркстан қандақ тәвәдә орунлашқан вә һазирқи заманда қайси дөләтниң тәркивидә?

Тираж сөзләр

- Монголстан
- Монголлар
- Шәрқий Түркстан
- Маңтай-Сүбә
- әмир Полатчи
- Түгелек Төмүр хан

Моғолстан аналиси. Моғолстан нами — монғол этнонимиға бағылған пәйда болған. Сөвәви у дәвирлөрдө Оттура Азиядә “моңғол” сөзини сөл бурмилап, “н” һәрипини ейтмай моғол дәп аташ қелиплашқан еди. Шуңлашқа XIV ə. парс вә түркій тиллиқ өсөрлөрдиму “моңғол” сөзи “моғол” дәп йезилған.

Моғолстан аналисими түркій қәбилилири — уйғур, дулат, қанли, жалайир, керей, найман, үйсин вә. б. һәм түркійлишип көткән моңғол қәбилилири: булғачы, шорас, баарин, арлат вә б. тәшкил қилған.

Бу муһим! Моғолларни моңғоллар билән чаташтурмаслик керәк. Сөвәви XIII ə. һазирқи Қазақстанни бесивелип, һөкүмранлиқ қилған моңғоллар вақит өтүп, йәрлик урук-қәбилиләр билән арилишип, уларниң ичигә сиңип кәтти. Шуңлашқа тарихий мәнбәләрдикі моғоллар — йәрлик түркійләр вә түркійлишип көткән моңғоллардур.

Моғолстан дәлитиниң қурулуши. XIV ə. илгәрки Чагатай улусида йәрлик түркій вә түркійләшкән моңғол қәбилилириниң тәсири құчидиду. Айрим қәбилә дәнилири сөясий һакимийәттә зор утуқлар қазиниду. Шуларниң бири Чагатай улусиниң шәрқий бөлигидики доғлатлар еди. Чагатай улуси иккигө бөлүнгөн чаңда, 1348-ж. күзидө, өмәлийәттә доғлат өмирлири һөкүмранлиқ жүргүзгөн Моголстан дәлити қурулиду. Доғлат өмирлири Чингиз хан өвлатлиридинла хан сайлаш дәстүр-әнъенисидин атлап өтөлмиди. Шуңлашқиму өмир Полатчи башқурған доғлатлар 1348-ж. 17 яшлик Туғлук Төмүрни хан көтириду (сайлады).

Моғолстан дәлитиниң территорияси

Моғолстан дөлитининң ички қурулмиси. Моғолстан дөлитиму өз ичидө бирнәччө мустәқил төвөлөрдин ибарәт болди. Маңлай Сүбә дәп аталған доғлатлар ғожилиғи жәнубий Тәңритағлиридин: Шәрқий Түркстандин Пәрғаниғиче болған йәрләрни өз ичигө алди. Әнди Маңлай Сүбәдин шималға қарап Сирдәриядин Илиғиче болған тәвәймақлар әмир Полатчининң иниси әмир Қамар әд-динниң мустәқил ғожилиғи болди. Моғолстан территориясидө Или дәриясининң нериқи бетидө, шималий-шәриқ Тәңритағлирининң етәклиридө аркинут қебилисисинин һөкүмрани Һажи бекниң, әнди Емил-Тарбағатай наийәсидө болса қаңли Енке төринин ғожилиқлири болди.

Дәсләпки моғол һөкүмранлирининң ички-ташқи сәясити. Моғолстан дөлитинин дәсләпки һөкүмрани Туғлук Төмүр хан вактида ханлик һакимийәтниң бир қатар хизметлири әмәлийәттө әмир Полатчинин қолида болди.

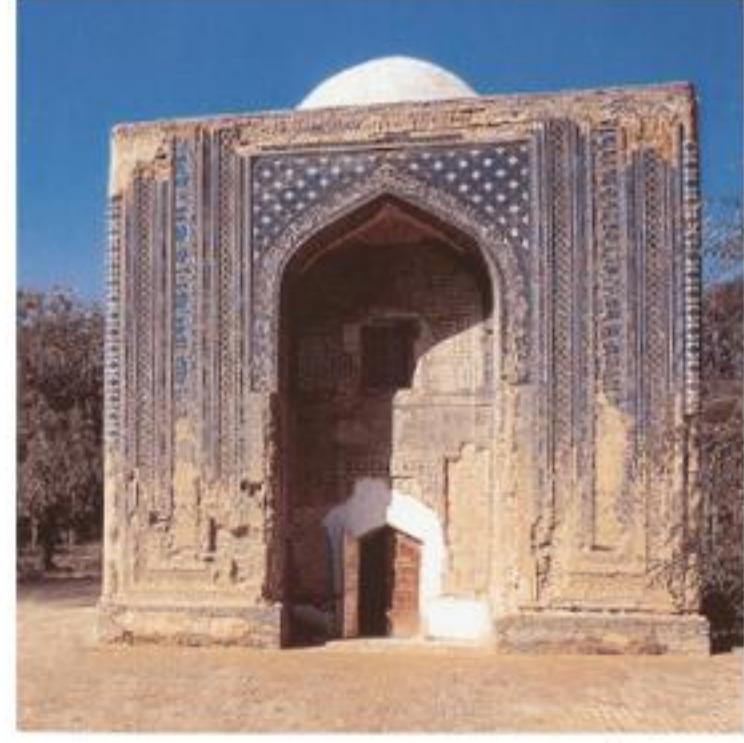
Издән! Әмир Полатчинин ролини Алтун Орда тарихидики Мамай, Едигеләрниң роли билән селиштуруңлар.

Моғолстан дөлитидө доғлат әмирилиринин мундақ имтиязлири *улусбеги* дегән лавазим-мәнсәпни егөллиши билән бәkitилди.

Ениқлима: Улусбеги — дәләттики хандың кейинки алий лавазим. У беваситә һәrbий қошунларниң қолбашчиси болуп һесаплиниду һәм ички-ташқи сәясәткә айт муһим мәсилеләрни һәл қилишқа беваситә арилишалайду.

Дәсләпки моғол ханлиринин асасий сәясити илгәрки Чагатай улусинин ғәrbий бөлиги болған Мәвринәһир өлкисини бесивелиш болди. Шуңлашқа 1360—1361-жж. Мәвринәһир өлкисиге һәrbий жүрүшкә атлиниду. Иккинчи жүрүши нәтижисидө Туғлук Төмүр Мәвринәһирни вақитлик болсому өзигө толук бекіндуриду.

Туғлук Төмүр хан вапат болғандын кейин Моғолстан һөкүмрани аталған Илияс ғожа башчилиғидики моғол қошунлири 1365-ж. Сирдәрия яқисида Әмир Төмүр вә Һүсәйин өскәрлири билән жәң қилиду. Бу жәң тарихта “Патқақ және” дегән нам билән мәлум. Моғол қошунлири Сәмәрқәнт шәһирини қоршавға алиду, бирақ шәhәр аналисисинин жасарәтлик қарши

Туғлук Төмүр ханниң мәқбәриси

куриши нәтижисидө уни алалмай, көйнігө чекиниду. Нәтижидө Моголстанда хан һакимийити ажызлап, көплигөн өмирлөр мәркизий һакимийетни етирап қилмай, йеганә һөкүмранлиққа интилиду.

Билимиңни тәкшүр:

1. Моголстан нами вә аһалисінің этнослук тәркивинің алаһидиликлири немидә?
2. Моголстан дөлити қайси тәвәләрдә қорулған?
3. Моголстан дөлитинің Қазақ ханлығинің тарихидики орни қандак?

§ 42. Әмир Төмүрниң басқунчилиқлириға қарши қүрәш

Бу дәристә:

- Әмир Төмүрниң һазирқи Қазақстан вә Қирғизстан йәрлиригә басқунчилик урушлинин сәвәп вә характеристини тәһлил қилимиз;
- Әмир Төмүр басқунчилиғинің ақивәтлирини ениқлаймиз.

Тирәк сөзләр

- Әмир Төмүр
- Қамар әд-дин
- Алмилиқ

Әмир Төмүрниң Моголстанға басқунчилиқлири. Чағатай улусинің ғөрбий бөлигини бекіндурған Әмир Төмүр Чағатай улусини толук бирләштүрүшни мәхсөт қилди. Шуңлашқиму у дәсләпки басқунчилик жүрүшлирини Моголстандин башлиди.

Ениқла! Әмир Төмүр тарихта мәшһүр, даңлық һөкүмран болғиниға қаримастин, у немә сәвәптин хан унваниға еришәлмиди?

Ядига ал! Алтун Орда тарихи үчүн Әмир Төмүр басқунчилиқлиринин ақивети қандақ болди?

1371—1372-жж. Моголстанға бесип киргөн. Әмир Төмүр өскири Алмилиқ шәһиригичө йетип бариду. Әмир Төмүр өскири андин кейин Иссиккөл вадисидики Сөккизяғач төвөсигичө йетип, йөрлик аһалини булап-талап, қирғинчилиққа учритип қайтти. 1375-ж. Әмир Төмүр өскири Сайрам, Талас арқилиці Үәттису йөрлирини бесип өтүп, Или дәриясифичө йетип барди. Чарин дәрияси чатқилида икки тәрәпниң ләшкәрлири учрашти. Бу жәндә ғалип чиққан Әмир Төмүр көплигөн адәмлөрни өсиргө елип Сөмәрқәнткө қайтип кетиду.

1377-ж. Моголстан ләшкәрлири йәнә икки мәртә Әмир Төмүрниң қошунылиридин йецилиди. Бу жүрүшниң ақивәт-зәрдаплиринин еғирлиғи шунчеликки, Моголстан төвөси шуниңдин кейин узун жиллар мабайнида қәддини көтирөлмәй қалди. 1383-ж. Әмир Төмүр Моголстанни йәнә бир мәртә қирғинчилиққа учратти.

Ядидің ал! Аталмиш дәвирдә Әмир Төмүр басқунчилиқлиринин асасий зәрбиси кимгә қарши қаритилған еди?

1380-жж. ахириға қедәр Ақ Орда билән Моголстан һекүмранлири Әмир Төмүргө қарши сәясий иттипак қурди. Бирак, 1389-ж. Моголстан, 1390—1391-жж. Ақ Орда вә Алтун Орда территорияси Әмир Төмүрниң еғир зәрбисиге учриди.

Әмир Төмүрниң бу жүрүшлири йәрлик аһалиға нурғун һәсрәт елип көлди. Минлиған турғунлар қаза болди вә өсиргө елинип, Оттура Азия базарлирида қуллуққа сетилди. Олтиришлиқ-деханчилиқ мәдәнийәт, мал چарвичилиғи чүшкүнлүккә учриди. Дөлөтниң сәясий өһвали техиму начарлиди. Пәкәт 1405-ж. Әмир Төмүрниң вапат болушыла Моголстан аһалисими бирә-тола бекіндилиққа чүшүш ховупидин сақлап қалди.

XV ə. бешидики Моголстан. Моголстан һекүмрани Хизир ғожа хан вапат болғандын кейин униң оғуллири арисида өз ара мажралар башланды. Вайс хан (1418—1428-жж.) өз елиниң пайтәхтини Шәрқий Түркстандин Йәттисуға — Или дәриясиниң бойиға көчөрди. Нәтижидә Моголстанниң пайтәхти Илибалиқ шәһиригө йөткөлди. Вайс хан вапат болуп, оғуллири Юнус билән Һасанбуға һакимийәт үчүн талишиду. Ханлық һакимийәт Һасанбуға ханниң (1429—1462-жж.) қолиға өтти.

Һасанбуға хан вапат болғандын кейин 1462—1468-жж. арилиғида, Моголстандикі һакимийәт униң оғли Дост Мұһәммәт ханниң қолиға

Әмир Төмүрниң Моголстанға жүрүшлири

өтиду. Әнди Юнус хан болса (1469—1487-жж.) Төмүр сулалисинин вәкиллиригө тайинип, Ташкент вә жәнубий-ғәрип Моголстандила һөкүмранлиқ қилған.

Могол ханлиринин өвләди Султан Сайд хан 1514-ж. Қәшқәрийәдики һакимийәткө қол йәткүзиду. Мошу сөнә сабиқ Моголстан дәлитинин ғулап, йеци Могулийә дәлитинин қурулған вақти болуп несаплиниду.

Сөвөви бу чағда Моголстан дәлитинин территориясигә киргән Йәттису тәвәси қазақ ханлиринин, Тәңритағлиринин етәклиридики тәвәләр болса қирғиз қәбилә һөкүмранлиринин қол астиға өткән еди. Могол ханлири өз һөкүмранлиғини Қәшқәрийә яки Шәрқий Түркстандила сақлап қалды.

Билимиңни тәкшүр:

1. Әмир Төмүрниң басқунчилеклири һазирқи Қазақстан зимиңигә қандак зәрдаптарни елип кәлди?
2. Моголстан дәлитинин ғулаш сәвәплирини тәһлил қилиңдар.

§ 43. XIII–XV əсирниң дәсләпки йеримидики дәләтләрниң жәмийәтлик-сәясий түзүмі

Бу дәристә:

- XIII–XV ə. жәмийәтлик түзүм характерини тәһлил қилимиз;
- аталмиш дәвирдики дәләтләрниң мәмурый қурулмисинин аләнидилеклирини ениклаймиз.

Тирәк сөзләр

- улусбеги
- бәгләр
- бийләр
- баһадур
- авам хәлиқ
- инжү
- тарханлик
- союрғал

Жәмийәтлик-сәясий түзүм. XIII–XV ə. һазирқи Қазақстан йеридики жәмийәтлик мунасивәтләр өз тәрәққиятинин йеци дәврини баштый өткүзди. Мошу дәвирниң аләнидилеги ретидә дәләтниң көплигән ғожиликтарға бөлүнүши, һәрбий токунушларниң пат-патла йүз бериши вә һөкүмәт билән һәрбий күчлөрниң қанундин жуқури турушини тәқитләшкә болиду.

Дәләт рәһбәрлирини Чингиз ханниң Жоши вә Җағатай хандың тариған өвлатлири: хан, султанлар, оғланлар тәшкил қилди. Улар йөрлик урук-қәбилиләрдин чиққан: әмир, бәг, бий, бай вә урук-қәбилә даһилириға таянди. Ақ Орда, Абулхайир ханлиғи, Моголстандикі түркій қәбилиләрниң даһилири — әмирләр дәп аталди. Ноғай Ордисида болса уларни — миңзилар дәп атиди.

Ядіңға ал! Алтун Орда тарихидики даңлиқ әмирләр кимләр вә улар қандақ роль атқурди?

Дөлөтни идарә қилиш аппаратида: улусбеги, түмәнбеги, ордабеги вә башқа лавазимлар болди.

Издән! Ақ Орда, Моголстан, Абулхайир ханлиғидики башқиму лавазим-мәнсәпләрни атаңлар вә уларниң асасий хизмәтлирини чүшәндүрүңлар.

Бириңчи ижтимаий топқа бәгләр вә қази-бийләр кирди. Бу атақлар Ноғай Ордиси билән Абулхайир ханлиғида учришиду.

Издән! Кейинки қазақ жәмийитидики бийләр қандақ хизмәт атқурди вә униң оттураәсирләрдики бийләр хизмети билән қандақ алақиси бар?

“Бай” нами һаллиқ көчмәнлөргө аит қоллинилди. Батур яки баһадур атақлириму көчмән өскәрләрдики унван болди. Әнди аддий аһали болса авам хөлиқ (қаз. қараша) дегендеген умумиүзлүк намда аталди.

Йәр егиләш. Йәр Чингиз өвлатлириниң хусусий мүлки несанланди. Уларниң һәрқайсиси алп империя зимиnidин ин же яки ғожиلىқниң бир бөлигини аһалиси билән егөлләшкә һәқлиқ болди.

Чагатай вә Жоши улусидики, кейин Ақ Орда, Моголстан, Абулхайир ханлиғидики һәrbий вә пухралиқ ишларни башқуридиған түркй-моңғол ақсүйәклири тегишлиқ лавазим-мәнсәплиригө мувапиқ өз әнчисигә бәзи улус яки аймақларни шәһәрлири вә аһалилық жайлери билән биллә алди. Бу йәрләрдин чүшидиған пайда өскәрни тәминләшкә пайдилинилди. Союргал бериш дәстүри сақланды. Мәсилән, Абулхайир хан 1446-ж. Сирдөрия бойидики шәһәрләрни бесивелип, союргал ретидә султан, бийләргө бәргән.

Бу муһим! Союргал — мәлум бир һәrbий хизмети үчүн берилидиған шәртлик йәр егөлләш шәкли.

Йәрни һәrbий яки мәмурий хизмети үчүн соға қилиш дәстүриму болди. Маңлай-Сұбә доғлат әмириренең соға сүпитидә алған аймиғи болди. Қараштурулуватқан дөлөтлөр тарихида *тарханлиқ* һоқуқни беришму көң тариidi. Тарханлиқ — ханниң өз вассаллириға хизмети үчүн пайдилинишқа йәр бериши. Тарханлиқ һоқуқниң аланидиллиги шуки, униңға егө болған адәм дөлөт пайдисиға селиқ төләштин азат қилинди вә ханниң алдиға өркин кириш һоқуқиға егө болди. Тарханлиқ лавазим мирасқа қалдурулди вә уни хан гуваландуруп турған. Вақит өтүп, соға, союргал, тарханлиқ һоқуқи билән алған йәрлөр өвлатлириниң хусусий мүлкигө айланди.

Вәхпилик йәр егиләш түри яки мусулман дини мәһкимилиринин йәрлиrimу болди. Бир қаримаққа отлақ-яйлақлар урук-қәбилиләрниң ғожилиғи ретидә болди. Бирак, өмәлийәттә, йәрниң егиси хан (барлық йәрләрниң алий егиси), султан (ұлұш йәрләрниң егилири), бай, өмир, бәгләр болди.

Селиқ вә мәжбuriйәтләр. Ақ Орда, Абулхайир ханлиғи, Ноғай Ордисида селиқ вә мәжбuriйәтләрниң көплигөн түрлири болди. Уларниң көпчилиги бурунқи түркій дәвридinla шәкилләнгөн болса, бәзилири моңғоллар һөкүмранлиғи орниғандин кейин пәйда болди.

Тагар — өскәрләрни йемәк-ичмәк билән тәминләш үчүн озук түридә төлинидіған селиқ. Ҙошар — көчмән хәлиқләрдин жиғилидиған асасий селиқ. У көчмәнләрниң мал бешиға, деханлар үчүн болса жән вә мал бешиға селинатти. Бу селиқму өскәр, почта хизмити вә өмәлдарлар аппаратини тәминләшкә сәрип қилинатти.

Закат — хан вә султанларниң пайдисиға мал бешидин жиғилидиған селиқ. Соқум, сыбаға, сауын охшаш башқиму мәжбuriйәт түрлири болди.

Мәмурый-дөләтлик қурулма. Ақ Орда, Моголстан, Абулхайир ханлиғи, Ноғай Ордиси Чингиз хан заманида шәкилләнгөн дәстүр бойичә улуслар дәп аталди.

Ядига ал! Улус дегинимиз немә?

Тарихий мәнбәләрдики “Берке улуси”, “Өзбек улуси”, “Туғлук Төмүр хан улуси”, “Орус хан улуси” дегөн намлар шуларниң дөлити дегөн сөзниң мәнасида қоллинилған. Оттура өсирилк мәнбәләрдә “әл” дегөн уқум учришиду. Бу уқум бәзидә айрим, бәзидә улус уқуми билән қатар қоллинилған.

Чағатай, Жоши улусиниң тәркивидики урук-қәбилиләрни әл, аймак, омақ, қәбилә, жамаә, урук вә һаказа дәп атиған. Алий һөкүмран — хан, Ноғай Ордисида — бий атиғини егәллиди. Улус вә қәбилиләрниң данилири ханға бекінди. Улар хан кецишигө қатнишип, униң буйруғи билән өскәр чиқиришқа тегишлиқ болди. Ханниң турақлиқ ясавули (хан өскири) тоғрилиқму мәлumatлар сақланған. Хан кециши Моголстанда мәжлис дәп аталди.

Ядига ал! Хандин кейинки алий лавазим — улус беги қандақ хизмәтләрни атқурди?

Хан сарийида *атабек* (мирасхорниң тәрбийиеси, тағиси), *көкүлдаш* — хан балилириниң биртуққан қериндиши, *инақлар* —

хан кеңешчилири охшаш мәнсөп-лавазимларму болди. Көкүлдаш бәг яки атабеккө тәңләштүрүлди. *Ясавуллар* хан сарийидики рәсим-йосунларниң мәлум тәртип бойичә өтүшини жиддий назарәт қилди. Шундақ қилип, Ақ Орда, Абулхайир ханлиғи, Ноғай Ордиси турақлиқ башқуруш аппарати қелиплашқан, сөясий қурулмиси еник шәкилләнгән дәләтләр болди. Бу қурулма, дәләтниң биртуташлиғини саклашқа, башқа дәләтләрниң басқунчилиғиға қарши турушқа мүмкинчилик бәрди.

Билимиңни тәкшүр:

Хәлиқниң дуниятонуши бойичә “әл” укуминиң мәнасини еңгап, “Мәңгүлүк Әл” дегән укумниң мәнасини тәһлил қилинлар.

§ 44. XIII—XV әә. сәнъэт вә әдәбият

Бу дәристә:

- жиравларниң жәмийәттиki орнини оқуп-билимиз;
- Асанқайғы вә Қазтуған жиравларниң ижадийити билән тонушимиз.

Хәлиқ еғиз әдәбияти хәлиқниң жәмийәтлик вә мәнивий наятида муһим орун алди. Хәлиқниң наятқа, тәбиәт надисилиригө, айләвий урпи-адәтләргө, мәишийитигө бағлиқ келип чиққан шеирлар, шундақла тарихий ривайәтләр, қәһри-манлық дастанлар, чөчәклөр, мақал-тәмсил вә тепишишмақлар өвлаттин-өвлатқа еғизчө берилип турди. Хәлиқ өзиниң наят йолини, хошаллиғини, мун-зарини, арманлирини күй-саз арқилиқму йәткүзди. Қәһrimanлық эпослар (жиirlар), әрлик дастанлар кона заманлардин башлининп, уларниң дәсләпки нусхилири “мәрсийә” охшаш қисқа шеирлардин ибарәт болған. “Қарабек”, “Ер көкше”, “Қобланды” охшаш қәһrimanлық дастанлири Қараханийлар заманида вә XII—XIV әә. қипчақлар дәвридә пәйда болған. Уларда қәһrimanлық билән биллә тарихий вақиәлөр, жәң көрүнүшшлири өкис етилиду. Мәсилән, “Қобланды” эпоси қипчақ вә иранлиқларниң арисидики урушларға бағлиқ пәйда болса, “Ер Тарғын” Қирим ханлиғидики өз ара мажраларға бегишланған.

Батурларниң әрлиги, уларниң қара күчкө егө болуши пәкәт эпослық дастанлардила өмәс, шундақла ривайәт, һекайә, чөчәклөрдиму рошән өкис етилди. Инсанийәт чөчәклөр системисини шәкилләндүрүштө қедимиң ривайәтлөрни йетилдүрүп, уларға хиялий ой-арманлириниму қошқан. “Ер төстик”, “Қуламерген”, “Қамбар

Тирәк сөзләр

- жиравлар
- жир (дастан)
- толғай

батур” вə башқа хәлиқ чөчөклиридə батурлук вə қəһриманлик билəн биллə овчилик, мəргəнлик мəднийилəнгəн.

Жиравлар. Уларниң əсəрлиридə дəлəтниң туташлиғи, накими-йəтниң адалəтлик болуши ғайиси əкис етилди. Бу əсəрлəрдə əл башқурған һəкүмранларниң иш-һəриkitигə, мұжəз-хулқиға баһа беришму орун алди.

Жиравларниң асасий бəлиги шу дəвиридики ханларниң шерик вə мəслиhəтчиси, соң қəбилилəрниң жəңчиси яки қолбашчиси ретидə тонулди. Жиравларниң хан кеңишидə яки пүткүлхəлиқ қурутайлирида ейтқан толғаулири хəлиқни əл болушқа, бирлик-иттипакқа үндигəн вəтəнпəрвəрлик роh билəн суғирилди.

Қазақ əдəбиятиниң түнжə вəкиллири, əз заманисида Дəшти Қипчаққа мəшhур болған Асанқайғу, Қазтуған жиравларниң миранини қедимий иjəдийəтниң давами ретидə қарашқа болиду.

Қазақ ханлигиниң қурулуши дəвиридики жирик шəхс Асанқайғу (Хасан Сəбит оғли) 1361—1370-жж. арилиғида Итил вадисида дүнияға кəлгəн. Тарихий ривайəтлəр Асанниң дадиси даңлық овчи болғанлиғини тəкитлəйдү. У Алтун Орда дəлитиниң ғулаш дəвириде яшиған. Дəслəп Сарай, кейин Қазан шəhəрлиридə Алтун Орда ханлириниң бири Улук Мүhəммəт ханниң йенида болуп, ханға əз сөзини əткүзəлəйдигəн дана шəхс болған. У XV ə. 50-жж. Дəшти Қипчаққа қайтип, Абулхайир улусидики кəсқинлəшкəн зидди-йəтлəрниң гувачиси болиду. Керей, Жəнибек султанлар башлиған урук-қəбiliлəрниң Абулхəйир улусидин бəлүнүп чиқишини қоллиғучиларниң бири һəм мəслиhəтчи бий-қазиси болған. У Қазақ уруклириниң йеци орда қурушини қоллиған. Қазақ ханлиғи қурулған чағда Асанқайғу йеци дəлəтниң уранчисиға вə əз заманисиниң жирик мутəпəккүригə айланған. Қазақлар Чу, Сарису дəриялириниң бойиға орунлашқандын кейин, əл-юртниң һулинин мустəhкəмлəшкə, қериндашларниң инақ болушиға үндəйдү.

Асанқайғу əзиниң жир-толғаулири вə нəқил сəзлиридə ханлық накими-йəтни мустəhкəмлəшкə, əлниң ташқи дүшмəндін қoғдиниш қабилийитини күчəйтишкə, хəлиқниң ички бирлигини орнитишқа чақирған. Униң “Бейишийəр” издишигə айт ейтилидиған ривайəтлəрдинму хəлиқниң бирлишип, əл болуш ғемини ойлаш охшаш еғир вəзипиниң униңға жүклəнгəнлиги байқилиду.

Асан жиравни ханниң мəслиhəтчиси ретидиму тонушқа болиду. Униң бизгə йетип кəлгəн толғаулириниң барлығи дегидəк Әз-Жəнибек ханға мəхсус ейтилған жирлар. У ханни əлниң келəчигини ойлашқа үндəйдү. Хəлиқ ривайəтлиридə Асанқайғу һəкқидə: “... бу бовай ханға дайим əл ғеми һəкқидə һəқиқəтни қорунмай, хошамəтсиз,

Кобланди батур. Рәссам А. Отаралиев

дадил вә ишәшлик ейтатти” дейилиду. Бу тәстиқләрниң төгрилиги униң ханға қарита ейтқан толғаулиридин рошән байқилиду. У өз толғаулирида дайим хәлиқ намидин сөзләйдү. Ривайәт бойичә Асанқайғы Сариарқида — Улытавда вапат болған.

Оттура өсирләрдики қазақ өдөбиятиниң карван бешида турған шәхсләрниң бири — *Қазтуган жирав*. У XV ө. 20—30-жж. Итил бойида, назирқи Астрахань вилайитиниң Красный Яр шәһириниң өтрапида дунияға көлгөн. Һаллиқ көчмән аилисидин келип

Асан қайғы. Рәссам Е. Айтұаров

чиққан. Қазтуған Итилниң тармақлири Ақтуба вə Бозан яқилириға орунлашқан түркій қебилилиринин урук даңиси, һөрбий қолбашчи, даңлық батур болған. У XV ə. иккінчи йериміда өз қол астидикі уруклар билән Итилдин көчүп, Қазақ Ордисинің төркивиге қошуулған. Улар һазирқи Қазақстан йеринің ғөрбий вə мәркизий бөлигиге орунлашқан. Қазтуған хөлиқ арисида қәһриманлық дастанларни ижат қылған жәнгивар жирау ретидө хелө көң тонулиду.

У кейинки əвлатларға наят, атамакан һәққидә мол мирас қалдурған. Униң жирлирида көчмән наят төрзи, турмуш-мәишийәт, əтрап муһит тоғрилик көзқарашлири тәсвирләнгөн. Униң ижадийити оттураәсирләрдики қазақ хөлқи поэзиясинин өзигө хас характерини тонутиду. Қазтуғанниң миллий роҳта суғирилған толғаулири қазақ əдәбиятiniң шу замандыки егиз чоққиси болуп һесаплинииду.

Билимнің тәкшүр:

1. Жирав дегән ким, униң шаир-ақын вə нахничилардин қандақ пәрқи бар?
2. Оттураәсирлик жиравларни атаңлар. Уларниң ижадийитиниң асасий мавзуси немидин ибарәт болди?

§ 45. Өнъенивий мал чарвичилиғинин алайдиличи

Бу дәристә:

- төрт тұлук малниң түрлирини, малниң пирлирини оқуп-билимиз;
- төрт тұлук мални бекишқа ихтисаслашқан малчиларниң жәмийәттә алидиған орни билән тонушимиз.

Тираж сөздәр

- малчи
- пирлар
- илқа
- төгө
- сийир
- қой
- отлақ

Қазақ хөлқиниң тарихий қелиплашқан өнъенивий егилик көспи көчмәнликкө асасланған мал чарвичилиғи екөнлиги мәлум. Қазақ йеридө төбиәт алайдиличиге бағлиқ малчарвичилиғинин үч типи — *көчмән*, *йерим көчмән вə олтиришилик* мал чарвичилиғи түрлири қелиплашти. Йерим чөллүк вə далалиқ өлкіләрдө көчмән, тағлиқ өлкіләрдө йерим көчмән, дәрия вадилири вə шәһәрләр əтрапида болса — олтиришилик мал чарвичилиғи болди. Йерим көчмән мал чарвичилиғи турақлиқ қишлиқтариниң болуши, қой, илқа билән биллә сийирниң көпийиши һәм қишлиқ əтрапида териқ, буғдай өстүрүш биләнму пәриқлиниду. Олтиришилик мал чарвичилиғи билән асасөн дехранчилиқни көсип қылған олтиришилик қебилиләр шуғулланды. Көчмән мал чарвичилиғини көсип қылған қазақларниң мал отарлирида көчүп-қонушқа ярамлық илқа, төгө вə қой бесим болди.

Ядидіңға ал! Археологлар қедимиң турақлардин мал чарвичилиғининң риважланғанлиғини қандак тепилмилар арқылық ениқлиди?

Көчмән мал чарвичилиғини көсип құлған қәбилиләр мал отлақлири үчүн пәсиллик турақларға көчүп-қонуп жүрди. Қишилик турақ қишлоққа далдилиқ йәрлөр, тағ етөклири вə дәрия бойлири пайдилинилди. Язлық яйлаққа от-чөпи мол тағ йотилири, наваси салқин дәрия-көллөрниң яқилири талланди. Көклөмлик отлақта мални қишигин кейин дәслөпки көк чөпкө йепип баққан, у йәрдө мал төллөп йетилгөн. Құзлөктө болса малниң күзөм (құзлук) жуцини қирқиған вə соқум союп, қурутуп, қишка тәйярланған.

Мал отариниң тәркивигө бағлиқ: илқа, төгө, сийир, қойни қошуп “төрттүлүк мал” дәп аташ қедимдин қелиплашти. Өшкө мели айрим отарда бекілмиғанлықтын, “төрт түлүк” қатарида ейтілмиғини билөн, қойниң қатарида несаплинатти. “Бириңи байлиқ — тән сақлиқ, иккінчи байлиқ — ақ яғлиқ, үчинчи байлиқ — он сағлиқ” дәп мални адемниң тирикчилигигө һажәтлик үч есил муратниң қатарифа қошқан. Төрт түлүк малдин адемләр өзиниң күндилік турмушиға һажәтлик мәһсулаттарни елип турди. Малдин озук түрлирини (гөш вə сүт мәһсулатлирини), хам өшия түрлирини (терө, жун вə қошумчә хам өшия — мұңгұз, сүйәк, туяқ, қиғ-тезәк) алди. Мал мәһсулидин таамниң бирнөччө түрини ясап, миллий таамлар системиси маддий қәдрийәткө айланди. Мал терисини қайта ишлөп кийим-кечәк (тон-жұуга, шалвур, өтүк в. б.) вə мәиший буюмларни (бөстәк, сәба, торсук, чанаш, қамча, тасма бағ-жип) яси迪. Жунни қайта ишлөп текимәт вə кигиз басти; жип егирип, кийим вə түрлүк буюмларни тоқуди. Мал сүйигини қайнитип совун ясашқа, буюмларни безәшкө, қара малниң гүҗигини йезиш тахтисиға, ошуқлирини болса жиғип, оюн ойнашқа пайдиленди. Әнди сода-сетиқ ишлирида болса мал түрлири алмаштуруш васитиси ретидө қоллинилдатти.

Наруға қошулған илқа

Асасий көч улиғи — төгиләр

Издән! Миллий таамлар системисидин гөш вә сүт таамлирини атаңлар һәм уларниң бириниң қандақ тәйярлинидиғанлиғини ениқланылар.

Хәлиқниң күндилик турмуши мал билән бағлинишлиқ болди. Қазақ хәлқи қедимдинла саламлашқанда: “мал-жән аманму?” дәп со-ришатти. “Мал-жән” сөзи — көчмән жәмиійттә турмушқа һажәтлик паравәнлик билән уни егөллигүчи адәм оттурисидики ажralmas мұнасивәтни билдүридиған уқум. Бата бәргәндә: “Ақ мол болсун!”, “Төрт тұлұғұң аман болсун!”, “Бақидиғиниң көпәйсүн!” деген. Төрт тұлук малниң түгәл өсүп-көпийиши байлиқниң, тоқчилиқниң нишаниға айланды. Төрт тұлук малниң хасийитигө бағлиқ уни өстөр-гүчи хәлиқниң мәдәнийитидә қедимдин һәрхил чүшәнчиләр қелип-лашти. Хәлиқ аң-сөвиййесидики чүшәнчө бойичө һәрқандак малниң һимайичи пирлири болди. Мәсилән: илқа пири — *Қамбар Ата*, төгө пири — *Ойсылқара*, сийир пири — *Зәңги Баба*, қой пири — *Чопан Ата* (Қошқар Ата, Муса), өшкө пири *Сәксәк Ата* (Шекшек Ата) дәп тонулған. Хәлиқ еғиз ижадийитидә мал пирлириға айт һәрхил ривайәтләр таралған. Мал пирлириға сиғиниш, малға угал қылмаслик, уни яман көздин қоғдаш мәхситидә мал санини ейтмас-лиқ, бирәвгө түндә мал бәрмәслик охаш һәрхил ишәнчө-етиқатлар қелиплашти.

Мал хәлиқниң урпи-адәт, өнъенә-дәстүрлиридә муһим орун алди. Қалиңлиқ елиш үчүн қызниң дадисиға қалиңмал берилди, сөйүнчигө мал атиди, әждатлар роһиға арнап құрванлиққа мал сойди, өйләнгөн жигит айрим өй болуп бөлүнгөндә өнчигө мал бөлүп беришти, балиға соға ретидә мал атиди. Йоқуқий қаидиләр бойичө

Көч. Рәссам Қ. Каметов

өр адемниң хуни 1000 қой яки илқа бешиға чаққанда 100 илқа, төгө билән несаплиғанда 50 баш болди. Қедимда 1 төгө 20 қойға, 1 илқа 10 қойға баналанди.

Бурунқи көчмәнләрдө мал отарлиридики малниң сани наһайити көп болған. Мални тонуш, уни егәлләш мәкситидө илқа, төгигө егисиниң урук тамғисини басса, қойниң қулиғиға мәхсус бәлгү-ән салатти. Тамға билән ән орни тез сақийиш үчүн бу ишлар күз пәслидө қилинатти. Төрт тұлұкниң отари илқида — үйир, төгидә — келе, сийирда — пада (табын), қой вә өшкідө — отар, әнди уларни бақидиған малчиси болса мувапиқ һалда: илқичи, төгичи, падичи, чопан (қойчи) дәп аталди. Қазақлар төрт тұлұк мални отлақта бекип баплашниң, көч йоллирини қелиплаштурушниң, мал кесөллирини давалашниң қир-сирлирини йетүк өзләштүрди.

Издән! Қазақ хәлқиниң төр тұлұк малға айт қандак ишәнчә-етиқатлири бар? Мисал кәлтүрүңлар.

Билимиңни тәкшүр:

- Малниң пирлири тоғрилиқ қандак хәлиқ еғиз әдәбиятiniң үлгилирини билисиләр?
- Қазақ хәлқиниң “Мал-жениң аманму” дәп саламлишишиниң әһмийитини чүшәндүрүңлар.
- Мал چарвичилиғиниң қазақ хәлқиниң һаятидики әһмийитини тәрипләңлар.
- Төрт тұлұк малниң бирини таллап, уни бекип өстүрүш тоғрилиқ ейтеп беріңлар. Чарвичилиқниң бурунқи вә һазирқи тәрәққиятни селиштурушқа тиришип көрүңлар. Өз оюңларни қәғәзгә чүшириңлар.

§ 46. XIII—XV әә. көчмәнләрниң әмәлий сәнъити

Бу дәристә:

- XIII—XV әә. мемарчилік сәнъитиниң илғар ядикарлиқлири билән тонушимиз;
- Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәрисиниң тарихини оқуп-билимиз.

Қазақ йеридә XIV — XV әә. Ислам мемарчилік сәнъити техиму гүллининп, Түркстан шәһиридә Фожа Әхмәт Яссавий, Рабийә султан Бегим мәқбәрилири вә Шәриқ мончиси селинди.

Арелан баба мәқбәриси — XIV ә. Әмир Төмүрниң буйруғи билән Оттарниң ғәрбидө, үч чақирим йәрдә, Сирдәрия яқисида хиштин селинған иншаэт. Мәқбәрә икки ханидин ибарәт.

Тирәк сөзләр

- мәқбәре
- Тайқазан
- Йәр асти мечити
- Шәриқ мончиси

Бөлмиләрниң оттурисида дөлиз бар. Мәқбәриниң тәписидики гүмбәз XVIII ə. бираз бузулуп, ғулиғанлықтн, уни XIX—XX ə. қайтидин өслигө көлтүргән.

XIV ə. ахиридики мемарчилик сөнъитиниң алайидә ядикарлиғи — Түркстан шәһиридики **Фожа Әхмәт Яссавийниң мәқбәриси**дур. Бу иншаэтни селишқа йәрлик дәстүрләрни йетүк өзләштүргән парс устилириниң лайиһәси асас қилип елинған. Язма мәнбәләр бойичә бу мәқбәрә 1396—1399-жж. Әмир Төмүрниң буйруғи бойичә селинған. Униң асасий мәхсити Әхмәт Яссавийға һөрмәт билдүрүш билән биллә, жәнубий өлкіләргө диний өлүмаларни жәлип қилиш, шундақла Түркстандики өз һөкүмранлиғини күчәйтиш еди. Шуңлашқиму Әмир Төмүр мемарчи-курулушчилардин Оттура Азиядә тәңдиши йок бена-иншаэт селишни тәләп қылған. Бу мәқбәриниң нәқ оттурисида кәң бөлмә селинған. Бу мәқбәридә чоң-кичик 35 бөлмә-ханилар бар. Мәқбәрә қурулушкиниң алайидилиги — у йәрдә Оттура Азияниң мемарчилик сөнъитидә чедирни йепишта илгири учрашмиған усуллар қоллинилған. Мәқбәрә тамлириға Қуръан Қәrimдин сүрә вә айәтләр йезилған.

“Қазанлик” дәп атилидиган мәркизий ханиниң оттурисида 1399-ж. бронзидин қуюлған йоған Тайқазан бар. Мәйрәм күнлири бу қазанда аш бесилип, зиярәтчиләргө таритилатти. Квадрат шәкиллик хишларни қоллинишқа алайидә дикқәт бөлүнүп, улар бернаниң сиртқи тамлирини турғузуш вә қаплашта кәң пайдилинилди. Әнді бу имарәтниң ички тамлирини безәндүрүш ишлирида болса рельефлик нәқишлиш, йезиқларни оюп йезиш усуллири қоллинилди. Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәрисидә мәдрисә вә китапхана болди. Бу мәқбәрә мечит хизмитиниму атқурған. Мәқбәриниң жәнубий-ғәрип тәрипи

Арслан баба мәқбәриси. Түркстан вилайети

Яссавийниң өзи наят вактида ясалған Аллаға құлчилик қилидіған йәр асти мечити бар.

Бронзидин қуюлуп, алтундин һәл берилгөн, күмүч ялатқан ишик тутқилири, алтә чирақдан мемарчилик сөнъити билән безәклик өмәлий сөнъетниң надир өсөрлири қатарыға ятиду. Уларни исфаханлиқ даңлиқ уста Таж ид-дин Изәдин ясиған. Бу мәқбәридики қәбирханиниң оттурисида Фожа Әхмәт Яссавийға беғишлиған қәбирташ ядикарлығы қоюлуп, бу ханиниң ишигигө алтундин һәл берилгөн йезиқлар оюп йезилған.

Ядиңда сақла! Мәдрисә — оттура вә алий мусулман мәктәплири. Мәдрисә селиш тарихи Шәриқ әллиридә кәң тарқалған мусулманлық мәрипәт-ақартиш ишлири билән зич бағлинишлиқ. Мәдрисә имарәтлиридә Шәриқ нәқиш-өрнәклири селинип, маңлийиға һәрхил вәсийәт вә ибрәтлик сөзләр йезилатти. Мәдрисиләр ичидики оқуш бөлмилири һожра яки дәрисхана дәп атилатти.

Бу муһим! XVI ə. Шәриқ мутәпәккүри ибн Рузбихан өзиниң "Бухара меһмининиң язмилири" намлиқ әмгигидә Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәрисини "Аләмдә селинған әжайип имарәтләрниң вә адәмзат балисiniң карамәт ядикарлиқлириниң бири" дәп баһалиди.

Мәқбәриниң сирти ялтирақ хиш вә майолика (һәрхил керамика) билән қаплинип, униңға түрлүк геометриялық нәқиш-өрнөк вә эпиграфикилиқ оюқлар селинған. Мәқбәрә тарихи — қазақ тарихиниң ажралмас бөлиги. У йәргө XVI ə. башлап мәшһур адәмләр дәпнә қилинған чоң вә кичик сарайлар бар. Бу йәрдә Жолбарис хан, Есим хан, Аблай хан, Әмир Төмүрниң чөвриси Бабур хан, ғаз авазлиқ Қазибек бий, Жөнибек батур вә башқа даңлиқ шәхслөр дәпнә қилинған.

1864-ж. Түркстан шәһирини Россия мустәмликичилери бесивалғанда бу имарәткө зәмбириәк оқидин 11 йәрдин зәхмә көлтүрүлгөн еди. Һазир бу имарәт толук өслигө көлтүрүлди.

Мошу мәқбәриниң асасида 1991-ж. "Нәэрәт Султан" қорук-музейи ечилди. Мәқбәрә 2003-ж. 23-июньда ЮНЕСКОның Париж шәһиридә өткөн XXVII сессиясидә "Дуниявий мәдәний мираслар" тизимиға киргүзүлди. Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәриси — пүткүл түркій дунияси қәдирләйдіған вә тавап қилип, зиярәткө келидіған мүкәддәс жайдур.

Ойлан! Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәриси қандақ мемарчилик усулда селинған? Униң башқа мәқбәриләрдин алайидилиги қандақ?

Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәриси. Түркстан шәһири

XV ө. селинған мемарчилік сөнъити ядикарлиқлиринин қатарида Әхмәт Яссавий мәқбәрисидин 60 м шәриқкә қарап селинған Рабийә Султан Бегим мәқбәрисиниң мемарчилік өһмийити зор. Рабийә Султан Бегим — 1430—1495-жж. яшиған тарихий шәхс, Әмир Төмүр сулалисидин, Улукбекниң қизи вə Абулхайир ханниң аяли. Мәқбәрө 5 бөлмидин ибарәт болуп, униң алдинқи тәрипи учлук егиз арка түридө ясалған. Оттура бөлиги егиз цилиндрик түрғузулуп, гүмбәз шөклидө йепилған. Рабийә Бегимниң қәбри мәқбәринин ичидө, униңға қәбирташ қоюлған.

XV ө. мемарчилік имарәтleriiniң ичидө назирқи вакитта ғулап, бузулуп көткөн Көк мәқбәриниң өһмийити зор. Ядикарлик Сирдөрияниң яқисидики Сығнақ вə Барчинкөнт шәһәрлиригө йеқин йәрдө орунлашқан. Еғизчө йәткөн мәлumatlar бойичө уни бирлири Алпамиш батурниң рәпиқиси Гүлбаршин пәриниң десө, иккинчилири Абулхайир ханниң қәбри дәйду. Көк мәқбәрө тәхминен 1914-ж. ғулиған.

Билимиңни тәкшүр:

1. XIII—XV əə. мемарчилік сәнъитиниң көрнәклик ядикарлиқлирини атаңлар.
2. XIV—XV əə. мемарчилік сәнъитидә тәрәққий әткән услупларни тәһлил қилиңлар.

IV бөлүм

ҚАЗАҚ ХӘЛҚИНИҢ ШӘКИЛЛИНИШИ

§ 47. Қазақ хәлқиниң шәкиллиниш жәрияниның аяқлишиши

Бу дәристә:

- қазақ хәлқиниң шәкиллинишиниң асасий дәвирлирини вә уларниң алаһидил клирini ениқлаймиз;
- "Алаш", "Алтә алаш" аталғулириниң чиқиш тарихини, Алашқа киридиған асасий қабилицеләрни оқуп-билимиз;
- "қазақ" этнониминиң мәнасини вә унин тарих сәһнисиге чиқиш сәвәплирини чүшинимиз.

Қазақларниң хәлиқ сұпитидө шәкиллинишини көрситидиған этнослуқ тарихини дәвирлөргө бөлсөк, төвөндикічә болар еди:

1-дәвир — қедимий түрклөр дәври. Бу миладиғиң II миңжыллықтын милади VI ə. оттурисиғиң болған басқуч;

2-дәвир — түркійлик дәвир (түрлүк түркій тиллиқларниң хақанлиқлири қурулмисида урук-қабилә бирлөшмилири можут болған басқуч) — VI ə. оттуридин — IX ə. оттурисиғиң;

3-дәвир — коңа қазақлар дәври (кейин қазақ хәлқиниң этнослық асасини тәшкил қылған қипчақ, найман, дулат, алшин, керей, қаңли, қонират, жалайир, арғу в. б. тарихий аталғуларниң өл ичигө тонулуси) — IX ə. оттурисидин — XIII ə. бешіғиң;

4-дәвир — Алаш жамаәт-бирлөшмисиңиң қелиплишиш дәври (қазақниң өл болуп бирикишигө беваситә уютқу болған, өзини Алаш бовиниң (баба) өвләди дәп етирап қилидиғанларниң иттипақи) — XIII ə. оттурилиридин — XV ə. ахириғиң.

5-дәвир — Қазақ бирлөшмисиңиң шәкиллиниши (қазақ хәлқини тәшкил қылған 40 тиң көп урук-қабилениң "Он сан Алаш" əтрапиға бирлишиши) — XV ə. оттурисидин — XVIII ə. бешіғиң.

Назирқи Мәркизий Қазақстан Алаш улусиниң асасий зимины болған дәп несаплиниду. Алаш исимлиқ тарихий шәхс, мәнбәләргө

Тирәк сөздәр

- Үч сан Алаш
- Алтә Алаш
- Он сан Алаш
- "Өзбәк-қазақ" нами
- "Қазақ" этноними
- "Қазақстан" нами

қариганда, оттураәсирләрдә яшиған вә Қипчак даласиға (Улук Дала) тонулған даңлиқ шәхс болған. У вапат болғандин кейин Алаш тоғрилиқ ривайәтләр пәйда болуп, көң тарқилиду. У техи тирик чағдила улус адәмлири өзлирини “Алаш улусиниң адәмлири”, “Алаш өвләди” яки “Алашлик” дәп аташқан.

XV ə. оттурисида Қазақ ханлиғи қурулуп, Дәшти Қипчак қәбилилири XV ə. 70-жж. Қазақ ханлигиниң тәркивигө кирсиму, өзлириниң “алаш” намини сақлиди, пәкәт хошна өлләрла уларни “қазақлар” дәп атап жүрди. Уларниң дүшмәнгө қарши жәң вактидики уран-шиарму шу Алаш исми болди.

Бу мұһим!: XVI ə. ахиріғиче Улук Далада Алаш, Қазақ этнонимлири бир этносниң намини билдүридиған синонимға айланды. Хәлиқ аң-сәвийәсидә “алаш” нами йәр-әл, хәлиқ-мәмликәт туташлиғиниң рәмзи сүпитидә сақланды.

Қазақлар арисида ейтилидиған “Алаш — алаш болғанда, ала тай ат болғанда, тамғисиз тай, өнсиз қой болғанда” деген ибариләр шу көмдө чиқса керек. У мумән, Алаш баба әл башқұрған чағда өлниң иттипақи, бирлиги мәккәм-мустәһкәм болғанлиғини, һәтта мал-мұлукму ортақ болуп, өлниң тинич-хатиржәм болғанлиғини билдүриду. “Алаш” аталғуси “қазақ” этнонимидин бурун пәйда болған қедимиң түркій сөзи болуп, кейин айрим тарихий шәхсниң исмиға айлинип, улус намиму шуниндин келип чиққан. Қазақ хәлқини тәшкіл қылған жирик 6 түркій улусиниң намиму шуниндин башлиниду. Улар: жалайир, қонират, алшин, аргин, найман, қипчак. Уларниң ичидики “чоңи”, Қадирғали Жалайир ейтқандәк, жалайир

Батур әждатлар. Рәссам Қ. Омархан

қәбилиси. Йәнә бир тәкитләйдіған нәрсә, уларни VI—VIII əә. қипчак, тоқкүз-оғуз, басмил, қарлук, түркәш, оттүз-оғуз қәбиләвий бирләшмилири билән чаташтурмаслиқ лазим. Мошу түркій улусириниң ичиде пәкәт Түркәш улусиниң Алаш намиға егә болғанлигини унту маслиқ керәк. Әнді “Алтә Алаш” нами болса XV əсиргічә тарих сәһнисигә чиқмиған. Абылай хан дәвридә “Он сан Алаш” нами қоллинишқа башлиди.

Қазақ хөлқиниң шәкиллинишигә асас-башlamчи болған урук-қәбилиләрниң бесим көпчилиги башқа яқтын көчүп көлгөнләрниң өмәс, бәлки мошу Мәркизий Азия тәвәсиде қедимдин көчүп-қонуп жүргөнләрниң өвлатлири. Көчмәнләр дегендә башқа өлкіләргө көчүп кетидиғанларни өмәс, мал چарвичилигини риважлан-дурушқа наjәтлик өзлириниң турақлиқ көчүш аймақлири бар урук-қәбилиләрни ейтишимиз лазим. Керей вә Жәнибек ханлар башлиған көчниң алайдиғи — бу икки ханму амалсиздин өзлириниң ата-қонушлиридин өзлиригө тәвә урук-қәбилиләр билән биллә көчүп кетишкә мәжбур болди. Шуниң нәтижисидә “қазақ”нами этнослиқ жамаә-бирләшминиң бир бөлигигө берилгән. Ақ Орда ханлиғи вактида бу бирләшмидиқи қәбилиләр “қипчақтар”дәп умумий нам билән аталса, Абулхайир хан вактида “көчмән өзбекләр” намлиқ ортақ аталғу билән аталған еди.

Ядіңға ал! Улук Даладики дөләт немә сәвәптин Өзбәк улуси дәп аталған еди?

Әнді Керей вә Жәнибек ханларниң йетекчилигидә “көчмән өзбекләрдин” бөлүнүп көчкән қәбилиләр болса, язма мәнбәләрдә, дәсләп “өзбек-қазақтар” дәп атилишқа башлиди. “Өзбек-қазақ” наминиң таза этнослиқ мәна-манийәткә авушиши Йәттисуниң ғәрбидиқи Қазақ ханлигиниң қурулуш тарихи билән бағлиқ болди. Мошу вақиттин башлап “өзбек-қазақ” наминиң орниға “қазақ” нами қоллинилишқа башлиди. Әнді “қазақтар” дәп, Қазақ ханлигиниң һөкүмранлиғи орниған Дәшти Қипчақниң бесим бөлигидиқи

Қазақ жәнчилири.
Рәссам Х.Ахметжанов

Жәнчиләр. Рәссам М. Абдуллаев

қәбилиләр атилидиған болди. XV ə. ахири — XVI ə. бешидики Қазақ ханлиғиниң Мөвринәһир һөкүмранлири билөн жүргүзгөн күрөшлирини баян қилидиған тарихий өсөрлөрдө Дәшти Қипчак турғунлири умумий намда “қазақлар” дәп атилиду. Әнди XVI ə. 30-жж. вақиәләрни баянлайдыған өсөр — “Бадаи-әл вакай” (“Әжайип вақиәләр”) өсөридө этнослиқ мәзмундики қазақ сөзи билөн қатар, дәслөп қетим “Қазақстан” намиму учришиду. Парс тилидики “стан”, “астон” қошумчилири, адәттө, урук, қәбилә, хөлиқ намлириниң ахириға улинидудө, уларниң макан-жайини, төвө-аймиғини билдүриду. Бу йәрдө йеңи сөз — Қазақстан, этнослиқ мәзмундики “қазақ” сөзигө парс қошумчисиниң улиниши арқилик пәйда болуп, йеңи чүшөнчө-уқумни, қазақ хөлқиниң маканлишиш аймиғини көрситиду. Әнди язма мәнбәләргө көлсөк, 1245-ж. мәмлүклик Мисирдики қипчақларда түзүлгөн өрөп-қипчак луғитидө “қазақ” сөзи тунжға мәртә учришиду вә у “өркин”, “кеzmө” дегөн мәнани билдүриду.

Шуниң билөн, “қазақ” сөзиниң чиқиши вә түп-асаси, мәна-манийити тоғрилиқ пикир-муләизиләрни төвөндикічә йәкүнлөшкө болиду:

Биринчидин, “қазақ” нами, тәтқиқатчиларниң барлығи дегүдөк етирап қылғандәк, коңа түрк сөзи. У түркій тиллиқ қәбилиләрниң арисида қоллиништа болуп, өз уруғи, ели, мәмлиkitидин бөлүнүп

кетип өз бетичә, нечкимгә бекинмай, өркин-азат жүргөн адәм яки адәмләр топи дегөн мәнани билдүргөн. Дәсләпки дәвиридики “қазақ” нами пәкәт ижтимаий мәна-мәзмундила қоллинилған.

Иккинчидин, Қазақ ханлиғиниң қурулуши дәвридә, йәни Керей вә Жәнибек ханларниң йетәкчилигидә “көчмән өзбәклөр” жамаә-бирләшмисиниң бир бөлиги униңдин бөлүнүп көткөн дәсләпки жилларда уларға берилгөн сәясий-этнослиқ мәнада ейтилидиған — “өзбәк-қазақ” нами пәйда болди.

Үчинчидин, Қазақ ханлиғиниң Дәшти Қипчақниң бесим бөлигидә һөкүмранлиғиниң орнишиға бағылқ, у йәрдики барлық қәбилиләр ортақ этнослиқ нам — “қазақ” нами билән атилишқа башлиди.

Шундақ қилип, XV ə. оттурисида, Қазақ ханлиғиниң қурулушиға мувапик, этнослиқ мәна-мәзмунға егө болған “қазақ” этноними та назирқи күнгічө өз мәнасини йоқатмай, Улук Даңада дөлөт құрғучи хөлиқниң нами ретидә қоллинилмақта. Қазақ ели болса — Қазақстан дегөн нам билән аләмгә мәшнүр болди.

Билимиңни тәкшүр:

1. Қазақ хәлқиниң шәкиллинишиниң асасий дәвирилирни тәрипләп, уларниң алаһидиликлирини атап көрситиңдар.
2. “Қазақстан” нами қачандын буян мәлум? Уни немишкә Улук Даңа ели дәпмұ аташқа башлидуқ?

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

согласно Приказа Министра образования и науки Республики Казахстан от 17 мая 2019 года № 217

V бөлүм

БИРТУТАШ ҚАЗАҚ ДӨЛИТИНИҢ ҚУРУЛУШИ

§ 48–49. Биртуаш қазақ дөлитиниң қурулуши: Керей вә Жәнибек ханлар

Бұдайстә:

- Қазақ ханлиғиниң қурулуш сәвәплирини ениқлаймиз;
- Керей вә Жәнибекниң Қазақ ханлиғини қурушқа бағылқ мурәккәп сәясий-тәшкiliй паалийәтлири билəн тонушимиз.

Тираж сөзләр

- Қазақ ханлиғи
- Керей
- Жәнибек
- Абулхайир
- Мұхаммәт Һәйдәр
Доғлатий
- "Тарих-и Рәшиди"

1428-ж. ноғай миңилири билəн болған тоқунушта Ақ Ординиң хани, Орус ханниң нәвриси Барак хан қаза болиду. Барак ханниң қаза болуши Шәркій Дәшти Қипчак тәвәсиде Жошиниң көнжә оғли Шайбандин таралған сулалиниң күчийишигө елип көлди. Шайбан сулалисимиң қоллиғучилар, Абулхайирни тәхткө олтарғузди. Униң ата юрти Фәрбий Сибирьдики Тура аймиғи еди. Шу йәрдә хан тәхтигө олтарған Абулхайир, ноғайларниң қоллиши билəн, пәйдин-пәй Шәркій Дәшти Қипчакқа силжип,

1447-ж. Сиғнақ, Өзкөнт в. б. жәнубий шәһерлөрни бесивалди. У өз дөлитини “Көчмән өзбәклөр дөлити” дәп атиди. Бу Алтун Ординиң даңлиқ хани Өзбек ханниң исмини қобул қылған дөләт еди.

Дөләт бәзидө, һөкүмран ханниң исми билəн Абулхайир ханлиғи дәпму аталди. Бу дөләт XIII ө. Орда Ежен ордисиниң асасида пәйда болды вә Ақ Орда дөлитини вәйран қилди. Абулхәйир һөкүмранлиғиниң күчийиши Орус ханниң өвлатлири Керей вә Жәнибек султанларни һакимийәттин чөтнөштүрүшкө елип көлди.

Ядига ал! Абулхайир ханлиғи яки “Көчмән өзбәклөр” дөлити қачан вә қәйәрдә қурулған?

Керей вә Жәнибек йетекчилигидики султанлар Абулхайирниң мундақ һәрикитигө нарази болуп, униң билəн дүшмәнлөшти. Керей башлиған султанлар үчүн Жоши ханниң бәшинчи оғли

негаплинидиған Шайбандин тариған Абулхайир Чингиз хан асасини салған хан сайлаш дәстүрини бурмилиган адалетсиз шәхс болди. Керей вә Жәнибек йетөкчилигидиқи султандарниң Абулхайирни қоллимиси униң Сиғнақ шәһириниң түвидө 1457-ж. қалмақлар билөн болған жәндө мөғлуп болушыға елип көлди. Мошу вақитта, униңсизму Шәрқий Дәшти Қипчакта қелиплашқан еғир вәзийәтни, Абулхайирни қоллайдиған қара қипчакларниң атақлиқ батури Қобландиниң арғын қәбилисисиң даңлиқ Ақжол бийини йәкму-йәктө өлтүрүши техиму көскинләштүрди. Ақжол бийни қоллиғучиларни башқұрған Керей вә Жәнибек бираз қәбилиләрни өтәштүрүп, Фәрбий Йәттису тәвәсигө көчиду. Уларни Йәттисудиқи Моголстан ханлиғиниң һөкүмрани, чағатайлиқ Һасанбуға иллик қарши алиду. Униң мундақ қилишиға дулат қәбилисисиң өзигө қарши қериндашлирини қоллиши тәсир қилди. Моголстан хани Чу тәвәси迪ки дулатларниң йәрлирини Керей вә Жәнибек йетөкчилигидө көчүп көлгөн урук-қәбилиләргө бөлүп бәрди.

Бу муһим! Бирақ 1462-ж. Моголстан хани Һасанбуғаниң вапатидин кейин Моголстанда қелиплашқан еғир әһвал вә Абулхайир хан тәрипидин төнгән үзлүксиз ховуп-хәтәрләр Керейни, өзиниң қериндаш иниси Жәнибекниң қоллиши билөн, 1465/1466-жж. йени дөләт — Қазақ ханлиғиниң қурулғанлиғини әлгә жақалашқа дәвәт қилди.

Ядинаңда сақла! Керей Қазақ ханлиғиниң тәхтигә олтарған дәсләпки хан болди.

Керей вә Жәнибекниң мәхсити — ата-бовиси башқұрған Ақ Орда дөлитини өслигө көлтүрүш еди. Бирақ Йәттисуға көчүп көлгөндін кейин уларни хошнилириниң дәсләп “өзбәк-қазақ”, кейин “қазақ” атиши йецидин қурулған ханлиқниң намини өзгөртиветти. Әнди у Қазақ ханлиғи дәп аталди. Жәнибек улуслук дәриҗидиқи хан ретидө әлгә мәшһүр болди. Әмәлиятта би Керей вә Жәнибекниң Орда-Ежен сулалисисиң һакимийитини өслигө көлтүрүши еди. 1466-ж. сиртқи дүшмәнләргө қарши

Керей хан

Жәнибек хан

Мұхәммәт Һәйдәр
Доғлатий

жәнлөрниң биридә Керей қаза болиду. Қазақ ханлигиниң тәхтигө Жәнибек чиқиду. У Қазақ ханлигини 1475-жилгиче башқуруп, өз-Жәнибек атилиду. Униң дәвридә Қазақ ханлиғи мустәқил дөлөт сүпитидө күчәйди.

Издән! Чинғиз хан сулалисiniң ханлар жәдвалини пайдилинип, Керей вә Жәнибекниң кимлигини еникланлар.

Моғолстанлиқ Мирза Іәйдәр Доғлатийниң “Тарих-и Рашиди” намлиқ өсәри Қазақ ханлигиниң қорулуши тоғрилиқ интайин баһалиқ

дәсләпки мәнбә болуп несаплиниду. Бу — Қазақ ханлигиниң қандак қорулғанлиғини баян қилидиған, дәсләпки қазақ ханлириниң паалийәтлирини тәсвирләйдиған вә шу ханликни тәшкіл қылған хәлиқниң қандакчө “қазақ” аталғанлиғини чүшәндүридиған асаслиқ өмгөк. 1541—1546-жж. йезилған “Тарих-и Рашиди” өсәридө XV ə. оттурисидики, йәни Қазақ ханлигиниң қорулуши нарписидики Мәркизий Азия регионидики дөлөтлөрниң сәясий өhvали өкис етилгөн. Шәрқий Дәшти Қипчақта һөкүмранлиқ қылған Абулхайир хан вә униңдин бөлүнүп, Моғолстан зиминиға көчүп барған Керей

вә Жәнибек тоғрилиқ баянлайду. Уларниң қандак “қазақ” атилишиму тәпсилій йезилиду. Бу өмгөктиki қазақ султанлириниң һөкүмранлиқ жүргүзүшиниң беші 870-жилдин (1465—1466-жж.) башлиниду дегөн мәлumatлар — Қазақ ханлигиниң қорулуши тарихидики өң муһим, асасий язма мәнбә. Қазақ ханлигиниң қорулушиға айт һөрхил хуласиләр чиқириватқан тарихчилар мошу китап мәлumatлириға тайиниду.

XV ə. оттурисиғиче болған тарихий вакиәлөрни баян қилидиған мәнбәләрдә қазақниң дәсләпки хани Керей тоғрилиқ мәлumatлар пүтүнләй учрашмайду. М. Һәйдәр Доғлатийниң өмгигидө болса Керей ханниң өзинин туққини Жәнибек хан билән биллә

Мұхәммәт Һәйдәр Доғлатий
ядикарлиғи. Тараз шәһири

Қазақ ханлиғиниң курушқа қандақ ат селишқанлиғи ейтилиду. Бу өсөр йезилмиған болса, кейинки тарих үчүн Қазақ ханлиғиниң қурулуш тарихи намəлум болуп қалар еди вə дəслəпки қазақ ханлириниң хизмитидин тарих хəвəрсиз болар еди.

Издəн! "Тарих-и Рашидинин" кейинки нəширлири билəн тонушуп, униң мəзмунлук қурулмисини тəриплəнлəр.

Қазақ ханлиғиниң Йəттисудики урук-кəбилилəрнила өмəс, Шəрқий Дəшти Қипчақтикаи Абулхайирниң қол астида болған бəзи урукларниму өз қармиғиға елиши Кəчмəн Өзбəк улусиниң ажызлишиға тəсир қилди. Буниңға тəзəлмigən Абулхайир Қазақ ханлиғиға қарши жүрүш уюштурup, 1468—1469-жж. мошу сəпəрдə вапат болиду. Дəслəп өзбəк-қазақ, өндi Абулхайир хан вапат болғандин кейин қазақ дəп аталған хəлиқ өз дəлəтчилигини мустəhkəmləшкə киришиду. Өндi Шайбанилар сулалисигə қарши Шəрқий Дəшти Қипчақни Қазақ ханлиғиға қаритиш йолида күрəш башланди. Бу кəмдə Жəнибек Қазақ ханлиғиниң айрим дəлəт сүпидидə мустəhkəmlinип, риважлинишиға кəп күч чиқарди. Дəлəт ərbabi ретидə у қазақлар арисида алайдə абройға еришти.

Ядинаңда сақла! Қазақ тарихида икки ханғила "әз" йəни "әзиз" дегəн һəрмəтлик қошумчə қоллинилған. Уларниң биrinчиси — Керейдин кейин қазақ елигə ханлиқ қилған Жəнибек. Иккинчиси болса мошу ханниң кейинки əвлатлириниң бири — мəшhur Әз Тəуке хан. "Әзиз" сөзи муқəddəs Қуръанды: "Һəммидин үстүн, жуқури, үстəм" дегəн мəнани билдүриду.

Жəнибек хан келип чиқиши жəhəttin Ақ Ординиң даңлиқ хани Орус ханниң сəkkizинчи оғли Қоюрчақниң балиси Барак ханниң үчинчи оғли болуп несаплиниду.

Керей вə Жəнибек ядикарлиғи.
Астана шəhiри

Издән! Керей вә Жәнибек ханларниң ата теги шәжирисини ениқлаш арқылы уларниң түкәнчилік йекінлиғини дәлилләңләр.

Қазақниң дәсләпки хани Керейниң оғли Бурындық хан Жәнибек хандың кейин Қазақ ханлиғини көп жил башқаруп, униң айрим дәләт болуп қелип лишишиға көп өмгөк сиңәрди. Бурындық хандың кейин ханлықниң тәхти асаслық жәһәттін Жәнибек ханниң өвлатлириниң қолиға көчиду.

Ядидда сақла! Қазақ ханлириниң ичидә Керейниң оғли Бурындықтың башқилириның барлығы Әз Жәнибектин башланған сулалини тәшкіл қилиду.

Әз Жәнибек хан һәр яндин өзигө қарши интилған дүшмәнлиригө қарши уруштын қоли бошимисиму, ханлық системини мустәһкемләш, хәлиқни бирләштүрүш йолида көп ишларни қилди. Дәсләпки қазақ ханлири Улук Даңа зимиңида тунжға қетим этнослиқ асаста қазақ дегөн хәлиқниң биртуташ вә мустәқил дәлитиниң бәрпа болушыға зор үлүш қошти.

Топлуқ иш! "Тарих-и Рашиди" китавидин үзүндә: "У чаңда Дәшти Қипчақни Абулхайир хан башқарған еди. У Жоши сулалисидин чиққан султанларға көп қисим көрсәтти. Жәнибек билән Керей униңдин қечип Иәттигә, йәни Моголстанға йетип бариду. Бу чаңда Моголстанда ханлық қилиш новити Һасанбуға ханға кәлгән еди. Һасанбуға хан уларни иллик қарши елип, Моголстанниң ғәрип четидики Чу вә Қозибеши атилидиған дәриялар бойидин қонуш-йәр бөлүп бәрди. Улар у йәрдә ишәшлиқ тиничлиққа еришип, тирикчилиги түзүлүшкә башлиди...".

Жуқурида кәлтүрүлгән мәнбә мәлumatлирини дәристә өзләштүргән билимиңларни пайдилинип, төвәндик соаллар асасида тәһлил қилиңлар:

1. Немә сәвәптин Абулхайир хан Жоши сулалисидин чиққан султанларға қисим көрсәтти? 2. Керей вә Жәнибек ханларни Һасанбуға хан немә сәвәптин иллик қарши алди? 3. Һасанбуға хан немә сәвәптин қазақ султанлирини нәк Моголстанниң ғәрип четидики йәрләргә орунлаштурди?

Билимиңни тәкшүр:

1. Жәнибек вә Керей немә сәвәптин бөлүнүп кетип, Қазақ ханлиғини қурушни қолға алди?
2. Көчмән Өзбәк улусиниң хани Абулхайир немишкә Қазақ ханлиғиға дүшмәнлик мәвқәдә болди?
3. Қазақ ханлиғиниң дәсләпки йәрлирини, Моголстан вә Көчмән өзбәкләр дәлитиниң орунлашқан йәрлирини хәритидин көрситиңлар.
4. М. һ. Доғлатийниң "Тарих-и Рашиди" әсәриниң қазақ ханлириниң паалийитини ениқлаштики әһмийити қандақ?

VI бөлүм

ҚАЗАҚ ХАНЛИҒИНИҢ XVI—XVII ӘСИРЛӘРДИКИ ТӘРӘҚҚИЯТИ

§ 50. Қасым хан

Бу дәристе:

- Қасым ханниң чиқиши тегини ениқлаймиз;
- Қасым хан һөкүмранлық қылған дәвирдикі Қазақ ханлиғиниң аймиғини ениқлаймиз;
- “Қасым ханниң қасқа йоли” намлиқ ислаһатниң мәзмун-маһийитини чүшинимиз.

Қазақ ханлиғини Бурындық башқұрған вақитта Қасым исми тонулған султанларниң бири болған. Бурындықниң қишлиқ қонуши Сирдәрия яқисида болғанда, Қасым униңдин хелила жирақтиki Балхаш, Қаратал өтрапида орунлашти. Мошу яқтнан Қасым султан Шәрқий Дәшти Қипчакқа жүрүшләрни уюштуруп турди. Өнді ғәриптө болса маңғытлар билөн келишим түзүп, Яйиққычө болған тәвәләрни өзигө қаритип, Сарайчиқ шәһирини бесивалди. Абулхайирниң нөвриси Мұһәммәд Шайбани билөн Қасым дәслөп келишим-мурассәгө қол йәткүзүшкө интилип, Мұһәммәд Шайбани Мәвринәһргө жүрүш қылғанда, һөтта униңға һәрбий жәһәттин ярдәммү қилди. Бирақ атисиниң Өзбек улуси аталған биртуташ ханлиғини вәйран қилип, униңдин бөлүнүп көткөн қазақларға Мұһәммәд Шайбани дүшмәнлик көз қарашта болди. 1503-ж. М. Шайбани жәнуптики қазақларға тәвә Ташкәнт шәһирини бесивалиду. Мошу жиллири қазақларниң Түркстан тәвәсигө бесип киришлири М. Шайбаниниң Қасымға болған дүшмәнлигини пәкәтла күчәйтти.

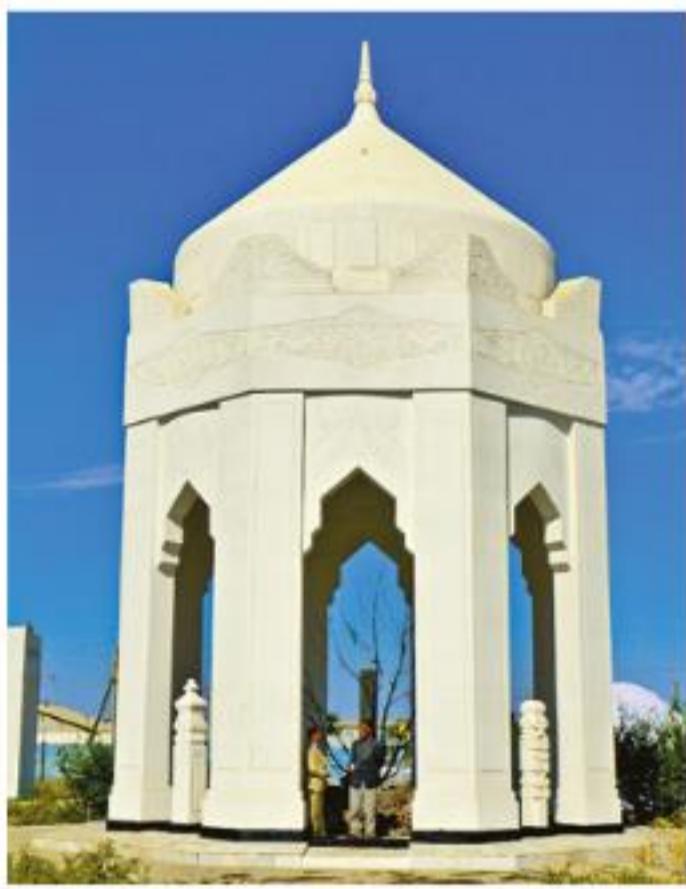
1509-жилғичө у үч мәртә чоң жүрүш уюштуруп, қазақларни қирғинчиликқа учратти. Келәр жили Мұһәммәд Шайбаниниң өзи башқұрған өзбек өскири Қасым султанниң Улытаудики қишлиқ қонушиға һүжүм қилди. Әскөр топлап үлгирәлмігөн Қасым Улытав чоққилириға қарап

Тирәк сөзләр

- Қасым
- Бурындық
- Мұһәммәд Шайбани
- Улытав
- “Қасым ханниң ак (қасқа) йоли”

Қасым хан

Йәттә хан мемориал ядикарлиғи комплекси. Қасым ханның дәпнә қилинған орни.

Атырау вилайети

чекинди. Униң Ордисини егөллөп, ғалибийитини тойлаватқан рәқиплиригө Қасым учтумтут нұжум қилип, уларни мәғлуп қилди. Дүшмининиң пүткүл қурал-яриғи Қасымға олжы болди. М. Шайбани болса бу мәғлубийеттин кейин тез арида өз пайтөхтигө қарап қачти. Мошу өһвални пайдиланған Қасым хан Сирдәрия бойидики шәһәрләрни өзигө бекіндурушқа киришти. У жәнуптики өң чөтки шәһәр — Сайрамғичө йетип барди. Қазақлар аммивий рәвиштә Қасымға өгөшти. Тәсиридин айрилған Бурындық хан тәхтни ташлап, Сәмәрқәнттиki қизи тәрәпкө кетиду. Шуңлашқиму Түркстан аймиғиниң һекүмранлири вә султанлар 1511-ж. Қасымни ақ кигизгө олтарғузуп, хан қилип көтириду. Қасым хан Ташкент шәһирини бесивелишқа интилиду. Бирақ Ташкент йенидики жәндө Қасым хан ярилинип, Сайрамға чекинишкө мәжбур болиду. Қасым хан хошнилири билән теч дипломатиялик мунасивәтләр орнитишқа тиришиду. У Москва падишаси Василий III билән дипломатиялик мунасивәт орнатти. Бу көмдә Қазақ ханлиғиниң можутлуғини Европа тәрәптиму аңлап билди. Ноғай-манғитларниң бесим бөлигини өзигө қаратқан хан улар билән қудилич алақыләр орнатти. Заман өзгөрмө өһвалларға толуп-ташсиму, Қасым Қазақ ханлиғини мустөһкемләшкө күч салди.

Бу муһим! Униң ислаһити (реформиси) "Қасым ханның қасқа йоли" деген нам билән мәлум. Бу қанунлар топлими "Худаму ялғуз, ханму ялғуз" намлиқ принципни йетәкчиликкә алди. Қасым ханның мәхсити — бир мәркәзгә бекинидіған дәләтни қуруш еди.

Зор аброй-атиғи түпәйли күчлүк һакимийәткө қол йәткүзгөн Қасым хан Қазақ ханлиғиниң шималидики вә шималий-ғәрбиеди чегарилирини назирқи Қазақстан территориясигө мувапиқ келидіған көләмгө йәткүзді. Қазақ йери ғәриптә Яйик дәриясифичө созулса, жәнупта Сирдәрияниң оң үеқини вә Ташкент тәвәсигичө өлкіни өзигө қошувалди. Һаятиниң ахирқи жиллирида Яйиктиki Сарайчиқни маканлиған Қасым хан вапат болуп, 1518-ж. (бәзи мәлumatларда 1523-ж.) шу йәрдә дәпин қилинди.

Қазақ ханлиғи территориясинин өсүши

Топлуқ иш:

Қасым хан тоғрилиқ төвәндә берилгән тарихий һөжжәтләрдиң үзүндиләрни пайдилиніп, униң тарихий образини тәрипләндер.

1. Оттураәсирлик “Зубадат әл-Асар” китавидин үзүндә: "...Қасым хан пүткүл Дәшти Қипчақнің падишаһи болди. У улук ишлар қилиш үчүн туғулған адем еди. Униң һесапсиз әскири қазақ вә ноғайлардин тәшкіл тапти. Қасымнин күч-қувитинин ашқанлиғи шунчелик, у пүткүл Мәвринәһр өлкиси үчүн ховуп туғдурмақта."

2. Һиндстандикі Улук Моғол империясинин асасини салған бүйүк әдип Бабурнин “Бабурнамә” китавидин үзүндә: "...Қазақ хәлқинің илгири-кейинки хан-султанлиринің ичидә Қасым хандәк күчлүк әмир болған әмәс. Униң 300 мин әскири болған еди..."

3. Мұхәммәт Һәйдар Дағлатийнин “Тарих-и Рашиди” китавидин үзүндә: “Қасым хан пүткүл Дәшти Қипчаққа һөкүмранлық қилди. Униң хәлқинің сани миллиондин ашти. Чингизханнин оғли Жоши хандин кейин бу йәрдә Қасымдин күчлүк хан болмиди...”

Билимиңни тәкшүр:

1. Қасым ханнин қазақлар арисида немишкә абройлук болғанлиғини ениқлаңдар.
2. Қасым хан һөкүмранлиғи вақтидикі Қазақ ханлиғинин аймиғини хәритигә қарап, дәптириңларға селиңлар.

§ 51. Һәкнәзәр (Ақназар) хан вә Қазақ ханлиғинин “қайта өрлиши”

Бу дәрестә:

- Һәкнәзәр дәвридики Қазақ ханлиғиниң Ноғай Ордиси билән мунасивәтлирини окуп билимиз;
- Һәкнәзәрниң Қазақ ханлиғини башқурған дәвриниң тарихта “қайта өрләш” нами билән мәлум болғанлиғини билимиз.

Тирәк сөздәр

- Ғожа Әхмәт хан
- Мамаш хан
- Бүйдаш хан
- Ноғай Ордиси
- “Қайта өрләш”

Қасым хандың кейин Қазақ ханлиғини башқурған төрт ханму өлни бирләштүрәлмиди. Қазақ ханлиғи үчкә бөлүнүп, ташқи дүшмәнләрдин қоғдиниң мурәккәпләшти. Мошундақ вәзийәттә мәшһүр Қасым ханниң оғлы Һәкнәзәр хан болуп Қазақ ханлиғиниң тәхтигә чикти. Бирак һәқиқиеттә үниң қолида өмәс еди. У қазақ даласыға хан болуш үчүн үниң мәркизий вә шәрқий өлкекиридики султанларға өзиниң

һөкүмранлиғини етирап қылдуруши керәк еди. 1559—1560-жж. қазақ хани Бүйдаш хан шайбанларға қарши күрәштә қаза болғандың кейинла Һәкнәзәр толук һөкүмранлиққа егә болди. Қазақ султанлиримү шуниндеги кейин уни хан ретидә етирап қылди. Әнді у пәкәт қазақларница өмәс, шундақла уларға иттипақдаш болған қирғизларниң хани болуп несапланди. Һәкнәзәрниң әндике мәхсити ноғайларни Қазақ ханлиғиға қошувелиш еди. 1557-ж. үниң йетекчилигидә қазақ өскөрлири Яйиқ дәриясиниң у бетигө өтүп, ноғай һөкүмрани Исмайилни Итил тәрәпкө силжитти. Әнді Һәкнәзәр дадиси Қасым ханниң вақтида қазақларға бекинған аймақтарни ноғайлардин тартивелишқа киришти.

Бу мүһим! Илгири қазақ вә ноғайларға бирдәк хан болған даңылқ Қасым ханни ноғайларму бәк һөрмәтләтти. Дадиси охшаш қазақ-ноғай хани аталған Һәкнәзәр ата йолини давамлаштурушниң дәсләпки мүмкінчилігигә еришти.

1568-ж. күздә у 20 қазақ султанини башлап ноғайларға қарши йәнә һүжүм қылди. Бу қетим ноғайлар русларға тәвә Астрахань йәрлиригө чекинип, шуларниң қоллиши арқисида аман қалди. Аридин икки жил өтүп Һәкнәзәр ноғайларға қарши йәнә һүжүм қилип, уларниң биразини Қазақ ханлиғиға қошувалди.

Бу мүһим! Һәкнәзәр қазаққому, ноғайғому йеқин шәхскә айланды. Ноғайлар уни Һәкнәзәр султан дейишсә, қазақлар Һәкнәзәр хан дәп атиди.

Ядінда сақла! Һәқнәзәр вактида Қазақ ханлиғи шәриқтә Иртиш бойидин ғәриптиki Ембиғичә, жәнупта болса Сир бойидин шималдики башқортлар аймиғиғичә созулди. Бу, Қасым хан вактидики күчлүк ханлиқни өслигә кәлтүргәнлик еди. Шуңлашқиму һәқнәзәрниң Қазақ ханлиғини башқурған дәври тарихта "қайта өрләш" деген нам билән мәлум.

Һәқнәзәр хан

Қазақ ханлиғиниң күчийишидин чөчүгөн Сибирь һөкүмрани Күшүм хан, Бухара хани Абдулла, ноғай һөкүмранлири Динмуһәммәт вə Орус мирзилар унинға қарши бирлишип күришиш үчүн иттипақ қурди. Бирақ Һәқнәзәр хан маниранә дипломатиялик йоллар арқылы Бухара хани Абдүллани, вақитлиқ болсому, өз тәрипигө тартишқа муваффек болди. У Абдүллинин Ташкент һөкүмрани, Шайбан сулалисиға төөллүк Баба султанға қарши күрөштө қоллиди. Чүнки Ташкент төвөсіні Қазақ ханлиғиға қошувилиш, дадиси Қасым хан охшаш Һәқнәзәрниң асасий мәхсити еди. Буни сәзгөн вə шуңлашқа унинға илгөркидинму өчөкөшкөн Баба султан Һәқнәзәргө қарши һәрикәткө көчи. У тез һәрикәтлининп, Һәқнәзәр ханниң өскиригө учтумтут һүжүм қилип, ханниң өзини өлтүриду. Бу 1580-ж. көклими еди. Шундақ қилип, мәркәзләшкөн Қазақ ханлиғини өслигә кәлтүрүш йолида дадил қәдәмлөр ташлиған вə қазақларниң пәхир тутидиған өрбабиға айланған Һәқнәзәр хан өз рәқиплири қолидин қаза тапиду. Һәқнәзәр ханниң бир мәркәзгө бекінған Қазақ ханлиғини қайта қуруш сәяситиниң әһмийити зор еди. Мошу ханлиқ дәвридө қазақ хәлқи техиму бирләшти.

Билимиңни тәкшүр:

1. Һәқнәзәрниң ноғайларға қарши һәрбий жүрүшләр уюштуруш сәвәви немидә дәп ойлайсиләр?
2. Немә сәвәптин Һәқнәзәрниң Қазақ ханлиғиға һөкүмранлиқ қилған дәври тарихта "қайта өрләш" деген нам билән мәлум болди?

§ 52. Тәуекел ханниң қазақ йәрлирини бирләштүрүш сәясити

Бу дәристә:

- Тәуекел ханниң Бухара вә Ташкәнт тәвәси һөкүмдарлири билән мунасивәтлиринин алайидилигини оқуп-билимиз;
- Тәуекел ханниң қазақ йәрлирини бир мәркәзгә бирләштүрүш йолидики паалийәтлиринин әһмийитини чүшинимиз.

Тирәк сөздәр

- Шығай хан
- Тәуекел хан
- Абдулла хан
- Баба султан сопилири

Қазақ ханлиғи даирисидә қазақ йәрлирини бирләштүрүшкө зор өмгөк сиңәргән ханларниң ичидә Тәуекел ханниң егиләйдиған орни алайды. Тәуекелниң қолбашчи вә өрбап сұпитидә шәкиллинишигө униң дадиси Шығай хан көп өжир сиңәргән. У XVI ə. 70-жж. башлаپ чоң оғли Тәуекел билән Есимни биллә өгөштүрүп, уруш сөнъитигө вә өл башқаруш ишлириға изчил мәшиқләндүрди.

Тәуекел султан Абдулла ханниң йенида жүрүп, униң һәрбий жүрүшлиригө қатнишиду. Бунинда жасур Тәуекелниң өскәрләр арисида тәсири күчийип, Абдулла ханниң өзи үчүнму ховуплук шәхскө айлинишқа баштайти. Буни сәзгән Тәуекел ханға өзинин өз елигө қайтип кетиш ханишини билдүрүп, Улук Дағаға қайтиду. Бу йәрдә уни қазақ султанлар хошаллық-хорам қарши елип, көп кечикмәй рәсмий рәвиштә хан қилип көтириду.

Бу муһим! Қисқа вақит ичидә Тәуекел хан ғәриптика ноғайлар билән өз ара иттипақни рәтләп, уларниң Ұлытав аймифиғиңе көчүп-қонуп жүрүшигө рухсәт бериду вә уларға өз адимини һөкүмран қилип бәкитиду. Шәриқтиki қалмақлар биләнму келишим түзүп, уларғому өз қериндишини һөкүмран қилип тайинлайды.

Нәтижидә, өнді Тәуекелниң өскири сепидә ноғай вә қалмақларму урушқа тәйяр туриду. Бирақ көплигөн қазақ уруклири Ташкәнт өтрапи вә Сирдәрия бойида шайбанлик һөкүмранларға бекінда еди. Уларниң урук башчилири вә ислам динини тәрғип қилғучи сопиларму Тәуекелни хан ретидә қоллашқа тәйяр екәнлигини билдүрүшти. Уларни шайбанлик өзбекләрдин азат қилишниң йоли Мәвринәһирни вә Түркстанни бесивелиш еди. Мошу йөнилиштиki дәсләпки һәрикәтни Тәуекел хан 1586-ж. башлиди. Сайрамғиңе барған у Шарапхана өтрапида Ташкәнт қошунлирини тар-мар қилди. Бирақ өзигө қарши Абдулла ханниң Сәмәрқәнттин көп санлиқ

қошун билән атланғанлигини аңлиған заман у арқисиға чекиниду. Чүнки Тәуекелгә техи қолайлық сәясий вәзийәт қелиплашмиған еди.

Сирдәрия бойидики вә Мәвринәһирдикі шәһәрләрни қазақларға қайтурушқа мүмкінчилік Тәуекел ханға 1597-ж. қәдәр пәйда болди. Бухара хени Абдуллиға униң ялғуз оғли Абдөл-Мөмүн қарши чиқишка башлиди. Мошундақ пурсөтни пайдилинип қелишқа тиришқан Тәуекел хан көп өскәр билән Ташкөнтни бесивелишқа атланды. Абдулла хан униңға қарши өскәр өвәтиду. Жәң Ташкөнт вә Сәмәрқәнт арисидики йәрдә болиду. Бу жәндә Абдуллиниң султанлири вәйранә йецилип, Бухараға қайтип көлди. Тәуекелгә қарши өнди көп қошун топлап, урушмақчи болған Абдулла хан 1598-ж. март ейіда туюқсиз ағрип, вапат болиду. Униң орниға тәхткө чиққан оғли бирнәччә айдин кейин қозғилаң көтөргөн өмирлөр қолидин вапат болиду. Мошу хәвәрни аңлиған Тәуекел хан Мәвринәһирни бесивелиш үчүн көп өскәр билән атлиниду. У дәсләп Түркстан тәвәсини бекіндуруп, андин Ташкөнт арқилиц Қәмәрқәнткә атланды.

Сәмәрқәннен 20 миң өскәр билән иниси Есим султанни қалдурған Тәуекел хан 70 миң өскәр билән Бухарини бекіндурушқа атлиниду. Бирақ Бухара тұвидики жәндә у еғир жарапағын, өскәрлири билән Ташкөнткә қарап чекинишкә мәжбур болиду. Мошу йәрдә Тәуекел хан көп өтмәй вапат болди. Тәуекел ханниң қазақ йәрлирини бир мәркәзгө бирләштүрүш йолидики паалийитини униң бир түқан иниси Есим хан давамлаштурды.

Билимиңни тәкшүр:

1. Тәуекелниң қазақ, ноғай, қалмақ өскәрлири арисида абройлук болушиниң сәвәвини ениқлаңдар.
2. Тәуекел ханниң облизиға кирип, униң Бухара ханлиғиға, Оттура Азияғә уюштурған жүрүшлирини тәрипләп эссе йезиндер.

Тәуекел хан

§ 53. Есим ханиң Қазақ ханлиғиниң биртуташлиғини сақлаш йолидики күриши

Бу дәристә:

- Есим ханиң һакимийәткә қандақ қалғанлигини вә унин әл башқурған дәвринин немә сәвәптин “Қазақ ханлиғиниң өрләш дәвери” дәп аталғанлиғини ениқлаймиз;
- “Есим ханиң кона йолинин” мәзмун-маһийитини вә унин қазақ жәмийити үчүн әһмийитетини чүшинимиз.

Тираж сөздәр

- Шығай хан
- Есим хан
- Турсун-Мұхәммәт хан
- “Күлтөпинин бешіда күндә жиғин”
- “Есим ханиң кона йоли”

Ядигеңде сақла! 1598-ж. күздә акиси Тәуекел хан вапат болғандын кейин Қазақ ханлиғиниң тәхтигө унин иниси Есим хан олтириду.

Есимниң хан болуши Сибирь арқылық Итилниң яқилириға силжиған қалмақтарниң рус мустәмликилигини қобул қилип, 1599-ж. қазақ даласиға үзлүксиз һүжүм қилған вақтиға тоғра көлди. Мошундақ қалаймиқанчилиқта Есимдин хан тәхтини тартивелишни көзләйдіғанларму бой көтиришкә башлайды. Шуларниң бири 1613-ж. Ташкенттә хан тәхтигө олтарған Турсун-Мұхәммәт еди. Мошу өтраптика қазақ уруқлири унинға бекінғанлиқтін, әмәлийәттә қазақтарни икки хан башқуридиған болди. Буниңға көңүл бөлмігөн Есим хан өзиниң кәйнидин өгөшкөн қазақтарни башлап, қалмақтарға қарши жүрүшлөрни башлайды.

Ядигеңде сақла! Қалмақтарниң қазақ даласиға үзлүксиз һүжүмлири 1599-ж. башланған еди. Мошундақ әһвалда Есимниң асасий мәхсити — қәйәрдә жүрмисун ата-бовилириниң йолини давамлаштуруп, елини дүшмәндін қоғадап, биртуташ Қазақ ханлиғини әслигә көлтүрүш еди.

Бу дәвирдә қазақтар Сариарқа йеридө қалмақтар билән елишип, 1618-ж. бу йәрдики Бүркүтти вә Болатти деген тағлар арисидики көң далада йүз бәргөн урушларда қазақ өскөрлири қалмақтарни вәйран қилди. Шуниңға қаримастин қалмақтар қазақ йеригө пат-патла һүжүм қилишни тохтатмиди. Аридін икки жил өтүп, Тобыл бойида қазақтар йәнә қалмақтар билән урушуп, ғәлибә қазанди. Бу жәңни Есим ханиң өзи башқурди. Бирақ буниң һәммиси асаслик ғәлибә әмәс еди. Қалмақтарға қарши туруш үчүн пүткүл қазақ вә қирғизларни қошушниң һажәтлигини чүшөнгөн Есим хан, 1623—1624-жж. Ташкенткә келиду. У бу йәрдә қазақтарниң бир бөлигигө

некүмранлиқ қиливатқан Турсун хан билән келишимгө келиду. Інштә 1624-ж. Турсун ханниң Бухара əмиригө қарши қаритилған жүрүшигиму паал қатнишиду. Бу жәнд Бухара əмиринин мәғлубийити билән аяқлишиду. Турсун вә Есим ханлар бу йөрдики бираз қамалларни бесивелип, көплигөн олжы билән кәйнигө қайтиду.

1620-жили Есим хан қирғиз вә қазақларниң оттuz миң əскири билән қалмақларға қарши жүрүшкө чиқиду. Келишимгө мувапиқ бу вақитта Алтунхан (Хитай) əскириму қалмақларниң арқисидин нұжум башлайду. Қоршавда қалған қалмақлар аман қелиш үчүн Қара Иртиштин төвөн қарап қечишқа башлиди. Мошундак əһвалда қалмақларниң шәриқкө қарап қозғилишидин ховупланған русларму уларни қоллаштын ваз кечиду. Мошу Қара Иртишниң тағлиқ идирлардин ибарәт оң қанитида йүз бәрген жәндә Есим ханму жәңгө паал қатнишиду. Униң қөһриманлиғи ривайёткө айлинип, у хөлиқ ичидө “Еңсегей бойлы Ер Есим” атилип кетиду. Бирақ қачқан қалмақлар 1627-жили Тобыл арқилик силжип, Итилниң Хазар (Каспий) деңизиға қуйидиған йеридә қазақларни қайтидин хаватир қилиду. Бу əһвалда Есим хан бийләрни жиғип кеңәш өткүзүп, Яйиқ яқисиға 20 000 əскөрдин ибарәт қошун өвөтиду. Униң баш қолбашчиси Жиембет батур болди. Хазар деңизиниң өлсиз, қомушлуқ төвөсидә қазақ билән қалмақ 83 күн урушиду. Інш төрөп аммивий адәм чиқимидин қечип, жәңни бир йерим ай мабайнида йәкму-йәк шәклидә өткүзиду. Ахири аммивий жәңгө улашқан бу урушта йецилгөн қалмақлар, Итилниң деңизға қуюлушиға қарап қачти.

Бирақ қазақлар арисида Есимниң абройиниң күн санап өсүши Турсун ханни хаватир қилиду. У Есим ханға қарши өзи башқурған сани көп қатаған қәбилисимиң жәңгө тәйярлайду. 1626—1627-жж. қалмақларға қарши жүрүшкө атланған Есим хан қайтип келиветип Турсун хан қошуниға дуч келиду. Қанлиқ жәндә мәғлуп болған Турсун хан Ташкәнткө қарап қачиду. Униң қазақларни өзара аразилаштурған бу сөяситини йеқин нөкөрлириму қоллимай, ахири Турсун хан уларниң қолидин қаза болиду. Шуницдин кейин Есим иккінчи қетим Қазақ ханлигиниң тәхтигө олтириду.

Бу муһим! Есим хан тарихта “Есим ханниң кона йоли” намлиқ ислаһатни жүргүзді. Бу мәсилә дәсләп Күлтөпә бешидики жиғинда муһакимә қилинди. Кейин Күлтөпидики бу хил жиғинларни униң нәвриси Тәуке хан давамлаштурди.

Есим хан

Есим хан мәқбәриси. Түркстан шәһири

Ядигда сақла! Әнди дүшмәнгө қарши һүжүм қылғанда қазақ қабилилири өзлиринин батурлиринин исми билән биллә Алаш бабаниң хасийәтлик исминиму қазақ аталғанларниң ортақ шиариға айландуридиған болуп келишти.

“Кона йол” исланити бойиче һәр тәрәптин, ғәрип вә шәриқтин қалмақлар қоршап, қисим көрситиватқан қазақ даласини үч жүзгө бөлүп башқуруш вә уларни Улук жүз аймиғидики баш хан башқуридиған мәмурый система жарий қилинди. Бу Тәуекел, Һәқнәзәр ханлар вақтида башланған тәхт талишиш мажралирини тохтитиш вә кәң даладики урук-қабилиләрни зич топлаштуруп өлни қоғдаш үчүн көрүлгөн чарә еди. Шуниң билән биллә “Есим ханниң кона йоли” Қазақ ханлиғини бийләр арқылың башқурушни рәтләш мәхситини көзлиди. Итил вә Яйиқ арисиға шимал тәрәптин көлгөн қалмақларниң орунлишиши ноғайларниң көп бөлигинин қазақларға қошулушини қийинлитип, уларниң ғәрипкө, Қиримға қарап көчүшини тезләтти. Ноғайларниң һөкүмранлиғидин бошиған өлкини қазақлар өз қолида тутуп қелиш үчүн бу аймакни Есим хан Кичик жүз аймиғиға айландурса, әнди бәзидә қазаққа, бәзидә қалмаққа қариған жөнубий шәриқтиki Йәттисуни қазақниң Чоң жүзи маканлайдиған аймақ дәп аташқа башлиди. Есим хан шуниң билән биллә қазаққа ортақ пайтәхтниму бөлгүлөп, өзи узак жиллар турақлиған Түркстанни пәкәт мәнивий турғудинла өмәс, шундақла сөясий турғудинму пайтәхт ретидә бөлгүлиди. Ағриқ түпәйли Есим хан 1645-ж. (бәзи мәлumatларда 1628-ж.) вапат болиду.

Билимиңни тәкшүр:

1. Есим ханниң кимниң әвләди екәнлигини еңқлаңлар.
2. Бурун иттипақдаш болған Есим хан билән Турсун ханниң өзара мунасивәтлиринин кәсқинлишишиниң сәвәплирини ениқлаңлар.

- 3.** “Есим ханниң кона йоли” аталмиш ислаһитиниң бурунқи “Қасим ханниң қасқа йоли” дәп атилидиған ислаһаттын алаһидиликлири немидә дәп ойлайсиләр?

§ 54. Жәңгир хан вə Қазақ ханлиғи

Бу дәристә:

- Жәңгир ханниң һакимийәткә көлгөн вақтидикі Қазақ ханлиғиниң сәясий әһвалини тәһлил қилимиз;
- Жоңғар ханлиғиниң қурулуши билән қазақ-жоңғар мұнасивәтлиридики өзгиришләрни ениқлаймиз.

Жәңгирниң һакимийәт бешіға келиши. Жәңгир хан — Есим ханниң тарихта мәлум үч оғлининң бири. Есим ханниң соң оғли — Жәнибек султан, иккінчиси — Жәңгир хан, үчинчisi — Сырдақ султан. Жәңгир ханниң қачан туғулғанлиғи намәлум. Униң һәқиқий исми Жаһангир (парсчә “жаһанни бекіндурғучи, һөкүмран”).

Есим хандың кейин хан тәхтидө кимниң олтарғанлиғи намәлум. Алимларниң пикричө, Есим ханниң бир оғли — Жәнибек XVII ə. 30-жж. бешида тәхткө олтирип, 40-жж. бешида ойратлар билән болған новеттики бир жәндө қаза болған.

Жәңгирниң нәқ қайси жили хан болғанлиғи намәлум. Тәхминен Жәңгир өз акиси Жәнибектин кейин 1643/44-жж. ханлик һакимийәткә көлгөн. У техи тәхткө олтармай турупла қазақ жәмийити арисида наһайити зор абройға еришкөн.

Жоңғар ханлиғиниң қурулуши. 1635-ж. Жоңғар ханлиғи құралды. Жоңғар ханлиғиниң һөкүмрани Батур хонтайчи болди. Шундақ қилип, өнди Қазақ ханлиғиға илгөрки көчмөн, тарқақ жоңғар қебилилириниң орниға сәясий жәһеттін бирләшкөн күчлүк ханлик қарши турди. Батур хонтайчи қазақ йеригө учтумтут бесип кирди. Нәқ мөшу вақиәләргө айт Жәңгир (Жаһангир) ханниң исми шәриқ мәнбөлиридә вə рус тиллиқ материалларда дәсләп учришишқа башлайду. 1635-ж. ойратларниң дәниси Батур хонтайчиниң өскөрлиригө қарши өз өскирини башлиған Жәңгир мәнбәлөрдө султан лавазимида атилиду.

Бу муһим! Жоңғар ханлиғи — Алтай тағлириниң етигинила егәллигәнлиги билән, Оралдин Алтайғычә болған территориядикі тәшкілләшкән сәясий күчкө айланды. Қазақ ханлиғини үч тәрәптин жоңғар әмирлириниң айрим ғожилиқлири қоршап турды.

Тираж сөзләр

- Салқам Жәңгир хан
- Батур хонтайчи
- Жоңғар ханлиғи
- Ялантөш (Жалаңтөс) батур

Жәндө Жәңгир өсиргө чүшүп, новәттиki бир ғәлибидин кейин азат қилиниду.

Жәңгир ханниң ташқи сәясити. Жөнғар тутқунидин азат болған Жәңгир көп өтмәйла өзини паал өрбап ретидә көрсөтти. Униң шәхсий хисләтлири, батурлар билән бийләрниң алдиқи абройи, ташқи сәясәттиki утуқлуқ музакирилири униң даңқини техиму ашурди. У хан ретидә һакимийәт бешиға көлгөндә Қазақ ханлиғиниң Бухара әмирлиги вә Шәрқий Түркстандики уйғур-могол ханлири билән мунасивәтлири яхшиланди.

Издән! Бухара әмирлиги қачан қурулди вә униңға Жоши әвладидин тарифан қайси сулалә һөкүмранлик қилди?

1611—1642-жж. Бухара әмирлигигө һөкүмранлик қилған атақлиқ Имамқули вапат болғандын кейин, униң иниси Надир Мұһәммәтхан (1642—1645-жж.) тәхткө олтириду. Мошу жиллири қазақлар Бухара билән зич мунасивәттө болған еди. Мәсилән, қазақларниң бир бөлиги Нурата тағлири, Бухара өтрапида орунлашқан еди. Шуларниң ичидә Кичик жұзниң алшин уруғидин чиққан Ялаңтөш батурни 1612-ж. Имамқули Сәмәрқәнт шәһириниң һөкүмрани қилип тайинлайды.

Издән! Даңлық Әйтеке бийниң әждади һесаплинидиған Жалаңтөс батур Сәмәрқәннә һашамәтлик Тилля Қара мечити вә Шир-Дор мәдрисисини салдурған. Бу ядикарлықтар “Сәмәрқәнт мемарчилиғиниң мәжүзилири” дәп аталған.

Бу қизиқарлық!

Жәңгир хан наһайити батур, қорқумсиз болған. У наятыниң көп бөлигини ат үстидин үзимәй, жоңгарларга қарши күрәш билән өткүзді. Шуңлашқа, жәңләрдә униңға қарши йәкму-йәккә чиқидиган батур тепилмиғанлықтін, уни “салқам” (һәйвәтлик) дәп атиған дейишидиу.

Мәвринәһирниң сәясий наятидики жирик вә көрнәклик шәхсләрниң бири болған Жалаңтөс батур 30 жилдин көп вақит мабайнида Имамқулихан билән қоюқ алақидә болди вә аштарханлик сулалиниң яш вәкиллиригө аталиқ хизмет атқуриду.

Ядинаға ал! Аталиқ — қандак лавазим?

XVII өө. 40-жж. Жәңгир хан қизини болғуси Бухара әмири, Жалаңтөс батурниң шагирти Абд әл-Әзиз султанға узитиду. 1645-ж. башлап 35 жил мабайнида Бухара әмири болған Абд әл-Әзизхан һөкүмранлик қилған жиллири қазақлар

Жәңгир хан қәбригө қоюлған таhta таш. Алмута вилайити

Салқам Жәңгір хан вә Ялаңтөш баһадур ядикарлиғи. Түркстан вилайити

билән мұнасивәт тинич түрдө риважланди. Язма мәнбәләрниң мәлumatliрида икки өл арисида өстө қалғидәк уруш, тоқунушлар учрашмайды. Мундақ тинич мұнасивәтлөр Жәңгир ханниң аштарханилиқ сулалә билән жүргүзгөн течлиқ сәяситигө бағлиқ болди. Жәңгир ханниң һөкүмранлиғи вактида Қазақ ханлиғи Шәрқий Түркстандикі мөғул хан-һөкүмранлири биләнму яхши мұнасивәттө болди.

Ядинаға ал! Шәрқий Түркстан тәвәсидә һакимийәт қурған уйғур-мөғул ханлиғи қачан қурулди вә унин Моголстан дәлити билән мұнасивәтлири қандақ болди?

Шах Махмут Шорасниң “Тарих” намлиқ өмгигидә Жәңгир хан билән чағатайлиқ мөғул ханы Абдуллаһниң арисида қисқа вақит ичидә 5—6 өлчиликниң берип қайтқанлиғи ейтилиди. Унин йезишичө, дәслөпки өлчиликни Шәрқий Түркстанға Жәңгир хан өвөтиди.

Жәңгир ханниң Могул һөкүмранлири билән өлчилик алмаштурушиниң мәхсити тиничлиқ алақә-мұнасивәтни орнитиш, икки тәрәплимилик сода-ихтисадий алақыларни жаңландуруш вә жонғарлар билән болидиған күрәштө мөғуллар билән иттипақдашлиқ мұнасивәтлөрни мустәһкемләш болди.

Билимиңни тәкшүр:

1. Жәңгир хан вактидикі Қазақ ханлиғиниң ички вә ташқы сәясий әһвалини тәһлил қилинлар.
2. Жәңгир хан немә сәвәптин “салқам-һәйвәтлик” деген атақ алған?

§ 55. Орбулақ жәни

Бу дәристә:

- Орбулақ жөниниң бериши вә нәтижилирини тәһил қилимиз;
- Орбулақ жөниниң тарихий әһмийитигә баға беримиз.

Тирек сөзләр

- Орбулақ жәни
- Жоңғар Алитеғи
- Әрлик
- Уруш тактикасы

Жоңғар ханлиғи барғансири күчийишкә башлайды вә қазақ йәрлиригө йеңи ховуп-хөтөр туғулди. Өткөн дәристә оқуп билгинимиздәк, Жәңғир хан жоңғар ховуниға қарши алдин-ала тәйярлиқ ишлирини жүргүзді. У қазақ өскөрини топладап, әл бирлигини мустәһкемләшни қолға алды.

Батур хонтайчimu Йәттису йеригө бесип кириш үчүн Мәркизий Азияниң моңғол хөлиқлири вә Жоңғарияниң өзидики көплигөн чоң-кичик қебилиләрни бирләштүрди. 1643—1647-жж. қазақ-жоңғар уруши башланды.

Орбулақ жәни. 1643-ж. Батур хонтайчи 50 миндик өскири билән Тәңритегиниң жәнубий етәклирини бесивелип, шу йәрдә қазақ вә қирғизларни өсиргө чушириду. Мошу көмдә Жәңғир хан тез арида 600 атлиқ өскөр билән Жоңғар Алитеғиға, Орбулақ деген йәргө атлиниду. Қазақ қошуни аз, бирақ талланған өскөрләрдин тәшкилләнди. Өзигө ярдәмгө қошунлар йетип көлгиче Жәңғир хан йәр шарайтини пайдилинип, 600 өскири билән дүшмән өскириниң йолини тосиди.

Әсирләр садаси. Рәссам Н. Кожин

Орбулақта икки чоң жәнд болди. Биринчиси — жонғарлар дуч көлгөн тағ чатқилида, иккінчиси очук мәйданда өтти. Жәнд очук мәйданға көчүш алдиди Жәңгир хан Сәмәрқәндтики Жалаңтөс батурға вә Тәңритағ етигидики қирғиз һөкүмранлириға хәвәр қилип үлгөрди. Шундақ қилип, иттипак-дашлардин Жалаңтөс батур, қирғиз батурии Көтен вә Табайлар өз өскөрлири билән йетип көлди. Очук мәйданда өткөн жәндә жонғарлар мәғлуп болди.

Шундақ қилип, Орбулақ жәни көчмәнләрниң һәрбий сөнъитинин чоққиси болди.

Селиштур! Жәңгир ханниң 600 әскири билән дүшмәнгә қарши турушини Қедимий дуния тарихидики 300 спартанликнин әрлиги билән селиштур.

1646-ж. Батур хонтайчи қазақ даласыға йөнө бир қетим бесип кирди. Бу жүрүштө жонғарлар Жәңгир ханниң аялини, балилири вә көплигөн адәмлирини өсиргө алиду. Бирақ икки арилиқта музакирилөр башлининп, Жәңгир хан билән достлук алақиси бар Құнделен тайчи йетекчилигидики топниң ариға чүшүши билән мәсилилөр келишим түзүш билән аяқлашти.

Издән! Хошаут қәбилисисиниң башчиси Құнделен тайчи вә Жәңгир ханниң арисидики достлук алақә мисалида қазақ-жонғар мұнасивәтлириниң уруштын башқа йәнә қандак тәрәплирини көрситишкә билиду?

А. И. Левшин Орбулақ және һәккідә

Аз адәм билән очук жәнгө чиқалмиған у адәмлириниң бир бөлигини икки тағниң арисидики теги чоңқур сай вә яқиси егиз ярташлиқ чатқалға орунлаштуруп, өзи иккинчи топ билән тағниң у тәрипидө мөкүнүп турди. Жонғарлар уларға йеқинлап келип, һүжүм қилди, мана шу вақитта, сайниң тарлиғидин қоршавға елиш интайин қолайсиз болған жәндә көп адәмлиридин айрилиду, нәқ мошу пәйттө Жәңгир уларға арқа тәрәптин һүжүм қилиду. Бу зәрбиниң тез вә күтүлмігөн йәрдин болуши, талланған жәңчиләрниң қәһриманлиғи вә яхши милтиқлар билән қураллиниши Батур хонтайчи өскөрлирини көп чиқимға учратти.

Топлуқ иш:

Мәнбәдә кәлтүрүлгөн мәлumatтарға тайинип, Орбулақ женидә аз санлиқ өскөр билән ғәлибә қазанған Жәңгир ханниң һәрбий тактикасиниң нәтижилик болушини чүшәндүрүнлар.

Орбулақ жәниниң орниға қоюлған
бәлгү таш. Алмута вилайити

маһаритини намайән қилди. Уруш һөрикәтлиригө бағлиқ тоғра тактикалық усулларни қоллинишни билиш, уруштики жәңчиләрниң жасарити вә жәнпидалиғи өвлаттин өвлатқа ұлға болуп қалғуси. Орбулақ жәни һәққидә Европа, Азия, һинд вә башқа мәнбәләрдә, мәсилән, Зая Пандитниң тәржимә налида, Фишерниң Сибирь тарихида, рус офицерлири билән чарлиғучилириниң несаватлирида, шәриқ мәнбәлиридә зор һәжәплиниш вә һөрмәт сезимини пәйда қилған язмилар сақланған.

Жәңгир ханниң вапат болуши. Язма мәнбәләргө қариганда, Жәңгир хан дайим ат үстидә, дүшмән билән урушта, жирақ жүрүшләрдә наягини өткүзгән. Униң наятыға айт ахирқи мәнбә — 1652-ж. қазақ-жонғар жәнідә Жәңгирниң қаза болуши тоғрилик мәлуматтин ибарәт.

Батур хонтайчи Жәңгирдин өч елиш үчүн йеңи урушқа тәйярлиниду. У 1652-ж. қазақларға қарши йеңи жүрүшкө атлиниду. Бу жүрүштә пүткүл наягини ат үстидә өткүзүп, ели вә йериниң азатлиғи һәм мустәқиллигини сақлаш йолида дүшмәнлири билән елишип, күришип өткөн қазақ хани — Жәңгир хан жәң мәйданида қәһриманларчә қаза болиду. Униң мәйити Түркстандикі Фожа Әхмәт Яссавий мәқбәрисиниң йениға қоюлиду.

Билимиңни тәкшүр:

1. Орбулақ жәниниң әһмийити немидин ибарәт?
2. Орбулақ жәниниң қазақ тарихидики егиләйдиған орниға баһа беріндер.

Орбулақ жәниниң тарихий әһмийити. 1643—1647-жж. жонғарларға қарши күрәштә Қазақ ели ички бирлик вә ташқи иттипақдашлиқ мунасивәтлөрни мустәһкемләш арқылиқла ғәлибиғе қол йәткүзүшкө болидиғанлиғини чүшәнди. Әлниң дүшмәнгө қарши бирлишип, жипсилишиши күчәйди. Әнді жонғарларда болса, мәфлубийәттин кейин, өксинчә, ички зиддийәтләр күчәйди.

Орбулақ жәни қазақ өскәрлириниң, униң қолбашчисиниң һәрбий

Уруш һөрикәтлиригө бағлиқ тоғра

тактикалық усулларни қоллинишни билиш, уруштики жәңчиләрниң

жасарити вә жәнпидалиғи өвлаттин өвлатқа ұлға болуп қалғуси.

Орбулақ жәни һәққидә Европа, Азия, һинд вә башқа мәнбәләрдә,

мәсилән, Зая Пандитниң тәржимә налида, Фишерниң Сибирь тарихида,

рус офицерлири билән чарлиғучилириниң несаватлирида,

шәриқ мәнбәлиридә зор һәжәплиниш вә һөрмәт сезимини пәйда

қилған язмилар сақланған.

Жәңгир ханниң вапат болуши. Язма мәнбәләргө қариганда,

Жәңгир хан дайим ат үстидә, дүшмән билән урушта, жирақ жүрүшләрдә наягини өткүзгән. Униң наятыға айт ахирқи мәнбә —

1652-ж. қазақ-жонғар жәнідә Жәңгирниң қаза болуши тоғрилик

мәлуматтин ибарәт.

§ 56. Тәуке хан вактидики Қазақ ханлиғи

Бу дәристә:

- Тәуке хан вактидики қазақ жәмийитидиқи бийләр кеңишинин роліға тохтилимиз;
- хан һакимийитинин мустәһкемлиниши билән “Жети жарғы” қанунлар топлиминин қазақ жәмийитидиқи ролини баһалаймиз.
- Тәуке ханниң ташқи сәяситинин маһийитини ениқлаймиз.

Әз Тәуке ханниң һакимийәткө келиши. 1680-ж. Қазақ ханлиғидиқи һакимийәт Жәңгир ханниң оғли Тәуеке-Мұһәммәт ханға көчти. Тәуке хан парасөтлик сәясәтчи, өткүр дипломат, адил хан болғачқа өл арисида “әз Тәуке” дегендеген атаққа егө болған. Хәлиқ хатирисидә Тәуке ханниң һөкүмранлық қылған дәври “қой үстидә бозторғай угилиған заман”, “алтун өсир” ретидә сақланған. Рус тәтқиқатчиси А. И. Левшин Тәуке ханни “Дала Ликурги” дәп атиған. Тәуке хан бийләрниң ярдимиңдә әз һакимийитини мустәһкемләп, әлниң ички вә ташқи өһвалини рәтләйдү.

Тирәк сөзләр

- Әз Тәуке
- “Дала Ликурги”
- Бийләр кеңиши
- “Жети жарғы”
- Қарақум кеңиши

Бу ким?

Ликург Спартанский – қедимий спартанлық қануншунас (миладидин илгөрки IX–VIII өз.). Қедимий язмиларда у Спартаниң жәмийәтлик вә дәләтлик түзүмини түзгүчи шәхс сүпитидә төкитлиниду.

Бийләр кеңиши. Тәуке хан бийләр кеңишинин ролини көтәрди. Униңғиң бийләр кеңиши пәкәт алайды өһвалларда вә интайин мұһим мәсилиләрни һәл қилиш үчүнла чақирилатти. Талаш-даваларни һәл қилишта бийләр сотинин тәсири өсти. Бийләр кеңиши Қазақ ханлиғинин ички вә ташқи сәяситидиқи наһайити мұһим мәсилиләрни һәл қилидиған турақлиқ системиға айланди. Тәуке хан батурларниңму ролини күчәйтти. Қенәшкә өскөр башчилири вә батурлар көпләп чақирилишқа башлиди. Шундақ қилип, бий вә батурларға таянған һалда Тәуке хан әз һакимийитини күчәйтти.

Жети жарғы (Йәттә қанун). Тәукеханниң адәттиқи һоқуқ нормилирини толуктурған йеңи

Тәуке хан

Тәуке ханниң “Жети жарғыни” жақалиниши. Рәссам Қ.Әжібекұлы

қануни “Жети жарғы” дегендеген нам билөн мәлум болди. Уни түзүшкө Төле бий, Қазибек бий, Әйтеке бий в.б. қатнашқан. Бу йеңи қанун қазақ жәмийитиниң тәрәккүй етишигө бағылғы өзгиришлөр киргүзүлгөн қаидиләр топлимиди болди. Униңда мәмурый, жинаий ишлар, һоқук нормилири, селиқлар, диний көзқарашлар тоғрилиқ қаидиләр орун алды.

Тәуке хан вақтидикі ташқи сөясий мұнасивәтлөрниң тәрәккүй етиши. Тәуке хан қазақ-рус мұнасивәтлириниң қайта йеңилашқа алғаннан дикқет ағдурди. 1686—1693-жж. арилиғида Тәуке хан рус йеригө 5 мәртебе өлчи өвөтти. Бирақ уларниң бәзилири нәтижисиз болди. Униң асасий сөвәви, қазақ-рус чегарисидиқи өз ара иғвалардин пәйда болған (қазақларниң чегарилік истеңкамларға һүжүм қилиши, рус өскөрлириниң булаңчилик һүжүмлири вә наказа) тиничсизлик техничила бесилмиған еди. Россия дәлити билөн мұнасивәт орништа Тәуке хан сода йоллирини тәрәккүй өткүзүш арқылы, һажет вақитта һөрбий ярдем елиш йоллирини көзлиди.

Мәркизий Азия дәләтлири билөн мұнасивәтлири. XVII ə. ахиди — XVIII ə. беші пүткүл Мәркизий Азия дәләтлириде сөясий турақсизликниң овжә алған дәвери болди. Тәуке хан Бухара, Хива дәләтлири билөн тиничлик мұнасивәтлөрни сақлашни көзлиди. 1678-ж. Бухара әмири Субханқули Қазақ ханлиғи өлчи өвәтиду. Икки тәрәп тутқунларни алмаштуруш вә айриваш сода ясаш ишлирини жаңландаруш тоғрилиқ келишимгө келиду. Тәуке хан қарақалпақ вә қирғизлар билөн сөясий иттишапқ қуруш арқылы ойратларниң һүжүмиға тосалғы қойиду. У қирғизларниң бираз

бөлигини өзигө бекіндурған еди. Бу һәкқидә хәлиқ еғиз әдәбиятида көплигөн мәлumatлар учришиду.

Қазақ-ойрат мунасиветлири. Жоңғар ханлигинин һәкүмрани Фалдан-Бошақту хонтайчиниң вақтида (1670—1697-жж.) ойрат-қазақ мунасиветлири кәсқинлишиду. Фалдан-Бошақту хонтайчи назирқи Қазақстанниң жәнубидики шәһерлөрни бесивелишқа интилиду. У 1684-ж. Сайрам шәһирини бесивалди. Бирақ Хитай дөлити тәрипидин башланған уруш нәтижисидә (1691—1697-жж.) жоңғарлар чекинишкө мәжбур болуп, қазақ йеригө һүжүмлирини тохтитиду.

Издән! Жоңғарияниң Цинь империяси билән мунасивити қандак болди вә у қазақ-жоңғар мунасиветлиригә қандак тәсир қилди?

1697-ж. Фалдан-Бошақтуниң вапатидин кейин Жоңғар дөлитиниң тәхтигө Цеван-Рабдан (1697—1727-жж.) олтарди. У Хитай билән интайин яхши мунасивет орнатқанлықтн, әнді асасий дикқәтни ғәриптики қазақ йәрлиригө қаратти. Қазақ өскөрлири жоңғарларға қарши бирнөччө мәртө атланды. Жоңғарларму, 1711, 1712, 1714-жж. қазақ йәрлиригө нәччө дүркүн бесип кирди. Тәуке хан ойратларниң үзлүксиз һүжүмлирини тохтитиш мәхситидә, Жоңғар ордиси билән тиничлик мунасивет орнитиши үчүн, нәччө мәртө уларға өлчи өвөтти. Мәсилән, 1703-ж. 25-апрельда Цеван-Рабдан өз Ордисида Тәуке ханниң өлчилигини қобул қылған. Бирақ жоңғар басқунчилиғи күчийишкө башлиди. 1710-ж. Қарақум йенида үч жүз вәкиллириниң қурултейи болуп өтти. “Қарақум кеңишидә” мунақимә қилинған мәсилеләрниң даириси хелила көң болди. Асасий мәсилә жоңғарларға бирлишип қарши туруш һәкқидә болди. Нәтижидә, қазақ өскириниң ғәлибө қазинишиға мүмкінчилік пәйда болди. Қазақ өскөрлири жоңғарлар бесивалған қонушлирини өзигө қайтурувалди. Тәуке хан учтумтут һүжүмдин зимишини қоғдаш үчүн Туркстан шәһириниң әтрапида 80 мин атлик ләшкөр топлиди.

Бу муһим! Тәуке хан вақтида мунтәзим әскөрниң болуши Қазақ ханлигиниң һәрбий-сәясий қувитиниң көрүнүши болди.

Дүшмән келидиған йәрләргө, даванларға, йол түгүнлиригө күчлүк күзәт қоюлди. Жоңғарларниң һәрбий бесимлигини байқыған Тәуке хан ғәрбидики чегарини мустәһкемләш үчүн Рус дөлити билән мунасиветлирини күчөйтти.

Билимиңни тәкшүр:

1. Тәуке хан дәвридики бийләр кеңишинин роли қандақ болди?
2. Тәуке ханнин “Жети жарғы” қанунлар топлиминин маддилирини, жинайәт вә жаза түрлирини ениқлаңлар.
3. Россия вә башқа хошна хәликләр билән мунасиватләргә баһа беріңлар.

§ 57. Бурунқи қазақ жәмийитиниң сәясий һаятидики һакимийәт системиси

Бу дәристә:

- Ханлық һакимийәт вакаләтлирини оқуп билимиз;
- Султанларниң сәясий паалийити вә уларниң жәмийәттики орнини ениқлаймиз;
- Бийләр хизмети вә уларниң жәмийәттики орни һәм әһмийити тоғрилик оқуп билимиз.

Тирәк сөзләр

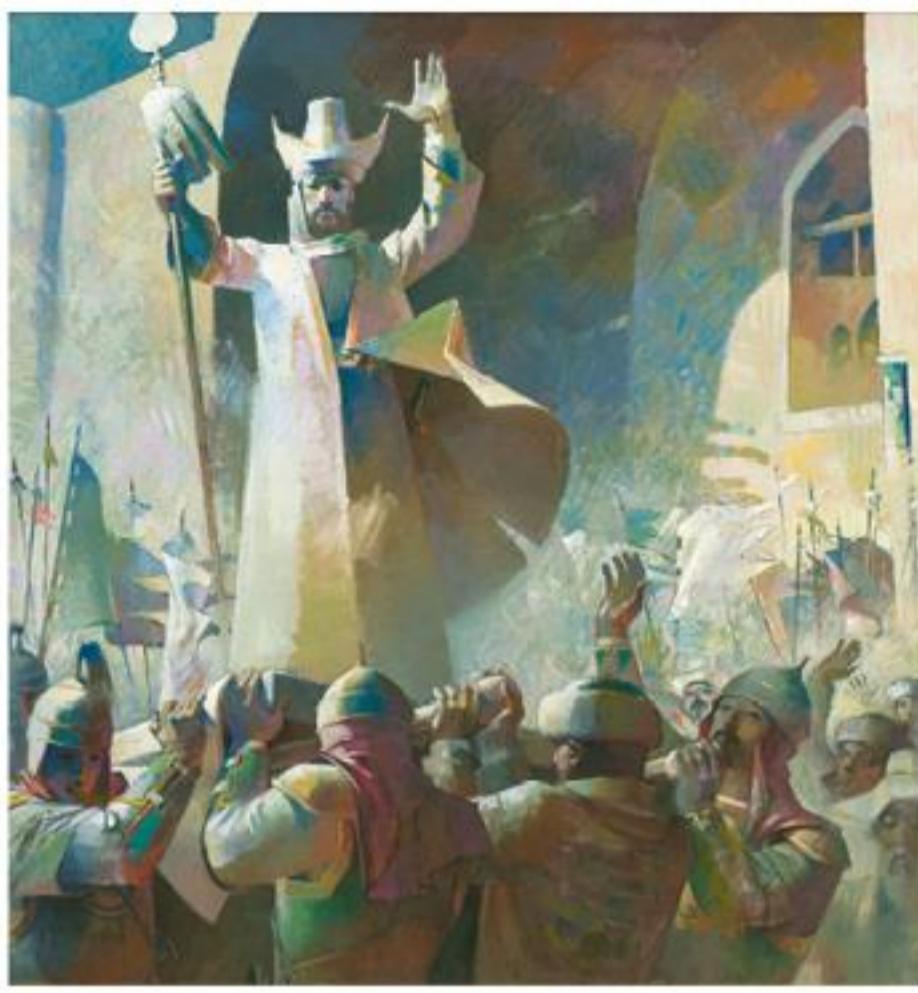
- хан
- султан
- бий
- батурлар
- жиравлар

Қазақ даласида һакимийәт системиси бурунқи дәвирләрдин башлап риважланған. Бурунқи қазақ жәмийитидә һакимийәт системисига хан, султан, уруқ беші, бий вә тарханларни ятқузған.

Хан — оттура өсирләрдә вә йеңи заман дәвридә көчмән түркій вә монғол хәлиқлиридики өң алий йәккә һөкүмран (һакимийәт егиси). Хан титулиниң қелиплишиши кона түрк заманин башлиниду. “Хан” нами “хақан” нами билән биллә VIII ə. мәшһүр Орхон йезиқлирида учришиду. Бу балдурқи түркій дәләтләрниң өнъөнө-дәстүридә “хан” вә “хақан” һакимийитиниң қатар болғанлиғини испатлайду.

“Хан” хақанлықтардикі (Фәрбий вә Шәрқий Түрк хақанлықлири, Түркәш хақанлиғи) яки Хақанлық өлкеклиридики һөкүмранларниң титули болған. Монғол басқунчилиғидин кейинки вақитларда “хан” аталғуси “хақан”, “қаған” аталғусини пәйдин-пәй қисип чиқириду.

Қазақ жәмийитидә ханлық һакимийәт Чинғиз ханниң соң оғли Жошидин таралған өвлатларғыла тегишлиқ болди. Қазақ ханлиғида ханлық һакимийәтниң мирасхорлук дәстүри давамлашти. Әнді мирасхорлук тәртиви сақланған өхвалда ханни бий, батур вә султанлар мәхсус чақирилған қуруттайда сайлиған. Хан сайлашниң хуласә-йәкүни “ақ кигизгә селип хан көтириш” рәсими билән тәстиқлинәтти. Қуруттайға жиғилған жамаәтниң алдида хан болуп сайланған султанни ақ кигизгә олтарғузуп, өң абрайлуқ султан, бий, уруқ беші вә батурлар кигизниң четидин тутуп, “Хан! Хан! Хан!” дәп жар селип, уни үч мәртә жуқури көтиришетти. Андин кейин

Абылай хан. Хан көтириш. Рәссам Б. Мырзахметов

жамаәт хан олтарған кигизни көтирип, қурутайға жиғилғанларни арилап өтөтти. Ахирида хан олтарған кигизни вә ханниң кийимини хәлиқ ирим қилип, тәвәррүк ретидә бөлүшувалатти.

Ядінда сақла! Ақ кигизгә селип хан көтириш көчмән тирикчилик билән шүғулланған түркій хәлиқлиригила тән рәсим-йосун. У қедимий түрк дәвридә шәкилләнгән хақан сайлаш рәсим-йосунидин башлиниду.

Ханниң вакалити дәләтниң башқа өлләр билән мұнасивитини рәтләш, ички турақлиқни сақлаш, диний мәсилиләр, пухралиқ, мәмурий вә һәrbий ишларни һәл қилиш вәзиписидин ибарәт болди. Хан елиқ-селиқ мөлчәрини бәлгүлиди, өскөрни тәшкіллиди. Әң муһим мәсилиләр хан кеңишидә муһакимә қилинди. Хан кеңиши — дәләт дәрижисидики вә дәләтләр ара мәсилиләрни һәл қилди. Хан кеңишигә султандар, бийләр вә урук башчилири қатнашти. Ханлар бий, урук башчилири билән һесаплишип, уларниң пикир-тәклиплиригә дикқәт бөлди.

Бу қизиқарлық!

Хан, султанлар һәртүрлүк артуқчилиқтарга егә болди. “Жеті жарғы” бойичә хан, султан, пир-һәзрәт қәстлиқ билән өлтүрүлсә, уларниң һәрқайсиси үчүн йәттә кишиниң хуни төләнгән. Әгәр қатардики аддий төрә вә гожа өлтүрүлсә, уларниң һәрқайсисига икки кишиниң хуни төләнгән.

Төле бий

Қазыбек бий

Әйтеке бий

Ядінда сақла! Қазақ ханлири Қазақстанның һазирқи территориясини, дәләтчилигини, мәдәнийитини шәкилләндүрүштә муһим роль атқурди. Ханларниң бесим көпчиліги баш сәрдар, даңлық батур сүпитетидimu зор аброй-атаққа егә болди.

Султан — қазақ жәмийитидә Чингиз хан сулалисидин тарифан, һакимийәтни мирасхорлук билән егөллигөн адәм. Султан сөзи түркійләр тилиға өрөп тилидин киргөн вә өрөп тилида “һакимийәт”, “құдрәтлик” дегөн мәналарни билдүриду. Султан улус-аймақлардики урук вә қәбилиләрниң һөкүмрани болди. Мәмурий рәһбәрлик вә қошунни башқуруш султанларниң қолида болди.

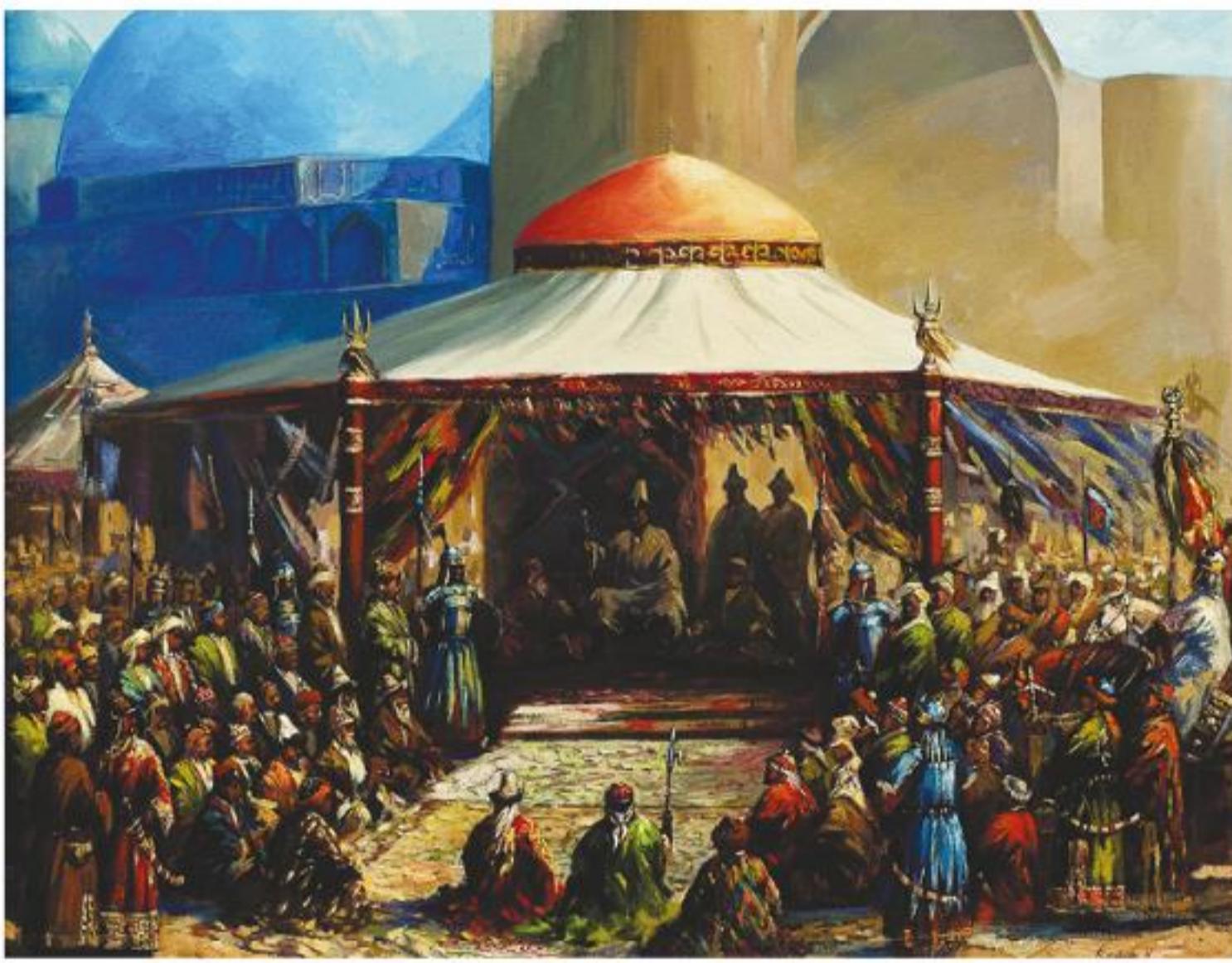
Бу муһим! Хан, султан, төриләрниң сулалә тамғиси “тағақ”, урани “архар” болған.

Хан султанларға тайинип, зөрүр чағда өскәрләрни топлиған. Султанлар жилиға бир мәртә өткүзүлидиған қурутайларға, хан кеңишигө қатнишиш һоқуқи арқылы дәләтлик идарә ишлириға, пүткүл мәмлиқәтлик мәсилеләрни һәл қилишқа иштирак қилди.

Бий — қазақ жәмийитиниң сәясий-ижтимаий системисиға рәһбәрлик қилип рәтләп туридиған хәлиқ ичидин чиққан зор абройға егә шәхс. Бий — бата бәргүч, чечән-натиқ, әл билән әлни яраштурғучи, әлчи, дава-талашларни рәтләп, адил һөкүм чиқириш хизметини атқуридиған адәм.

Ядінда сақла! Бий лавазими мирасхорлук билән берилдиған атақ әмәс.

Ханлик һакимийәт йенида бийләр һәйъити яки бийләр кеңиши қурулуп, улар наһайити муһим мәсилеләрни бирлишип мұнакимә қилип, ортақ қарап қобул қилишатти. Бийләр кеңишидә дәләтләр ара, уруклар ара дава-мажралар қарилатти. Қеңәшкө хан вә султанлар, урук башчилири вә батурларму қатнишатти.

Хан кеңиши. Қурултай. Рәссам Н.Кожин

Ядінда сақла! Бий лавазими адемгә тәбиий талант вә һаятий иштәжри биләр арқылы қалған. Қазақ даласида бир бийниң бирнәччә әвләди хәлиқ арисида бийлик қылған сулалиләрму учришиду. Шундақ сулалиләр бийлигини хәлиқ зәңжирқатар дәп атиған.

Бийләр Қазақ ханлиғи вақтида дөлөтлик өһмийәткә егө һөҗәжәтләрни түзүшкө қатнашқан. Мәсилән, Тәуке ханниң “Жети жарғы” һөҗәжитини түзүшкө қазақниң атақлық бийлири қатаридин данлық Төле бий, Қазибек бий, Әйтеке бийләр қатнашқан.

Бийләр хәлиқ арисида алайды һөрмәткә сазавәр болған. Сөвөви улар өлни башқуруш ишлирида алайды һоқуқларға егө болған.

Сот ишини жүргүзүш һоқуқи болғанлықтан, бийләр хәлиқниң урпидитини, рәсим-йосунлирини ядқа билишкө, талаш мәсилиләрни адиллик билән һәл қилишқа тегиш болди. Бийләр урук башчиси ретидә “урук беши” хизмитиниму қошумчә атқуруп, өз жамаәсиниң турмуш-мәишийити вә иштирикчилигини назарәт қилип, тәртип-

Бу қизиқарлық!

Батурлар пәриң әлгүси ретидә дулуғисига құш пейидин ясалған “жыға” бәқитип, нәйзилиригә өзлириниң шәхсий туғлирини тақап жүрүшәтти.

интизамиға жағапкөр болди. Бийлөр һәтта, ханиң ички вә ташқи сәяситигө, һәrbий доктриниſиға беваситә тәсир қилип, өзгиришлөр киргүзүшкиму қатнашқан.

Батурлар — қазақ жәмийитидики көспий һәrbийлөр вәкили. Хан вә султанлар батурларниң мәнпийити вә уларниң жәмийәттиki роли билән несаплишип турди. Униң асасий сөвөви жәңгиварлиқ заманидики батурларниң өлни қоғдаш хизмитигө бағлиқ болди. “Батур” атиғиға, жәң мәйданиға кирип, өзиниң шәхсий өрлиги вә жасарити арқилиқ көзгө чүшкөн адәмлөрла егө болатти. Батурлар чепиш, кесиш, етиш қураллириниң барлық түрлирини йетүк өзләштүрәтти. Уруш вақтида һәrbий сөнъетни мукәммәл өзләштүргөн, тәж-рибилик батурлар айрим һәrbий қошунларниң, һәrbий қисимларниң қолбашчи хизмәтлиригө тайинланди.

Әлгө ташқи дүшмәнлөрдин қорған болған хәлиқ батурлириниң өрлиги тарихий эпослар билән қәһриманлық дастанлар арқилиқ өсиридин өсиргө йетип турди.

Бу муһим! Батурлар әл һаятида муһим роль атқурди. Қазақ батурлири әлниң ички вә ташқи сәяситини бәлгүләшкә арилишип, хан-султанларниң сәсий вә һәrbий мәслиһәтчилири болуп, һәрхил дәләт ара мунасивәтләрдә әлчилик хизмитидә болди.

Батурлар дәләтниң мустәқиллигинин, хәлиқниң аманлиғинин, әлниң ташқи бехәтәрлигинин вә ички тәртип-интизамниң турақлиқ-лиғиниң кепили болди. Көчмән түркій-моңғол хәлиқлиридә ханлар өз тәрипидин батурларға, уларниң атқурған һәrbий хизмети үчүн һәрхил иззәт-һәрмәт көрситип турған. Батурлар хәлиқ арисидиму алайды бағалинатти.

Қазақ хәлқидә батурларниң исми урукниң уран-шиариға айлинип, униң роһиға сиғиниш, тутқан нәрсилирини хасийәтлик несаплаш хәлиқниң урпи-адитигө айлинип көткөн.

Қазақниң жәмийәтлик-сәсий һаятидики әл болуш йолида өмгөк қылғучиларниң алайды бир топи — **жиравлар** болди. Уларниң мәлум бир топи хәлиқ аммисиниң ичидә болса, бәзилири хан-султанларниң һәмрайи, мәслиһәтчиси, қәбилиниң йетәкчиси болди.

Жиравлар өзлири яшиған жәмийәттө өз елиниң һулини мустәһкемләшкә, уни қоғдаш, сақлаш мәхситидә хәлиқкә нәсиһәт сөзлирини жир билән, назиржавап ақинлик сөнъити билән йәткүзгөн. Жиравлар дәләтлик муһим мәсилилөрни, аһалиниң турмуш-мәишийитини, өһвалини хан-султанларға назиржавап жирлири билән йәткүзүшни билди. Улар бәзән хан-султанларниң иш-һәрикәт-

лирини хоп көрмисө, “баш көсмөк болсиму, тил көсмөк йок” дегөн қаидигө риайә қилип, өз ой-пикирлирини уларға дадил вә очук йөткүзгөн. Оттураәсирлөрдики жиравлар поэзиясинин мұним мавзулири қазақ ханлигини тәшкил қылған қебилилөрниң ички бирлиги, өлниң һөрбий күч-қувитини мустəhkемлөш мәсилиси болди. Жиравларниң мавзусида өз елиниң өркинлиги, мустəқиллиги үчүн күрөшкөн батурларниң қəһриманликлири, жүрүшлири, жасарəт вә қəйсөрликлири асас болған.

Билимиңни тәкшүр:

1. “Хан тәхтинин мирасхори” дегөн уқумни қандақ чүшинисиләр вә униңға мисал көлтүрүңлар.
2. Батурларниң жəмийәттиki орни қандақ болди? Уларға қандақ һөрмəт көрситилди?

VII бөлүм

XVI—XVII әә. ИХТИСАТ ВӘ МӘДӘНИЙӘТ

§ 58. XVI — XVII әә. қазақларниң мәнивий мәдәнийити

Бу дәристә:

- XVI — XVII әә. яшиған жиравлар вә уларниң ижадийити билән тонушимиз;
- XVI—XVII әә. мәнивий мәдәнийәтниң тәрәкқият алаһидиликлирини оқуп билимиз.

Тирәк сөзләр

- жир
- батурлар жири
- ривайәтләр
- чөчәкләр
- күй

Хәлиқ еғиз өдәбияти — хәлиқниң жәмийәттік вә мәнивий наятыда муһим орунни егөлләйду. Шеирлар, тарихий ривайәтләр, чөчәкләр, мақал-тәмсилләр, тепишмақлар өвлаттин өвлатқа еғизчә йәтти. Қазақ хәлқиниң тарихи вә мәдәнийитини көрситиштә жиравлиқ поэзияниң, қәһриманлық, тарихий эпосларниң, бийләр вә натиқлар ижадийитиниң алидиған орни алаһидө. Қазақ ханлиғиниң шәкиллиниши, көчмән вә олтиришлиқ наятниң риважлиниши, мал чарвичилиги, деханчилик, қошумчә егилекләрниң өз ара уйғун тәрәкқий етиши хәлиқ еғиз өдәбиятиниң надир үлгилиридө өкис етилди.

Батурлар жири (эпослар), қәһриманлық дастанлири коңа заманлардин тартип мәлум. “Қарабек”, “Еркөкше”, “Қобыланды”, “Қамбар” охаш қәһриманлық дастанлири Қараханийлар дәвридә вә XII—XIV әә. қипчақлар заманида пәйда болған. Тарихий ривайәтләрниң асасида риважланған оттура өсирлик еғиз өдәбиятида хәлиқниң мәнпийәтлири, турмуш-мәишийити, мун-зари, дүшмәнлиригө деген өчмәнлиги өкис етилгән.

Батурлар жири өлни, йәрни дүшмәнләрдин қоғдиған, һәрбий сәнъетниң қир-сирлирини өзләштүргөн жәңчиләрниң әрлигини һәм инсаний хисләтлирини мәденийләйду. Жирда батурларниң өскөр топлап, тәшкилләшни билгөн шәхслий хисләтлири баян қилиниду. Униңда батурлуқ билән биллә тарихий вақиәләр, жәңләр тәсвирилиниду. Мәсилән, “Қобыланды” эпоси қипчақлар билән иранлиқларниң арисидики урушларға бағлиқ пәйда болса, “Ер Тарғын” Қишим ханлиғидики өз ара зиддийәтләргө бағлиқ пәйда

болған. Эпслуқ жирларни сақлаپ, тәрғип қилип, өвлаттин өвлатқа жиравлар йөткүзүп турған. XVI—XVII əə. қазақ хөлқиниң мөнивий наягинин риважлиниши шу дәвирдики *Доспамбет*, *Шалқииз*, *Жиембет* вə *Маргасқа* жирав əсөрлиридин яққал көрүниду.

Батурларниң əрлиги, уларниң əлгө сиңөргөн өмгиги пəкəт эпслуқ жирлардилə əмəс, шундақла əпсанə-hekайилəрдə, чөчəклəрдə ипадилəнди. Инсанийəт тарихида чөчəклəр тизмиси шəкиллəнгөндə қедимиң əпсанилəр мукəммəллəштүрүлүп, уларға адəмлəр хиялий ой-арманлирини қошқан. Мəсилəн, батур болидиған бала, saat санап өсүп, алтə айда алтə яштиki балиғa айлиниду. Шуларниң бири Алпа-миш батурниң қияпитидə əкис етилиду. “Ер тəстик”, “Қуламерген”, “Қамбар батурда” батурлук сəнъəт билəн биллə оңчилик, мəргəнлик охаш һүнəрлəрму мəдñийлиниду.

Оттураəсирилəк əпсанə-hekайилəр шу замандики тарихий вақиəлəр вə тарихий шəхслəр билəн зич бағлиништа риважлиниду. Қорқит Ата (Дада Қорқут), Асан қайғу, Алаш хан охаш шəхслəр һəққидə ривайəтлəр хəлиқниң шу дәвирдики турмуш-мəишийити вə дуния қаришини əкис етиду. Тарихий ривайəтлəр тарихий һəқиқəт билəн уйғун болди. Оғуз дəлити вə қипчакларниң əз ара зиддийəтлири, Оғуз мəликиси Бегим аниниң өлүми, Бегим ана мунариси тоғрилиқ ривайəтлəрдə көрүнүш тапқан. Қазақ хөлқиниң шəкиллиниши, урук-қəбiliлəр тамғиси, шиар-ураллири тоғрилиқ ривайəтлəрму тарихий вақиəлəрниң тизмисиға уйғунлишиду.

Ривайəтлəр — хəлиқ еғиз əдəбиятиниң əң конa нəмунə-үлгилири-ниң бири. Конa ривайəтлəрдə Йəр, су, кайнат, найванатлар, тағлар, дəриялар вə көллəрниң қандак пəйda болғанлиғи, уларниң хаси-йəтлири чүшəндүрүлиду. Асман, Құн, Ай, юлтузлар, топ юлтузлар тоғрилиқ ривайəтлəр хəлиқниң тəбиəт вə алəмни билишкə изди-нишлиридин дерəк бериду. Хəлиқ ривайəтлириниң түп томури сак, үйсүн, һун дəвирлиригə ятиду. Қəбiliлəрниң, урукларниң шəкиллиниши тоғрилиқ ривайəтлəр тарихий вақиəлəр билəн бағлинишлиқ риважланған. Балдурқи түрк, оғуз-қипчак дəвирлиригə тəәллүк ривайəтлəрдə Баласағун, Жанкəнт, Асанас, Қумкəнт, Жети-асар, Отрап, Тараз, Түймəкəнт охаш шəhəрлəрниң гүллиниши вə ғулишиға бағлиқ еғизчə йəткəн мəлumatлар бар. Қедимиң шəhəрлəр, йəр-су намлириға бағлиқ тарихий ривайəтлəрниң мəнбəлиқ əhmiyitи аланидə.

Күй — домбра, қобыз, нəй охаш музыкилиқ əсваплар билəн ижра қилинидиған миллий сəнъəт түри. Мəлум бир дəвирниң тарихий вақиəлири əпсанə-hekайилəр, чөчəклəр, жир-дастанларда əкис етилиши билəн биллə, хəлиқ күйлириниң мəзмунидиму

*Книга представлена исключительно в образовательных целях

баян қилиниду. Құйчи күйнің чиқишиға сәвәп болған вакиәни, өпсанө-hekайини, саз, аһаң тилида баян қилип бериду. Хөлиқ өзиниң һаят мусаписини, мун-зари билән ички сезимлириниму күй арқилиқму йәткүзгөн. Күй сөнъити айрим музыкилиқ жанр болуп шәкилләнгини билән, униң мәзмуни қәғәзгө чүшмиди. Күйчилик сөнъетни өзләштүргөн күйчиләр күй түрлирини дайым музыкилиқ өсватта ижра қилиш арқилиқ кәлгүси өвлатқа йәткүзгөн.

Күйчиләрниң күй челиш мусабиқиси — *күй тартыс* дәп аталған. Күй тартыста чепишқа чүшкөн күйчиләр дәрру жавап күй ижат қиласлатти. Уларниң бири чалған күйни, иккинчиси давамлаштуратти. Қазақ тарихида сақланған өң кона күйләр — Қорқит Атаниң қобузда ижат қилған күйлиридур. Қорқит Ата турмуш-мәишелттин алған тәсирини қобуз арқилиқ изнар қилди. Шуңлашқа у “Күй атиси — Қорқит” дәп аталған. 1150—1225-жж. яшиған Кетбуға өл ағзида тариған ривайәт бойичә, Жошиниң өлүмини Чиңгиз ханға күй арқилиқ йәткүзгөн. “Асқақ қулан — Жоши хан” күйи мошундак пәйда болған екөн.

Бу муһим! Қазақ хәлқиниң һазиржавып айтыс сөнъити, күй һүнири дәсләпки мәнивий сөнъет ижадийити сүпитида ЮНЕСКО тизимиға киргүзүлгөн.

Билимиңни тәкшүр:

1. Һәрбий жүрүш жиравлири дәп кимләрни ейтиду? Уларға бу намниң берилиш сәвәви немидин ибарәт?
2. XVI—XVII əә. жирав, ақынлар ижадийитиниң асасий мавзуси немидин ибарәт?

§ 59. Һүнәрвәнчилик — өнъенивий маддий мәдәнийәт мираси

Бу дәристә:

- кигиз өйниң асасий бәләклири билән тонушимиз.
- қишлиқ өй-жай түрлирини оқуп билимиз.

Тирәк сөзләр

- кигиз өй
- устилик һүнәр
- зәргарлық
- тоқумичилик

Устилик һүнәр. XVI—XVII əә. өмәлий сөнъетниң вә устилик һүнәрниң тәрәққий өткөнлигинин асасий испати болуп несаплинидиған устиханиларниң из-орунлири оттура өсирлик шәһәр хаабилиқлиридин көплөп тепилған. Бу хаабилиқларда төмүр еритидиған пәшләр, устиханиларниң орунлири сақланған. Төмүр

устилири көтмән, гүжәк, палта, болқа, жоту, оғақ, чот, пичак, сапаниң choюн чишлирини ясиған. Төмүр устилири шундақла өзүнни еритип қазан қуйған, мис вə бронзидин һөрхил буюмларни ясаш биләнму шуғулланған. Улар һөрхил қонғурақларни вə мөиший буюмларни яси迪. Устилар шундақла қурал-ярақ ясаш биләнму шуғулланди.

Зəргарлик сəнъет. Бу сəнъет буюмлири һөрхил нəқиши, өрнəклəр билəн безəндүрүлди. Зибу-зенəт буюмлири кəпинчə күмүчтин ясалди. Билəйүзүклар учиниң илан бешифа қияс қилип ясиған түрлириниң учришиши, ишəнчə-етиқатларға бағлинишиликтүр. Буюмларниң есил ташлар билəн безилиши гəзəллик дит-талғамға вə есил ташларниң тəбии хусусийитигə, “тил-кəздин” сақтайтиғанлиғиға ишинишкə бағлинишилиқ болди. Есил ташлар, һөрхил нəқиши-өрнəклəр билəн безəндүрүлгəн буюмлар (тұғмилəр, бəлдиклəр) зəргарлик сəнъетниң жуқури дəрижидə тəрəкқий əткəнлигини көрситиду.

Устиханни (сүйəк) ишлəш һүнириму қазақ хəлқиниң һүнəр-вəнчилигиниң кона үлгiliриниң бири. Қедимиң түрғунлар əй найванатлири вə дала аңлириниң устиханлирини ишлəп, һөрхил еңтияжлар үчүн пайдиланған. Қой илигидин тəшкүч вə бегизлəрни ясиған, қовурға учи əгмисини нəқиши-өрнəк салидиған қелип ретидə қолланған. Чоң найванатларниң гүжəк сүйəклирини йезиш таҳтиси ретидə, ушшақ малларниң гүжəк сүйəклирини болса түрлүк жиһаз бетини өрнəклəш үчүн пайдиланған. Қозиниң қовурғилирини музыкилиқ əсвапларни, сандук бетини, егəрниң алди тəрəплирини безəшкə пайдиланған.

Тоқумичилиқ һүнири. Оттураәсирлик шəhəрлəр хаабилиридин урчуқ башлириниң, рəхт излириниң, пахта жип талчиқлириниң, пахта кəрпилəр қалдуқлириниң тепилиши тоқумичилиқ һүнириниң риважланғанлиғидин дерəк бериду. Тоқумичилиқ һүнириниң əң кəң таралған түри — *гилəм тоқуш* болди. Əndi рəхт — кəчмəнлəрниң əң кəп еңтияжлиқ сода-сетиқ мəһсулати болди, уни башқа əллəрдин алмаштуруп елип турди.

Кигиз əй. Қазақларниң маддий мəдəнийитидики алaһидилик вə қəдрийəтлəрни уларниң кигиз əйидин көрүш мүмкин. XVI ə. дала кəчмəнлири нарвлар үстүгə тикилгəн қозғалма кигиз əйлəр билəн кəчүп жүргəн. XVII ə. мəнбəлəрдə болса қош чақлиқ нарвлар тоғрилиқла ейтилиду. Нарву-əйлəр билəн кəчүштин — жиғилидиған кигиз əйлəр билəн кəчүшкə авушуш — кəчмəнлəр турмушидики жирик бурулуш болди.

Қазақниң кигиз əйиниң асасий “скелетини”, йəни яғичини, униң “сүйиги” дəп атайду. Сүйиги *кереге, гичирлақ, уық, чаңгирақ* дегəн

бөләклөрдин ибарәт. Кигиз өйниң сүйигини мәхсус тәйярланған, қурутулған яғачтин ясайду.

Кереге өйниң чәмбәр тәхлит темини тәшкіл қилиду. Кереге ясаш үчүн мәхсус тәйярланған яғачларни тасма билән бәкитиду яки “көкләйду”. Көклинип пүткөн керегениң һәр бөлиги қанат дәп атилиду. Қанат сани өйниң көлөмігө бағлиқ көпийивериду. Оттура өйгө 6—8, соң өйгө 12—18 қанат тәйярлинатти. Кереге саниға қарап өйлөрни 6 қанатлық яки 8 қанатлық өй дәп атишиду. Керегениң *айиғи, беши, саганаги* болиду. *Саганаги* дәп, адәттә, иккінчи қанат яки босуға билән кириштүридиған йерини еитиду.

Уық кереге вә чаңғирақни бириктүрүп туридиған асасий бөләк.

Уықниң кереге тәрәптиki әгилмисини “ини”, әнди чаңғираққа улишидиған бойини болса “қары”, төрт қирлиқ учини “қәләм” дәп атайду. Уықниң қары геометриялык өрнөклөр билән нәқишлиниду. Өйни жиққан вақитта топлап бағлайдиған уық бағ униң қарыға бағлиниду.

Чаңғирақ кигиз өйниң сүйигини туташтуруп туриду. Униңға уық келип киридиған “қәләмчиләр” тешилиду. Қәләмчә сани чаңғирақ көлөмігө қарап болиду. Кигиз өйгө гүмбәзсиман түр берип, түнлүкни керип туруш мәхситидә йерим айсиман чивиқларни егип, айқаштуруп чаңғирақ чәмбиригө бәкитиду. Бу “күлдирәүш” дәп атилиду. Күлдирәүштин өйгө йорук чүшиду. Қишта өйгө очак орнитилғанда униндин ис-түтүн чиқиду. Әгәр кигиз өйгө жуқуридин төвөн қарисақ, у чағда чаңғирақ күнгө, әнди уық, керегелири болса униң шолилириға охшап кетиду.

Фичирлақ ишик кереге чәмбирини туюқладап, кигиз өйгө кирип чиқидиған ишик хизмитини атқуриду. Фичирлақ табалдуруқ вә маңлайчә, қош босуға вә ярма бәттин ибарәт болиду.

Кигиз өйниң ички көриниши

Қош босуға билән маңлайчө хелә көң өсүмлүк (көкөриш) яки зооморфлуқ өрнәклөр билән, әнди ишикниң бети болса назук өрнәклөр билән оюлуп, нәқишлиниду. Бәзидә буйрутмиға бенаән рельефлик устихан яки металл билән безилиду. Қазақ хәлқидә “Кигиз өйниң көрки вә байлиғи босуғидин башлиниду” дегән ибрәтлик сөз бар. Шуңлашқиму, устилар ишикни оюқ-өрнәклөр билән нәқишиләп, безәшкө алайды дикқәт бөләтти.

Ядинаңда сақла! Гүл, йопурмак, өсүмлүк тәсвирини беридиған өрнәкләрни көкөриш; қошқар мұңгұз, құш қанат, төгә тапан, чашқан изи, тай туиғи охаш өрнәкләрни зооморфлуқ өрнәклөр дәп ейтиду.

Кигиз өйни тиккөндө өй сүйиги бир-бири билән бағ-басқурлар, рәт таңғуч, чалма бәлдик, етәк бағ, мұрә бағ, шамал бағ арқилиқ бириктүрүлүп тецилиду. Бағ-басқурлар кигиз өй сүйигини бир-бири билән туташтурууш, сиртқи кигизлирини бастуруп туруш мәхситидә қоллинилиду.

Кигиз өйни ишиктин, керегедин башлап тикиду. Ишик шәриқ тәрәпкө қаритилған. Кигиз өйниң сүйиги қурулуп болғандын кейин, униң сиртидин чиғ-бор тутулуп, туғурлук, үзүк, тұнлук, кигиз ишик охаш кигиз өнжәмлири йепилиди. Кигиз өйниң сиртқи кигиз өнжәмлири язда салқинлиқни сақладап, күн шолисини өткүзмәйдиган, әнди көклөм вә күзниң ямғурлук күнлиридә болса тамча өткүзмәйдиган, қишта болса иссиқни сақлаш хизметини атқуриди. Ақ орда, отау өй охаш ақ кигиз билән йепилидиған өйлөр үчүн, униң үзүгини пиширилған ақ кигиздин пичип, нәқиш-өрнәклөр билән безәндириди. Бәзи өһвалларда кигиз рәңгини ақартиш мәхситидә униңға бор қошуп бойиған.

Кигиз өйниң сиртқи көрүнүши

Мечит үчүн кигиз өй

Бу қизиқарлық!

*Нәрбір аилә әзаси
кигиз өйниң қәйеридин
орун елиши керәклигини
билиду. Кигиз өйгө 50
адәмгічә патқан.*

Кигиз өйгө тәнтәнилик түс бериш үчүн пицилған кигиз үзүгини өрнәклик жиплар билөн йөмөп, жийәклөп, униңға мәхмәл яки шуғадин оюқ бастурған. Тұғурлук кереге һулидин ұықниң оттурисиғичә болған йәрни, үзүк кереге бешидин чаңғирақ чәмбиригичә болған арилиқни, тұнлук чаңғирақни, кигиз ишик ғичирлақни йепип туриду.

Издән! Кигиз өйниң чаңғириғи қазақ хәлқи үчүн қандақ әһмийәткә егә?
Гербта кигиз өй чаңғириғинин әкис етилишиниң әһмийити немидә?

Бурун қазақлар қиши мәзгилидиму кигиз өйни қолланған. Көчмөн қазақлар қиши вактида өй керегесини чоңқур қезилған кодаңларға орнитип, тикип, уни икки қәвөт кигиз билөн япқан, андин униң етигини құм билөн көмүп, сиртидин қомуч билөн қоршалған кигиз өйлөрдө турған. Униң оттурисида орнитилған очакта дайим отйенип туратти. Қишлиқ кигиз өй, язлиқ кигиз өйдин кичигирек тикилип, бир үзүккө кам йепилатти. Қишта кигиз өйни қонур, сұр кигиз билөн, язда болса ақ кигиз билөн япатти.

Билимиңни тәкшүр:

Сүрәтләргө қарап, кигиз өйниң вақитлик тикилидиған түрлирини атаңлар вә уларниң қандақ әһвалларда қоллинилғанлиғи тоғрилиқ сөзләп берінділар.

§ 60. Деханчилиқ вә қошумчә кәсипләрниң тәрәққияти

Бу дәристә:

- оттураәсирләрдиң деханчилиқ тәрәққияти билән тонушимиз;
- очилиқ вә белиқчилиқ кәспиниң тәрәққий етиши һәққидә билимиз.

Деханчилиқ — назирқи Қазақстан территориясидә яшиған қедимий қәбилиләрниң егилигидә мал өстүрүш билән қатар риважланған асасий кәсип болди. Мал өстүрүш билән зираәт териш бир-бирини толуктуруп, өз ара зич алақадә риважланди. Деханчилиқ қедим заманларда Йәттису вә назирқи жәнубий Қазақстан нынайәлиридә Сирдәрия, Чу, Талас, Арис дәриялириниң бойидики вадиларда, Қаратав йотисиниң вадилирида, тәбиий су амбарлири можут йәрләрдә тарқалди. Бу төвәләрдә оттураазиялик деханчилиқ мәдәнийитиниң тәсири билән зираәт өстүрүш тез риважлинип, деханчилиқни кәсип қылған турғунылири бар шәһәр вә пүтүнсүрүк көнт-йезилар шәкиллинишкә башлайды. Деханчилиқ Қаратавдин башлинидиған дәрияларниң вадилирида, шундақла Улытав өтрапидики Атбасар даласидimu риважланди.

Назирқи жәнубий вә жәнубий-шәриқ Қазақстаниң турғунылири қедимдин деханчилиққа көңүл бөлди. Жәнубий өлкіләрдә деханчилиқниң риважлинишқа башлиниши Сирдәрия яқилиридики шәһәр наягиниң гүллиниши билән зич бағлинишлик. Мошундақ деханчилиқ өлкисиниң бири Сиғнақ шәһириниң өтрапида болди. Шәһәр вә униң өтрапидики қишлиқтарниң аналиси суғирилма деханчилиқ билән шуғулланди, шундақла суғирилма участкиларда бағ вә үзүм, көктат вә қоғун-тавуз өстүрүлди, әнді данлиқ зираәтләр терилидиған суғирилма вә бернәмлик йәрлөр улардин сөл жирақта орунлашти.

Терилғулуклар Сирдәриядин башлинидиған өстөң вә ериқлар арқилицы суғирилди. Шәһәрниң шималий-ғәрби вә жәнубида созулуп ятқан терилғулук йәрлөр болса Қаратавдин башлинидиған кичик дәриялардин тартылған өстөң-ериқлар арқилицы суғурилатти. Сирдәрияниң оттура еқинидики деханчилиқ төвәдә орунлашқан Сиғнақ шәһири шу төвөниң наятидики интайин муһим шәһәргө айланды.

Деханчилиқниң иккінчи бир мәркизи — Яси (Түркстан) шәһириниң өтрапи. Бу йәрниң аналиси ашлық вә йеза егилегиниң

Тираж сөздәр

- деханчилиқ
- очилиқ
- қүшчи
- белиқ туруш

Тулук таш

Таштін ясалған қол түгмән

башқиму мәсулатлири билөн пәкөт өз еңтияжлиринила тәминлөп қалмастин, шундақла ашлиқни Түркстанниң базарлирида се-тип, уни өзиниң дарамет мәнбәсигө айландурди. Тәвөдө данлик зираәтләр, жұмлидин буғдай, арпа, шундақла көктатчилиқниң риважлиниши тоғрилиқ ейтилиду. Бу тәвөдө шундақла үзүмзарлық вә бағвәнчилику көң тарифан. Шундақла Отрап, Савран вә Сай-рам вадилириму деханчилиқниң жирик очақлири болди. Савран шәһири вә униң өтрапидики терилғулукларни суғириш үчүн Қаратавдин башлинидиған дәриялар билөн қатар кариз усули арқилиқ чиқирилидиған йәр асти сулириму пайдилинилди. Бу тәвөниң мунбәт вадилири, климатиниң қолайлықлиғи, Сирдәрияниң оттура еқининиң яқилири вә униңдин чиқирип тартилидиған өстәң-ериқ сулири бу йәрдө деханчилиқниң тәрәққий етишигө қолайлық шарайт яратти.

Сайрам шәһири деханчилиқ, сода вә һұнәрвәнчилиқниң мәркизи болди. Сайрам шәһириниң өзидө икки қөвөт қилип қоршалған қорған-сепилниң ичидики мәйданда бағвәнчилиқ яхши риважланды, өнді сепилниң сиртида болса данлик зираәтләр өстүрүлидиған хелө көләмлик терилғулуклар созулуп ятти.

Бу муһим! Деханчилиқ риважланған тәвәләрдә мәлум дәрижидә шәһәр мәдәнийитиму яхши тәрәққий әтти.

У йәрлөрдә асасөн терик, қисмөн буғдай, арпа, көмүқонақ өстүрүләтти. У чағлардики деханчилиққа наңәтлик өмгөк қураллири интайин аддий, асасөн деханларниң өзлири тәйярлиған сайманлардин ибарәт еди. Урукни қол билөн сепетти. Елинған ашлиқ носулини хаманларда ат-улақ түйифи билөн, бәзидө болса ашлиқ тоқмақлири вә тулук билөн бастуратти. Асасий деханчилиқ сайманлири: соқа,

Күшчи қазақлар. Рәссам Е. Корнеев (XIX ə.)

тирна, ара, көтмән, оғақ, таш түгмән болди. Ашлиқ һосулини қишликтардикі қурғақ йәрләрни қезип ясиған мәхсус ориларда, шәһәрлик жайларда болса көйдүрүлгөн хиштин ясиған хұмданларда саклиған.

Очилик билән қүшчилик көспи дала хөлиқлириде мал чарвичилиғидин хелә бурун, йәни қедим заманлардинаң қелиплашқан. Очилик усуллири вә қурал-сайманлири көплигөн өсирлөр мабайніда пәйдин-пәй қелиплашқан. Оттура өсирлөрдө қүш селиш, ишт қошуш, қапқан қуруш охшаш усуллар бариче кәң қоллинилған.

Ядіңға ал! Очилик кәспинин дәсләпки усуллири қандак еди?

Очилиқниң өң кона түри — қүш селиш. Жиртқуч қүшларни ту-туп, уларни баплап аң-қүшқа селиш “қүшчилик” (саятылық) дәп атилиду. Қүшчилар арисида бүркүт, қарчиға, шунқар селиш амми-бап болған. Қүш селиш арқылы явайи ғаз, өдөк, доғдақ, тошқан вә башқа аң-қүшлар овланды. Қүшчилар топ болуп овға чиқип, көнүл кетирип олтиратти. Болупму хан-султанлар вә байлар, тамашихор адәмләр наһайити choң топ болуп қүшчилик билән шуғулланған.

Аң овлашниң йәнә бир кәң таралған вә кона түри тайған ишт (қазақчә тазы) қошуш болди. Тайғанни күчүк вақтидинла ушшақ

аңларға селип еғизландуруп, уни из кесишкө вә олжисини қоғлашқа үгитиду. Тайған интайин чапсан вә учқур ишт. Күчлүк тайғанлар нөтта бөригө һужум қилип, овчинин өзи яки башқа овчи иштири көлгиче уни қачурмай туриду.

Қапқан қуруш — аң овлашниң өң кона усули. Қазақ овчилири униң бала қапқан, қазақ қапқан, чишилик қапқан охшаш түрлирини пайдиланған. Бала қапқан қарсак, тұлкө, давған вә башқа ушшак аңларни овлашқа, қазақ вә чишилик қапқанлар болса бөрө, ейик, илпиз вә силөвсін овлаш үчүн қурулиду. Тутидиған аң түригө қарап: *қасқыр қапқан, тұлкә қапқан, чашқан қапқан дәпму атилиду*. Қапқанни шундақла кейик, ақбөкөн вә қарақүйрукқиму құрған. Қазақ овчилири аң овлашниң: урувелиш, тузак қуруш, тор қуруш, ор қезиши, етивелиш охшаш усуллирини йетүк өзлөштүрді.

Белиқ овлаш қедимиң заманларда интайин аддий түрдө болди. Башта белиқни туюқ йөргө қоғлап қамап, қол билән яки санчиғуч билән санчип тутса, кейинирек қейиқни көшип қилип, белиқни қармақ билән овлашқа башлиди. Белиқчилар пәйдин-пәй белиқ овлашқа на жәтлик вә әплік өсваларни ясашни үгөнді, белиқ овлашниң қолайлық мәзгиллирини, орунлирини, усуллирини йетүк өзлөштүрді. Белиқ овлаш көспи Каспий, Аral деңизи, Балқаш көли вә башқиму дөрия бойлирида яхши тәрәккій өтти.

Ядигға ал! Белиқ овлаш қайси дәвирдә қелиплашты? Дәсләпки белиқ овлаш қураллири қандақ болди?

Белиқчилар белиқ овлашта на жәтлик қурал-сайманларниң түрлирини йетилдүрүп турди вә уларни ясаш маһаритини ашурди. Белиқ овлаш қурал-сайманлирини: қармақ, жутма қармақ, санчиғуч вә нақазилар тәшкил қилди. Деңиз вә соң көллөргө тор қурушқа қейиқ билән чиқти. Қейиқни, өз новитидө, йөрлик яғашчилар яси迪.

Билимиңни тәкшүр:

1. Деханчилиққа айт қандақ мақал-тәмсилләрни билисиләр? Уларниң мәнасини қандақ чүшинидиғаниғиңни дәптәргө йезин්дер.
2. Аң овлашниң өң көп тариған қандақ усуллири можут?
3. Белиқ овлаш көспинин қандақ сайманлири бар вә уларни қандақ қоллиниду?
4. "Қушчи қазақлар" сүритигө қарап, қушчилик мавзусида эссе йезин්дер.

Хронологиялик көрсөткүч

- 552—603-жж.** — Түрк хақанлигининң можут болған жиллири.
- 545-ж.** — Хитай әлчилири Түрк хақаны Буминниң ордисиға кәлди.
- 571-ж.** — Түрклөрниң һөкүмрани Иштәми хақан Шималий Казакни бесивелип, Қирим йеригे кирди.
- 603-ж** — Түрк хақанлиги икки дәләткә: Шәрқий вә Фәрбий Түрк хақанлиқлириға бөлүнүп кетти.
- 620-ж** — Әл Болмиш хақанниң Шәрқий Түрк хақанлигинин тәхтигә олтириши.
- 603—704-жж.** — Фәрбий Түрк хақанлигининң можут болған жиллири
- 638-ж.** — Фәрбий Түрк хақанлигинин өлкиси Он оқ улусиға бөлүнді.
- 731-ж.** — Түрк дуниясинин мәшһүр қолбашчиси Көлтекинниң запат болуши.
- 704—756-жж.** — Түркәш хақанлиғи.
- 715—738-жж.** — Сулу хақанниң Түркәш хақанлигини башқуруши.
- 740-ж.** — хитайлар Тараз шәһирини бесивалди.
- 748-ж.** — хитай әскәрлири Түркәш хақанлигинин пайтәхти Суябни бесивалди.
- 751-ж.** — Атлах жәнеи.
- IX ә. ахиди —**
- XI ә. беши** — Оғузлар дәлитининң можут болған дәври.
- X—XI ә.** — Қимақ дәлитининң можут болған дәври.
- VIII—X әә.** — Иртиш әтрапидики түркійләрдә Қимақ-Қипчак кона түрк тили топи шәкилләнді.
- 682—744-жж.** — Иккинчи Түрк хақанлигининң можут болған дәври.
- 694, 697, 698,**
- 701, 706-жж.** — Қапаған хақанниң хитайға қарши жүрүшлири.
- 840-ж.** — Қирғизларниң Үйғур хақанлигини ғулитиши.
- 907—1125-жж.** — Қиданларниң Ляо дәлитининң можут болған дәври.
- 942—1212-жж.** — Қарағанийлар дәлитининң можут болған дәври.
- 960-ж.** — Қарағанийлар дәлитидә ислам дининин дәләтлик дин болуп җакалиниши.
- XI ә. беши—1219-ж.** — Қипчак ханлигининң можут болған дәври.
- XI—XIII ә. беши** — Найман, керейт вә жалайирлар улусириининң можут болған дәври.

- 1155—1224/27-жж.** — Чингиз ханниң яшиған жиллири.
- 1206-ж.** — Чингиз ханниң Улук хан болуп сайлиниши.
- 1219—1224-жж.** — назирқи Қазақстан вә Оттура Азияни монғолларниң бесивелиши.
- 1219—1220-жж.** — Монғолларниң Оттарни қоршавға елиши вә вәйран қилиши.
- 1223-ж.** — Монғоллар вә қипчак-рус әскәрлири арисидики Қалқа жәнеи.
- 1227—1255-жж.** — Бату ханниң һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1236—1242-жж.** — Батуниң Рұсъқа вә Шәрқий Европиға жүрүшлири.
- 1242-ж.** — Алтун Ординиң қорулушы.
- 1257—1266-жж.** — Берке ханниң (Алтун Орда) һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1266—1280-жж.** — Менгү Төмүр ханниң (Алтун Орда) һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1309—1315-жж.** — Ақ Ордидики Сасы-Буға ханниң һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1312—1342-жж.** — Өзбек ханниң (Алтун Орда) һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1312-ж.** — Алтун Ордида исламниң дөләтлик дин дәп жақалиниши.
- 1315—1320-жж.** — Ақ Ордидики Ерзен ханниң һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1320—1344-жж.** — Ақ Ордидики Мубарәк ғожа ханниң һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1342—1357-жж.** — Жәнибек ханниң (Алтун Орда) һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1348-ж.** — Моголстанниң қорулушы.
- 1348—1362/63-жж.** — Моголстан хани Түглук Төмүр ханниң һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1358—1380-жж.** — Алтун Ордидики “Қалаймиқанчилик жиллар”.
- 1361—1376/77-жж.** — Орус ханниң (Ақ Орда) һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1365-ж.** — Моголстан хани Илияс ғожа билән Төмүр хан әскәрлири арисидики “патқақ жәнеи” (“Джанг-илой”).
- 1370-ж.** — Асан Қайғу жиравниң тәхминән туғулған жили.
- 1370—1405-жж.** — Әмир Төмүрниң һөкүмранлық қылған жиллири.
- 1374/75-жж.** — Орус ханниң Сарай шәһирини елиши.
- 1380—1395-жж.** — Тохтамиш ханниң (Алтун Орда) һөкүмранлық қылған жиллири.

- 1380-ж.** — Куликово жәни.
- 1382-ж.** — Тохтамиш ханниң Москвани көйдүрүши.
- 1385, 1391, 1399-жж.** — Әмир Төмүрниң Алтун Ордига қарши булаңчилик жүрүшлири.
- 1396—1411-жж.** — Едигениң (Алтун Орда) һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1397-ж.** — Фожа Өхмәт Яссавий мәқбәрисиниң селиниши.
- 1422/23—1428-жж.** — Барак ханниң (Ақ Орда) һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1426—1440-жж.** — Нур әд-динниң (Нофай Ордиси) һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1428—1468-жж.** — Абулхайир ханниң шәрқий Дәшти Қипчақта һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1433/34—1462-жж.** — Насан-Буға ханниң (Моголстан) һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1457-жж.** — Абулхайир хан әскәрлириниң ойратларға қарши жәни.
- XV ə. 50—60-жж.** — Керей вә Жәнибекниң Абулхайир хандын бөлүнүп кетиши.
- XIV—XV əə.** — Қазақ хәлқиниң шәкиллинишиниң аяклишиши.
- 1465/66-жж.** — М. Ынайдәр Доғлатийниң мәлумати бойичә Қазақ ханлигиниң қорулушы.
- 1468-ж.** — Абулхайир ханниң Моголстанға жүрүши.
- 1480—1511-жж.** — Бурундуқ ханниң һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1493—1551-жж.** — М. Ы. Доғлатийниң яшиған жиллири.
- 1500—1508-жж.** — Мұһәммәт Шайбаниниң Оттура Азияни бесивелиши.
- 1510-ж.** — Сигнақ түвидә Қасым ханниң Мұһәммәт Шайбани ханниң әскирини тар-мар қилиши.
- 1510-ж.** — Мәрвә түвидики жән. Мұһәммәт Шайбани ханниң өлүши.
- 1511—1518-жж.
(яки 1523-ж.)** — Қасым ханниң һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1523—1532-жж.** — Тайир ханниң һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1532—1557-жж.** — Бүйдаш ханниң һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1537-ж.** — Қазақларниң мәғлубийити билән аяқлашқан Сан-Таш әтрапидики (Иссиқкөл тәвәси) Қазақ вә мөғоллар арисидики жән.
- 1538—1580-жж.** — Іәқнәзәр ханниң һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1557—1582-жж.** — II Абдаллах хан.
- 1580—1582-жж.** — Шығай ханниң һөкүмранлық қилған жиллири.
- 1582—1598-жж.** — Тәуекел ханниң һөкүмранлық қилған жиллири.

- 1594-ж.** — Тәуекел ханниң Қул-Мұһәммәт башлиған әлчилигиниң Москваға келиши.
- 1598-ж.** — Тәуекел ханниң Оттура Азиягә жүрүши.
- 1598-ж.** — Оттура Азиядә Шайбани сулалисiniң ғулап, Аштарханнйлар сулалисiniң қакимийәткә келиши.
- 1598—1628-жж.** — Есим ханниң һөкүмранлиқ қилған жиллири.
- 1635-ж.** — Жонғар ханлигиниң қурулуши.
- 1643-ж.** — Орбулақ жеңи.
- 1652-ж.** — Жәңгир ханниң ойратлар билән болған урушта қаза болуши.
- 1680—1718-жж.** — Тәуке ханниң һөкүмранлиқ қилған жиллири.
- 1710-ж.** — Қарақум қурутейи.

Аталғулар луғити

Асадал — чинә-қача вә йемәк-ичмәк сақлашқа арналған яғач жиһаз.

Атпа — яғач яки төмүрдин ясалған, ериқтиki суни терилғулукқа қарап көтиридиған Курап.

Балбал — балдурқи түркiйлик дәвридә кәң қоллинилған, вапат болған адәмнин қәбір бешіға орнитилған адәм қияпидиқи таш һәйкәл.

Батурлар — көчмәнләр жәмиийитидиқи һәrbий сәnъетни, уруш һәrikәtлирини йетүк өзләштүргөн, әлгө ховуп төнгәндә уни қоғидын һәrbийләр топи яки шунин әкили.

Бәдизчи — камнерез — таш йониғучи, балбал вә башқа таш һәйкәлләрни ясиғучи уста.

Бий — қазақ жәмиийитиниң сәясий-ижтимай системисидиқи демократиялик һакимиyәтниң егиси, интайин абрайлуқ шәхс, әл билән әлни яхши-хоп қилғучи, талаш-тартишларни һәл қилип, адил һөкүм чиқириш хизметини атқарған адәм.

Ғибадатхана — храм — ибадәтхана — Худага құлчилик қилидиған, диний рәсим-йосунлар билән пәризләр бәжиралидиған имарәтләрниң умумиј нами. Һәrbир динда нәччә хил ибадәтханилар можут вә улар һәрхил атилиду: мәсилән, исламда — мечит, христиан динида — чирко, собор, монастырь, костел, кирха; иуда динида — синагога; әнді будда динида болса уларниң умумиј нами йоқ, һәр әлдә һәрхил атилиду. Мәсилән, Япониядә тәра, Шри-Ланкида вихара, Монголиядә хурэ, Бурятиядә дацан в. б.

Еділ бұлғарлары — Волжская булгары — Итил булғарлири — оттура әсирлик түркiй тиллиқ қәбилиләр бирләшмиси, сарматларниң бир тармифи. Улук Булғария дөлити ғулиған дәвирдә уларниң бир бөлиги ғәрипкә — Дунайниң оң яқилириға көчүп, шу йәрдә Булғар дөлитини қурди. Булғарларни иккинчи бөлиги Итил яқиси билән шималға қарап силжип X—XIII әә. Итил вә Кама дәриялириниң яқилирида дөләт қурди.

Дала өркениетi — Степная цивилизация — Дала цивилизацияси (мәдәниyитi) — түркiй тәқтилиқ хәлиқләрниң, жүмлидин қазақларниң, маддий вә мәнивий қәдрийәтлириниң тәрәкқият басқучилири; этномәдәний системиниң шәкиллинишидиқи тәбиий-тарихий надисә.

Жағлан (жағдан) — яғици терә билән қаплинип, һәрхил күмүч қуймилар билән безәндүрүлгөн сандук.

Жертөле\жеркепе — гәмә/кәпә — хам әшия — материали чим топа, чиғ в. б. несаплинидиған, егиз тәпидин оюп ясилидиған қишлиқ башпана түри.

Ислам архитектурасы — Архитектура ислама — ислам мемарчиліғи — дүниявий мемарчилік сәnъитиниң ғәзнисиге киридиған, ислам дининиң тәсири билән селинип, шәкилләнгөн алайиңдә үлгидиқи бена-имарәт комплексирииниң биртуташ системиси, ислам мемарчилік сәnъити.

Ислам — 610 -жылдин қелиплашқан, дүниға кәң таралған төрт соң дүниявий динларниң бири. Ислам дининиң асасий қаидиси — Яратқучиниң йәккә-ялғузлиғиға шубhисиз ишиниш.

Кәріз — кяриз — кариз — йүзлигөн қудукларниң йәр асти арқылы тушидиған сиртқи қурулуши, оттура әсирлик суғириш системиси.

Керуен жолдары — караванные пути — карван йолири — Қедимий дәвир вә оттураәсирләрдә Фәрбий Европа билән Шәриқ әлллиринин арисидики сода мұнасивәтлиринин тәрәккиятиға тәсир қылған интайин жирик хәлиқарлық қатнаш йоллири.

Керуен сарай — караван сарай — карван сарай — Азия қитъесидә, Жәнубий Европида, Қазақстан вә Кавказ әллиридә шәһәр вә карван йоллиринин бойида қедимий дәвир вә оттураәсирләрдә, қисмән йеңи дәвирдә селинған бекәт яки дәм елиш орни.

Кесене — мавзолей — мәқбәрә — ислам мемарчылық сәнъитигө ятидиған, қәбир, зәрәткалиқ бешиға селинған гүмбәзлик тарихий-мәдәний ядикарлық.

Көзеші — гончар — козичи — хұмданчилик буюмлирини (сапал идишлар) ясайдиған уста.

Көне үйғыр жазуы — древнеуйгурское письмо — кона Уйғур йезиғи — қедимий Уйғур қақанлиғыда қоллинилған дәсләпки йезикларниң бири.

Қаған — каган — хақан — түркій дәвридики империя, дөләт яки улусларниң һөкүмрани; хан үкүм-чүшәнчисинин синоними ретидә.

Қағанат — каганат — хақанлық (қағанат) — дөләт яки ханлық мәнасида.

Қақпан — капкан — қапқан — төмүрдин қуюлған яки соқулған вә оттуридики мәхсус қурулмиси арқылы тез йепилидиған, аң овлаш үчүн пайдилинидиған овчилик қурали.

Қанжыға байлау — привязывание добычи к седлу — олжини ғанжұғыға бағлаш — аң овлашта қелиплашқан әнъенә-дәстүр. Аң овлиғучи аң яки қүшни тутқанда уни өз арисидики һөрмәтлик һәм йеши чоң адәмгә яки болмиса тәсадипи келип қалған ят адәмгә өз олжисини тартуқ қилишини — “аң-қүшни ғанжұғыға бағлаш” дәп атилиду.

Қойтас\қошқартас — қойташ/қошқарташ — қой, қошқар тәсвирини таштин йонуп ясифан, вапат болған әр адәмниң бешиға орнитилған таш ядикарлық.

Коржынтам — бөлмилири бир-биригә улишип келидиған вә хам кесәктин турғузулидиған қишлиқ башпана.

Қыстау — зимовье — қишлоқ — көчмән, йерим көчмән мал чарвичилиғини кәсип қылған көчмәнләрниң, жұмлидин қазақларниң, қишлоқ пәслидә олтиридиған тураклиқ мәсүмлүк қонуши.

Мазар — мазар, зәрәткалиқ, қәбіретанлиқ — бу йәрдә: мусулман жамаәсинин қаза болған адәм қәбригә турғузидиған мемарчылық ядикарлығы һәккідә.

Мәуереннахр — Мауеренахр — Мәвринәнир — әрәп тилида: “икки дәрия арилиғи” мәнасида. Амудәрия билән Сирдәрия дәриялиринин арилиғидики йәрләр. Бу нам VII—VIII әз. әрәпләрниң Мәркизий Азиягә ясифан жүрүшлиридин кейин пәйда болған.

Мөрлі жүзік — кольцо с печатью — мөрлүк үзүк — мөр басидиған мәхсус бәлгүниң үзүк түридә қолға қадайдиған түри; хан вә султанларниң өз ярлық-

пәрманирини, рәсмий һөжүетләрни; шундақла бий, әскәрбеши, болус, старшина, карванбеши охшаш лавазимлиқ шәхсләр тәрипидин йезилған ҳәт һөжүетләрни мөр бесиши арқылы тәстиклигән; мөр басидиған мәхсус бәлгүниң үзүк түридә қолға қадайдиған түри.

Мұнара — минарет — мұнарә — 1) мемарчылық иншаэт. Мұнарә қедим заманларда қоғдениш, қаравулхана яки мәхсус бәлгү бериш орни мәхситидә селинди. 2) Ислам дини пәйда болғандын буян мечитлардикі әзән чақиришқа беғишлиған егиз иншаэт. Адәттә бу әң тәписидә йорук чүшидиған оюкқа егә, әзән чақиридиған мәхсус мәйданчиси бар егиз иншаэт.

Мұрап — мурап — мирап — терілғулук вә башқиму суға мұнтаҗ жайларға ериқ-өстәң сулирини тәксимләш билән шуғуллинидиған адәм.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштері — Орхон-Енисейские письменные памятники — Орхон-Енисей язма ядикарлиқлири — Шәриқ түрклири ҳақанлириниң һөрмитигә орнитилған Орхон вә Енисей дәриялириниң арилиғида сақланған мәхсус таш ядикарлиқлардикі кона түркій йезикларниң комплекси.

Өркениет — цивилизация (лат. *civilis* — пұхралиқ) — җәмийәтниң маддий вә мәнивий муваппәқијәтлириниң жиғиндиси.

Пайғамбар хадистері — хадисы Пророка — Пәйғәмбәр һәдислири — ислам динини асаслиғучи Мұхәммәт Пәйғәмбәрниң шу динға етиқат қылғучиларға арналған мәхсус пәнд-несиһәт вә дана сөз вә вәсийәтлири.

Петроглиф (лат. *petro* — таш, грек. *glif* — оюп йезиш) — ғар яки қия ташларға йонуп, оюп, сизип сүрәт селиш сәнъитиниң қедимий тарихий дәвирләрдин бизгә йетип көлгөн археологиялық ядикарлиқлири.

Рабат — оттураәсирик шәһәрләрниң авам хәлиқ яки аддий аналиси яшайдиған чәтки бөлиги.

Сағанатае — оюқ-өрнәк вә әрәп йезидиқи айәт-хәтләр оюп чүширилгән, әзап болған адәмниң бешиға орнитилған қәбир таш түридиқи ядикарлиқ.

Салт-дәстүр — традиции — әнъәнә-дәстүр — һәр милләтниң, хәлиқниң диний ишәнчә-етиқати, турмуш-мәишийити, миллий қурулма аләнидиликлиригә мувалиқ әсирләр мабайнода топлинин, һаятниң өзи мәйданға чиқарған урпи-адәт, рәсим-йосунларниң жиғиндиси.

Сұлтан — сұлтан (әрәп тилидиқи мәнаси һакимийәт яки құдрәт) — қазак җәмийитидә Чингиз хан сұлалисидин тарифан һакимийәт системисиди мирасхорлук титулини егәллигән адәм.

Сырмак — сирмак — қазақларниң көчмән турмуш-мәишийитидә қедимдин қоллинилип келиватқан, кигиз бетигә оюқ-өрнәкни рәхттин ширип тиккән кигиз көрпичә.

Тархан — көчмән түркій-монгол хәлиқлиридә аләнидә сиңәргән хизмети үчүн кәспий һәрбийләргә берилидиған алий дәрижилик һәrbий атақ-унван.

Текемет — текимәт — кигиз бетигә һәр хил зооморфлик оюқ-өрнәкләр бесилған, едәнгә селинидиған, жундин бесилған ей буюми.

Тегін — текин — хан сұлалисидин тарифан ханзадә-шахзадиләрниң исмиға улинилидиған түркійлик дөләтлик титул.

Тоқалтам — бир яки икki ханилиқ, хам кесәктин турғузулған қишилик башпана.

Тұсқесте — туекииз — шуға, бәрқут бетигө һәрхил пахтилик рәхт түрлиридин түрлүк нәқишлиерни кәштиләп тәйярлиған, яғач каривәтниң үст тәрипигө, тамға илинидиған безәклик буюм; зәдигалсиман безәк буюм.

Ұлыс — улус — түкқанчилик мұнасивәтлири бар қәбиләвий бирләшмиләрниң сәясий иттипақи; көчмән хәлиқләрдики дөләтлик системиниң дәсләпки басқучи.

Ұлы Дала елі — Страна Великой степи — **Улук Даңа ели** — һазирқи Қазақстанниң заманивий альтернатив қошумчә нағиси.

Хан — оттураәсирләр вә йеңи заман дәвридә көчмән түркій вә монғол хәлиқлиридики әң алай үеганә һакимийәт егиси.

Ханака — ханиқа — оттураәсирлик шәһәрләрдө динға етиқат қилғучи йолувчилар чүшидиған һәккисиз қонақ өй түридики диний иншаэт.

Хұм — күм — **хұмдан** — көйдүрүлгөн хишин ясилидиған, ашлик сақлашқа арналған сиғимлиқлиғи өң сапал комзәк.

Цитадель (итал. тилида *cittadella* — ихчам шәһәрчә) — оттураәсирлик шәһәрләрниң мудапийә истеңкамлири билән қоршалған мәркизий бөлиги .

Шаһристан — Шахристан — **Шәһристан** — оттураәсирлик шәһәрниң жәмиәт-лик иншаэт-беналар һәм сода вә мәдәний мәһқимилири орунлишидиған бөлиги.

Шығыр — чигиръ — чиғир — егиз, тәпилик жайлардики терилғу вә көктатлиқтарни суғириш үчүн суни чиқириш мәкситидә яғачтин ясалған мурәккәп қондурға.

Хорезмшах (тәржимиси “Хорезм падишалиғи”) — қедимий Хорезм дөлити һөкүмранлириниң титули.

Яса (яки Ясақ) — Чингиз хан империясидики һәrbий-һоқуқий қанунлар топлими. У тәхминән Чингиз хан Улук хан тәхтигө олтарғандын кейин (1206) топланған. Яса қануни қедимий түрк вә X—XII әз. можут болған түркій улуслириниң әскәр тәшкілләш тәртиви, әл башқаруш, һакимийәт системиси һәм турмуш-мәишийәт вә урпи-адәт қаидилириниң асасида пәйда болди. Чингиз ханниң мирасхорлири Яса қанунини булжутмай бәжирип кәлди. Ясаниң 33 қанун тармиғи вә “Чингиз хан ейтқан” деген қошумчә сөз-көрсәтмә, пәнд-нәсиһәтләр сақланған.

Пайдилинилған әдебияттар

1. *Масанов Н.Э.* Кочевая цивилизация казахов (Основы жизнедеятельности номадного общества) – Алматы-Москва: Совинвест-Горизонт, 1995. – 320 с.
2. Казахи: историко-этнографические исследования. – Алматы: Қазақстан, 1995. – 352 с.
3. *Артықбаев Ж. О.* Қоғам және этнос (XVIII ғасырдағы Қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы). – Павлодар: “ЭКО” ФФ, 2004. – 392 б.
4. *Омарбеков Т., Омарбеков Ш.* Қазақстан тарихына және тарихнамасына үлттық көзқарас. – Алматы: Қазақ университеті, 2004.
5. Қазақстан (Қаза Елі) тарихы. 4-томдан тұратын оқулық. Т.3: Қазақстан отаршылдық және тоталитарлық жүйелер қыспағында. – Алматы, 2016. – 454 б.
6. Қазақстан тарихы. Қөне заманнан бүгінге дейін. 5 томдық. 1 том. – Алматы, Атамұра, 2010.
7. Қазақстан Республикасы. Энциклопедиялық анықтамалық /Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 2001.
8. Археология Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. – 256 с.
9. *Самашев З., Күшербаев К., Аманшаев Е., Астафьев А.* Маңғыстаудың қөне қазаналары/Сокровища Устюрта и Манғыстау (қазақ, орыс, ағылшын). – Алматы, 2007. – 400 с.
10. *Самашев З., Ермолаева А., Күц Г.* Қазақ Алтайының қөне қазыналары/Древнее сокровища Казахского Алтая (қазақ, орыс тілдерінде). – Алматы: Өнер, 2008. – 200 с.
11. *Самашев З.* Петроглифы Казахстана. – Алматы: Өнер, 2006. – 200 с.
12. Средневековые города Казахстана (книга-альбом). – Алматы: Өнер, 2006. – 200 с.
13. *Ажигали С. Е.* Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии. – Алматы: Фылым, 2002. – 654 с.
14. VI–VIII ғғ. Еуразиядағы түрік мұрасы (ғылыми-танымдық альбом – Тюркское наследие Евразии VI–VIII (научно-популярный альбом). – Алматы, 2012 (қазақша, орысша).
15. *Досымбаева А.* Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахских степей. – Алматы, 2006.
16. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. V том. XV–XIX ғасырлар шығармаларынан үзінділер. – Алматы: Дайк-пресс, 2006. – 436 б.

Мундәрижә

Киришмә		3

I бөлүм

VI—IX ӘСИРЛӘРДИКИ ҚАЗАҚСТАН

§ 1. Оттура әсирләрдикі Қазақстан тарихини умумий шәрхи	4
§ 2. Түрк хаканлиғи (552—603-жж.)	7
§ 3—4. Фәрбий вә Шәркй Түрк хаканлиқлири	10
§ 5. Түркәш хаканлиғи (704—756-жж.)	14
§ 6. Қарлук хаканлиғи (766—940-жж.)	17
§ 7. Иккінчи Шәркй Түрк һөкүмранлириниң сәясити тоғрилик таштики язма мәнбәләр	20
§ 8. Конада түркій язма ядикарлиқлири	23
§ 9. Атлах (Талас) және (751-ж. яз пәсли)	25
§ 10. Оғуз хаканлиғи (IX—XI ә. беші)	27
§ 11. Қимақ хаканлиғи (IX—XI ә. беші)	30
§ 12. Түркійләрниң һәрбій сәнъити	32
§ 13. Көчмәнләрниң әнъәнивий егилигиниң алайидиллиқлири	35
§ 14. Түркійләрниң дүния тонуш алайидиллиқлири	38
§ 15. Түркій тилдік хәлиқләр миграциясиниң Евразия тарихиға тәсири	40

II бөлүм

X ӘСИР — XIII ӘСИРНИҢ БЕШИДИКИ ҚАЗАҚСТАН

§ 16. X—XIII әә. Улук Даланиң сәясий хәритисиниң өзгериши	43
§ 17. Қараханийлар дәлити (940—1212-жж.)	46
§ 18. Қараханийлар дәлитидә ислам дининиң орниши	48
§ 19. Қипчак ханлиғи (XI ә. беші — 1219-ж.)	50
§ 20—21. Найман, керейт вә жалайирлар	53
§ 22. Улук Ипәк йолиниң хәлиқ ара мунасивәтләрдикі орни	58
§ 23. Улук Ипәк йоли вә оттура әсирлик шәһәр мәдәнийити	61
§ 24. Қедимий түркійләрниң таш йонуш, тәсвирий вә сапалчилик сәнъет- хүнири	64
§ 25. Балдурқи оттураәсирлик шәһәр мемарчиліғи	68
§ 26. Балдурқи оттураәсирлик мемарчилік ядикарлиқлири	71
§ 27. Әл-Фарабий — аләмниң улук мутәпәккүри	75
§ 28. Қазақстандикі оттураәсирлик илим-пәнниң тәрәккияти	77
§ 29. Оғуз-қипчак язма ядикарлиқлири	80

III бөлүм

XIII—XV ӘСИРНИҢ БИРИНЧИ ЙЕРИМИДИКИ ҚАЗАҚСТАН

§ 30. Чинғиз хан вә Монгол дәлитиниң қурулуши	84
§ 31—32. Түркій-монголларниң Мәркизий Азия вә Қазақстан зиминыға жүрүшлири. Оттар мудапийәси	87
§ 33. Чинғиз хан империяси. Улуслар	91
§ 34. Алтун Орда (Жоши улуси) дәлитиниң қурулуши	94
§ 35. Алтун Орда дәлитиниң гүллиниши	99
§ 36. Алтун Орда дәлитиниң боһрани вә парчилиниши	101

§ 37. Ақ Орда дөлитиниң шәкиллиниши.....	104
§ 38. Ақ Ординиң сәясий тарихи	107
§ 39. Ноғай Ордиси	110
§ 40. Абулхайир ханлиғи	112
§ 41. Моголстан дөлитиниң қурулуши.....	115
§ 42. Әмир Төмүрниң басқунчилиқлириға қарши күрәш	118
§ 43. XIII—XV әсирниң дәсләпкі йеримидики дөләтләрниң жәмийәтлик-сәясий түзүми	120
§ 44. XIII—XV әә. сәнъет вә әдәбият.....	123
§ 45. Әнъенивий мал чарвичилиғиниң алайидилеклири	126
§ 46. XIII—XV әә. көчмәнләрниң әмәлий сәнъити	129

IV бөлүм ҚАЗАҚ ХӘЛҚИНИҢ ШӘКИЛЛИНИШИ

§ 47. Қазақ хәлқиниң шәкиллиниш жәрияниниң аяқлишиши	133

V бөлүм БИРТУТАШ ҚАЗАҚ ДӨЛИТИНИҢ ҚУРУЛУШИ

§ 48—49. Биртуташ Қазақ дөлитиниң қурулуши: Керей вә Жәнибек ханлар	138

VI бөлүм ҚАЗАҚ ХАНЛИҒИНИҢ XVI—XVII ӘСИРЛӘРДИКИ ТӘРӘҚҚИЯТИ

§ 50. Қасым хан.....	143
§ 51. Һәқнәзәр (Ақназар) хан вә Қазақ ханлиғиниң “қайта өрлиши”	146
§ 52. Тәуекел ханниң Қазақ йәрлирини бирләштүрүш сәясити	148
§ 53. Есим ханниң Қазақ ханлиғиниң биртуташлиғини сақлаш йолидики қүриши	150
§ 54. Жәңгир хан вә Қазақ ханлиғи	153
§ 55. Орбулақ жәни	156
§ 56. Тәуке хан вақтидики Қазақ ханлиғи	159
§ 57. Бурунқи Қазақ жәмийитиниң сәясий наятидики һакимийәт системиси.....	162

VII бөлүм XVI—XVII әә. ИХТИСАТ ВӘ МӘДӘНИЙӘТ

§ 58. XVI — XVII әә. Қазақларниң мәнивий мәдәнийити	168
§ 59. Һұнәрвәнчилик — әнъенивий маддий мәдәнийәт мираси	170
§ 60. Деканчилик вә қошумчә кәсипләрниң тәрәққияти	175
Хронологиялық көрсөткүч	179
Аталғулар луғити	183
Пайдилинилған әдәбияттар	187

Учебное издание

**Омарбеков Талас
Хабиженова Гульнара Болатовна
Картаева Таттигул Ерсайыновна
Ногайбаева Мендиғуль Сагатовна**

**ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА
(Средневековье)**

**Учебник для 6 классов общеобразовательных школ
(на уйгурском языке)**

**Редактор Р. *Фожамбәрдинев*
Бәдий редактор Ө. *Сланова*
Техникилық редактор И. *Тарапунең*
Компьютерда сөнипилигөн Д. *Шарипова***

**Нәшриятқа Қазақстан Жұмғарийити Билим вә пән министрлигинин
№ 0000001 дәлелтік лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгөн**

ИБ № 5780

Нәширгө 22.08.18 қол қоюлди. Формати 70· 100¹/₁₆. Офсетлик қөгөз.
Нәрип түри "SchoolBook Kza". Офсетлик нәшир. Шәртлик басма тавиғи 15,48.
Шәртлик бояқ нәжими 62,56. Несапқа елинидиған басма тавиғи 11,3.
Тиражи 2 500 данә. Бүйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алматы шәһири, Абай проспекти, 143
Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

